

A decorative border surrounds the central text area. It features a repeating pattern of stylized zig-zags, diamonds, and circular motifs. The top and bottom borders include larger diamond shapes in the center. The left and right borders consist of a continuous zig-zag line.

А. ЧЕХОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

КНИГОСПІЛКА

А. ЧЕХОВ

I

**БІБЛІОТЕКА
УНІВ**

А. ЧЕХОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

ТОМ I

Загальна редакція
В. Іванушкина

Стилістична редакція
М. Рильського

КНИГОСПІЛКА

ДМ. 1.2
2-62

А. ЧЕХОВ

ОПОВІДАННЯ

Переклади: Б. Антоненка-Давидовича,
С. Вільхового, Н. Горової, М. Зерова,
Я. Качури, Г. Косинки, А. Лебеда,
Л. Пахаревського, В. Підмогильного,
Ів. Рильського, М. Рильського, Д. Тася,
Д. Фальківського, А. Харченка
і А. Хуторяна.

11/26
40088
БІБЛІОТЕКА
УНІВЕРСИТЕТУ

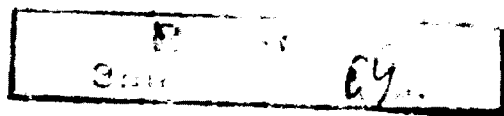
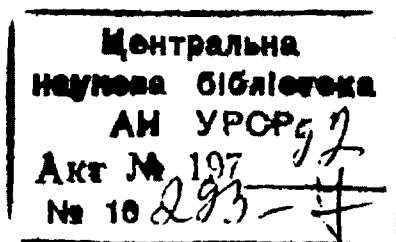
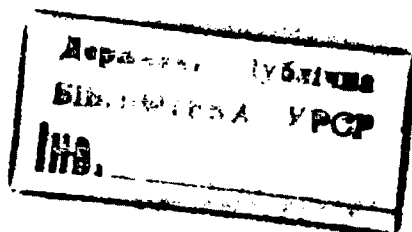
БІБЛІОТЕКА
УНІВЕРСИТЕТУ

КНИГОСПІЛКА
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщено в „Літопису Україн-
ського Друку“ та „Картковому ре-
пертуарі“ Української Книжкової
палати.

Вч 30648/1
57

316 printers
Y.H.

Бібліотечний
УНІВ

ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ ТВОРІВ А. ЧЕХОВА

Письменницьку і громадську постать А. Чехова важко повністю охопити в рамках звичайної передмови. Нещодавній ювілей А. Чехова виявив глибокі розходження в оцінці творчості його навіть в колах ідеологічних однодумців—критиків-марксистів. Проте, це цілком зрозуміло для письменника, талановита творчість якого пройнята впливами уже перейденої епохи, до того ж епохи дуже складної своїм соціальним змістом— епохи ХІХ ст.

Цілком сприймаючи Чехова-митця, визнаючи його величезне значення як літературного вчителя цілого покоління сучасних письменників, високо ставлячи стилістичний талант Чехова, наші критики гостро сперечаються щодо оцінки громадського значення творчості Чехова для сучасного читача. Амплітуда розходжень поміж ними надзвичайно велика. Одні з них вважають Чехова майже за революціонера, проте соромливо обмежуючи його революційність сферою побуту; інші намагаються заперечувати значення творчості Чехова для сучасності, зберігаючи за нею тільки історично-літературне значення, характеризуючи Чехова як письменника із занепадницькою ідеологією, органічно чужою нашій добі.

Така полярність в розумінні Чехова пояснюється перш за все протиприродним прагненням багатьох критиків «модернізувати» Чехова, розглядати його творчість в світлі сучасних ідей та уподобань, приймаючи в Чехові лише ті риси, що хоча б здалека звучать в унісон нашій добі, або, навпаки, запопадливо збираючи крихітки з чеховських висловлювань, характерних для того часу та ідеології, і будуючи на цьому матеріалі акт обвинувачення проти творчості Чехова в цілому. Обидва ці перегини є шкідливі для правильного розуміння Чехова та його творчості.

Бібліотечний
УНІВ

Письменник є дитина своєї доби, його ідеологія є індивідуалізований відколок з ідеології тієї соціальної групи, яку він репрезентує.

Критерій сприймання і критичної оцінки творчості будь-якого автора потрібно погодити з авторовими творчими можливостями і об'єктивним ідеологічним впливом оточення на авторову ідеологію і лише через призму такого погодження подавати оцінку співзвучності творчості письменника новій, принципово відмінній, історичній добі.

Тому неправі деякі товариші, що намагаються, одірвавши Чехова від властивого йому оточення, змалювати його як послідовного ідейного борця проти задушливого, міщанського, гнилого, реакційного минулого.

Взагалі, не можна показувати Чехова суцільним, моністичним, позбавляти його характерної саме для нього, для його творчості двоїстості, нерішучості, ідеологічної невиразності. Не можна також механічно розрізнявати творчість Чехова на окремі етапи, показуючи тим ніби то повільне наростання у Чехова почуття громадського обов'язку, особистого протесту і боязкого передбачення кращого майбутнього. Творчість Чехова суперечлива, діалектична, так само як примхлива була в своїй невиразності доба восьмидесятих років, що близько сполучила в собі елементи найглибшого громадського маразму з нагромадженням сил для бурхливого зросту робітничого руху в наступному десятилітті і рішучого піднесення громадської думки, заплідненої марксизмом. Діалектичність чеховської творчості ще більше поглиблюється тим, що Чехов був найтипівішим представником інтелігенції цієї доби, інтелігенції, що стояла на роздоріжжі і була позбавлена тривалої ідеології.

Творчість Чехова—це найяскравіший приклад того, як у клясовому суспільстві, в моменти загостреної клясової боротьби, коли на історичній арені з'являються нові рушійні соціальні сили, під впливом цих соціальних процесів стають помітні в творчості письменника ті чи інші ідеологічні зрушення, зміни та трансформації, що на перший погляд ніби й не знаходять собі пояснення.

В останній період своєї творчості, під впливом ґрунтовної зміни соціально-ідеологічного оточення, Чехов повинен був одмовитися від ролі стороннього спостерігача і виявити в творчій продукції виразні риси своєї ідеології. В цей час раз-у-раз ясніше і рельєфніше визначаються і контури письменницького

сильвету Чехова як виразника ідеології дрібно-буржуазної, радикальної російської інтелігенції. Соціальні зрушення дев'яностих років, могутнє зростання робітничого руху, ясний шлях революційного піднесення помітно вплинули на Чехова. Він уже не байдужий спостерігач доби російського «безвременья», це вже не прихильник аполітичного гасла «мистецтво заради мистецтва», не «жрець чистого мистецтва»,—він художник, що відбивав в своїй творчості ідеали і прагнення всієї класи, виявляв певні симпатії і антипатії, промовляючи художнім словом і образом до близьких його ідеології соціальних шарів суспільства.

Цією стороною своєї творчості Чехов близький нашій добі, але ми сприймаємо від нього лише художній метод, одкидаючи класові коріння й ідеологічний зміст його творчості.

Найціннішою рисою творчості Чехова є художня майстерність його творів. Чехов є найвидатніший майстер імпресіоністичного оповідання і лаконічного діалогу. Дослідження його композиційних і стилевих досягнень, критичне і удосконалене переймання його художніх методів—чергове завдання літературознавчої науки.

Окрему ділянку літературної творчості Чехова становить його листування. Шість великих томів листів, що їх видано було сестрою письменника, та кілька пізніших збірок листів є чудові зразки епістолярної літератури та надзвичайно цінні матеріали для розуміння біографії та творчості Чехова.

Не менше цінний матеріал для ознайомлення з письменницькою методою Чехова являють собою і його записні книжки, що містять в собі записи тем, спостережень і думок Чехова.

Не можна відкинути того, що творчість Чехова має величезне значення для виховання літературних кадрів. Навчального у Чехова є не тільки його невичерпна літературна практика, але й ціла низка висловлювань Чехова з питань теорії літератури. Пов'язати в літературознавчій та виховавчій роботі студії над творами Чехова з дослідженням його теоретично-літературних поглядів—дуже важливе, відповідальне, цілком актуальне завдання. До того ж розроблення цього питання дозволило б ширше придивитись і глибше глянути на двох видатних майстрів-новелістів: Чехова в російській і Коцюбинського в українській літературі.

Видання творів Чехова українською мовою, поза звичайним

бажанням зазнайомити широкі кола українських читачів з найліпшими зразками російської літератури, дає матеріял і для студії над Чеховим, для дослідження і сприймання тих елементів його творчости, що можуть придатися в процесі творення нової української літератури.

Навколо перекладання Чехова було об'єднано найліпших українських письменників, хист і сумлінна праця яких сприяли відтворенню блискучого чеховського стилю і в українському перекладі.

Іван Лакиза.

СПРЯМОВАННЯ Й ЗАСОБИ ЧЕХОВСЬКОГО СМІХУ

Вивчення сміху має несподівані й специфічні труднощі: з одного боку він становить явище загальне й тому цілком приступне для кожного в рамках суб'єктивного спостереження; з другого—його суть не піддається легкому й точному визначенню. Сміється кожна людина, але пояснити, чому саме вона сміється та що буває смішне, важко не тільки тим, хто без уваги ставиться до процесів, які відбуваються в психіці, але й тим, хто звик до фіксації психічних станів. Поза щоденним ужитком сміхом користуються як певним знаряддям у багатьох галузях інтелектуальної діяльності: риторика, публіцистика, мистецтво—надзвичайно широко використовують міцний вплив сміху. Проте теорії кожної з цих галузів обережно минають небезпечну проблему смішного. Без труднощів можна згадати десятки спеціальних дослідів у кожному технічно-формальному питанні мистецтва й риторики, почасти навіть і газетно-публіцистичної літератури,—але що можна назвати в питаннях про гумор, про техніку смішного, крім кількох несистематичних і випадкових статтів чи брошур? Мовчазно погодившись, що спеціальне мистецтвознавство своїми силами не може розв'язати складної проблеми сміху, історія й теорія літератури віддала її філософії та естетиці, які дійсно мають передумови, щоб з'ясувати саму органічну суть смішного в усіх його виглядах, починаючи від звичайного веселого настрою до гістеричного сміху, від необразливого жарту до руйнівальної сатири, від грубости бурлеску до добірності гумористичного роману.

Філософія та естетика висунули чимало теорій смішного. Як сприймати цю спадщину, ці різноманітні дефініції, починаючи від Ціцерона до З. Фрейда та Бергсона? Чи можна цим десяткам теорій протиставити ще одну, яка, очевидно, своєю суттю буде не точнішою й не глибшою, ніж ті, що їх проробляли найкращі мислителі світу? Чи, навпаки, обрати

одну з них, найправдоподібнішу суб'єктивно, та на ній базуватись? Очевидно, ні той, ні інший вихід нас не задовольнить. Проте й старі дефініції сміху нас не задовольняють і ніколи не задовольнятимуть через те, що всі вони, з усіма своїми нюансами, ігнорують те, що для нашого мислення й для нашої свідомості є керівним моментом: вони майже ігнорують сміх та смішне як категорію соціальну¹. Значить, з усіх дефініцій, всіх аналізів і класифікацій смішного треба обрати кілька положень, що здаються безперечними. Тоді дальша робота полягатиме в тому, щоб їх позбавити притаманного їм абстрактно-метафізичного характеру, щоб розглядати ознаки сміху в аспекті соціальному, щоб констатувати специфічно-соціальний характер його походження і спрямування.

Тому тут дається не нарис історії вивчення сміху, а розгляд кількох найголовніших тез у тому обсязі, який потрібний для зіставлення різних теорій. Детальніша аналіза дуже спокуслива для нас, і ми певні того, що вона була б і взагалі не зайва для багатьох проблем сучасного мистецтвознавства, але настановлення й рамки статті примушують обмежитись тільки основними проблемами.

Сміх є феномен фізіологічний. Навіть не знаючись на фізіології, легко примітити, що за допомогою сміху відбувається певна фізіологічна розрядка. З цього погляду причини, що викликають реакцію смішного, не мають значення: реакція не відрізняється в залежності від того, чи сміх викликається простим лоскотанням чи сприйманням найвитонченішого памфлету. Тому цілком зрозуміло, що фізіологічний субстрат сміху не може правити за принцип класифікації окремих видів смішного. Проте фізіологія сміху пояснює деякі незрозумілі з іншого погляду факти, як от перехід від сміху до сліз (про це говорив Спенсер². Близькість фізіологічного реагування через сміх та через сльози, інколи швидкий перехід від сліз до сміху й навпаки, часто-густо змішані форми сміху через сльози або сміху до сліз,— всі ці досить відомі факти не повинні навіювати думки, ніби також і категорії смішного та серйозного чи сумного близькі одна

---

¹ Далі побачимо, що громадський характер сміху підкреслює Бергсон, у чому, безперечно, його серйозна заслуга, але це зроблено в розмірі, що його не можна вважати за задовільний.

² Герберт Спенсер. Научные, политические и философские опыты. Т. 1-й, СПб, 1866, стр. 186—190.

до одної: вони наближаються тільки в сфері фізіологічній. Проте не зайве було б пам'ятати, що причиною сміху може бути не тільки гра інтелектуальних сил, але й суто-механічний подразник.

В інтересах послідовності викладу ми почнемо розгляд теорій смішного з Канта. Кант не відмовлявся від оцінки фізіологічно корисного впливу сміху, але визначав його як чинник психологічного характеру. «Сміх є афект (що походить) із раптового перетворення (*Verwandlung*) напруженого очікування на ніщо»¹. Цю формулу можна пристосувати до випадків ненавмисне смішного та смішного з задумом, наміром. Наприклад, ми сміємось, коли людина, що поважно йде по паркеті, раптом, послизнувшись, падає на долівку, обманюючи таким чином нас, що «чекали» від нього серйозної поведінки. Якийнебудь вдалий дотеп спочатку настроює нас поважно, але раптом ми розуміємо, що він розв'язується в «ніщо», і відповіддю на це є реакція сміху. Таким чином, у концепції Кантової сміх є наслідком певного протиріччя уявлень. Трошки забігаючи вперед, можна сказати, що наявність противенства констатовано в усіх майже дослідників цієї проблеми і що в цьому, очевидно, відміна сміху від інших душевних станів, які певною мірою суцільні й противенств уникають. На нашу думку, близько підходить до Кантової дефініції Шопенгауер, який, проте, визнає теорію Канта за глибоко невірну. «Приводом для сміху завжди буває парадоксальне й тому несподіване підведення даного предмету під поняття, в усіх інших відношеннях з ним цілком різнорідне. Факт сміху завжди визначає раптове сприймання невідповідності між таким поняттям та відповідним йому реальним предметом»². Нам здається, що поправки, які вносить Шопенгауер до Кантової дефініції, не так істотні, принаймні в плані нашого дослідження різниця між ними не така вже важлива. Обидві дефініції цікаві для нас остільки, оскільки констатують неодмінну наявність розходження й противенства понять у смішному, і остільки неповні, оскільки питання розглядається виключно в формально-логічному аспекті. Проте навіть у тих прикладах,

¹ Immanuel Kant. *Kritik der Urtheilskraft*. Herausgegeben von Karl Kehrbach. Leipzig. Ст. 205.

² Шопенгауер. «Мир как воля и представление», перевод П. М. Соколова, 1893, стр. 107—108.

які в значній кількості і з хорошим добором наводить Шопенгауер, можна б примітити, що, крім формальних моментів, у феномені смішного беруть участь наші інтереси. Ігноруючи цей факт, було б дуже важко пояснити, чому не кожне протиривенство викликає в нас сміх: звичайна помилка людей, що ми з ними не зв'язані, в нас не викличе сміху, бо вона ніяк не зачіплює наші інтереси й не зв'язується асоціативно з цими інтересами. Наприклад, коли Городничий у «Ревізорі» Гоголя називає Хлестакова «Ваше преосвященство», сучасна аудиторія на це майже не реагує: вона знає, що значить «преосвященство», але чи назвати Хлестакова «преосвященство», чи «сиятельство», чи просто «высокопревосходительство», — їй це не обходить. Навпаки, дореволюційна аудиторія на такі помилки реагувала сміхом далеко гостріше: до питання про чини ця аудиторія з різних поглядів ставилась не байдуже. З другого боку, помилка, що надто порушує наші інтереси, сміху не викликає. Наприклад, нам смішно, коли хтось замість бриля одягне помилково футляра на голову; але не смішно, коли неуважна людина замість викинути в річку порожній коробок від цигарок викине наш гаманець з грошми. У першому випадкові ми чітко зв'язані з «ідеєю» бриля й футляра, вона цілком у сфері наших інтересів, але глибоко їх не зачіплює. У другому випадкові наші інтереси різко й сильно порушено. Далі побачимо, що це баянсування між скрайньою зацікавленістю та абсолютною незацікавленістю є характерною ознакою сміху.

Концепцію контрасту покладено також у основу естетики смішного в Жан-Поля (Ріхтера). Якщо абстрагуватись від деяких специфічних для нього моментів, то в його системі комічного знайдеться чимало принципово цінних положень, не кажучи вже про окремі спостереження. Контраст, що є передумовою смішного, за Жан-Подем, буває двох типів: об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивний контраст полягає в протиривенстві між суттю предмету та його чуттьовою формою, отже він увесь у галузі чуттьового, в межах об'єкту, і тому здебільшого втілюється з образотворчих мистецтвах. Суб'єктивний контраст виникає як протилежність між предметом (чи відношенням) та нашим уявленням, нашою думкою та точкою зору, що ми цьому предметові приписуємо¹. Є певна

¹ Jean Pauls sämtliche Werke, XLI, 1827. Vorschule der Aesthetik. Erster Teil, ст. 151.

штучність у розподілі контрастів на суб'єктивні та об'єктивні, хоч цей розподіл цілком укладається в ґносеологію Жан-Поля. Концепція прагнення (Bestreben), що предметові об'єктивно властиве й що вступає в суперечність з його суттю-відбиває ідеалістично-телеологічну думку Жан-Поля. Такої концепції ми не можемо взяти за основу для класифікації. Проте Жан-Поль ставить питання про суть смішного ширше, ніж Кант та Шопенгауер, який на нього вже міг спиратися ¹.

Ідею контрасту покладено за основу багатьох інших концепцій смішного. Варіації в визначенні деталей і особливо в формулюваннях легко пояснюються характером доктрини, що її додержується автор. Цілком у межах тих дефініцій (Кант, особливо Жан-Поль), що їх розглянуто, обертається Гегель, який проте обережно ставиться до Жан-Поля взагалі. У дефініції, що тут наводимо, без труднощів можна знайти вплив попередніх систем: «Смішним може бути кожний контраст між основою та формою, метою та засобами. Це якесь противенство, за яким дія сама себе знищує, а мета знищується підчас свого здійснення» ².

На жаль, ми вимушені тільки злегка торкнутись одного із найвидатніших теоретиків смішного—Ліппса. Його книга «Komik und Humor», 1898 р., в київських умовах була недоступна для нас, і тому доводиться користуватися тільки викладом цієї безперечно інтересної праці в Слонімського (в згаданій книжці «Техника комического у Гоголя») та в З. Фройда («Остроумие и его отношение к бессознательному»). Скільки можна судити, Ліппс дуже докладно розглядає різницю між комічним та гумором та взагалі з великою точністю диференціює окремі галузі смішного. Щодо основних положень, очевидно, Ліппс мало виходить чи зовсім не виходить за рямки традиційних дефініцій. Естетика Жан-Поля покладена також в основу Жолькельтової концепції. Ця капітальна тритомова праця («System der Aesthetik»), справжня енциклопедія естетики й теорії мистецтва, у вищезазначених

---

¹ Відзначмо доречі не зовсім критичне засвоєння теорії Жан-Поля в книжці Л. Слонімського «Техника комического у Гоголя», 1923. Зокрема «загальність» (Totalität) у розумінні Жан-Поля не може бути одірваною від його метафізики й механічно прикладаною до стильових проблем, як це робить Л. Слонімський.

² Фр. Гегель. «Курс эстетики или наука изыщного». Третья книга. М. 1860, ст. 114—115.

київських умовах була доступна не повністю, бракувало якраз II тому, де розглядається проблема смішного. Щодо російського тексту¹, то він абсолютно не дає уявлення про розміри й обсяг роботи німецького вченого і зокрема про висвітлення в нього цікавих для нас проблем: у названій книжці їх зовсім не розглядається.

Об'єктивно-психологічна школа, що її утворив у естетиці Густав Теодор Фехнер, не дала нічого істотно важливого для визначення феномену сміху. Гедоністичний характер, Фехнеровій системі взагалі притаманний, примушує його з особливою увагою зупинитись на смішному, саме тому, що воно, загалом кажучи, належить до переживань позитивних, які підвищують життєактивність. Але Фехнер не висовує принципово нових позицій. Контраст, що дійсно лежить в основі смішного, він розуміє в душі своєї естетики, як специфічний тип пов'язання різноманітного (*Verknüpfung des Mannigfaltigen*)². Сміх відбувається як наслідок пов'язання предметів, віддалених один від одного, і що несподіваніше це поєднання, що легше та швидше воно,—то природніше й міцніше воно розв'язується сміхом. Отже тут маємо ще одну пробу встановити формальні категорії смішного.

За одну з ознак естетичного сприймання Фехнер вважав, як відомо, певну інтенсивність об'єкту. За межею цієї інтенсивності (естетичний поріг) естетична оцінка не відбувається. Принцип естетичного порогу прикладається в Фехнера також і до пояснення смішного, але йому не надається того великого значення, яке дійсно він має в утворенні сміху. Для того, щоб утворився сміх, потрібний певний мінімум інтересу (який відповідає названому «естетичному порогові» в Фехнера), але щоб сміх існував, треба, щоб наші враження не переходили за певну межу інтересів, не перевищували, так би мовити, максимуму потрібних для них інтересів. Смішне обмежене, таким чином, з обох боків. Нам здається, що Фехнер міг би зробити такі висновки з своєї естетики, але не зробив їх, захопившись знову таки формальними дефініціями. Так само в «Естетиці» Ернста Маймана, який на Фехнера великою мірою спирається, аналіз йде в напрямкові розвитку формально-логічних передпосилки смішного. У комічному з основним значенням

¹ І. Фолькельт. *Современные вопросы эстетики*. 1900.

² *Vorschule der Aesthetik von Gustav Theodor Fechner. Erster. Theil*. 1876, стр. 221.

поняття чи факту зв'язується «друге значення, що взагалі з ним не зв'язане і що перечить звичайному розумінню або знищує його певною мірою... Вибір слів або вчинок натякають на те, що знищення першого звичайного розуміння через друге незвичайне не слід розуміти серйозно»¹.

Дефініція смішного стає традиційною й набуває інколи типово-еклектичних рис. Фізіологічний аспект, поєднаний з формально-логічним, конвульсії тіла, поєднані з усіма можливими контрастами, які були перераховані, починаючи з Канта, — все це покладено в основу формулювання, наприклад, Шербюльє: «Ті корчові рухи, те швидке скорочення діяфрагми та м'язів обличчя, конвульсивне зжаття та розширення легенів, що ми його називаємо сміхом, викликається контрастами, які ми несподівано відкриваємо, противенствами, невідповідністю між формою та суттю, зовнішністю та внутрішнім змістом, між наміром та результатом, причиною та наслідком»².

Зламним моментом у філософській аналізі смішного були дві праці: «Смех» Анрі Берґсона та «Остроумие и его отношение к бессознательному» З. Фрейда. Констатуючи значення цих двох праць, ми не хочемо сказати, що їхня концепція для нас прийнятна, а тільки те, що обидві підносять питання, які наближують до слушного вирішення проблеми смішного.

Тим моментом у дослідженнях ідеалістичних естетик, що завжди залишав певне незадоволення, був розгляд смішного майже виключно в сфері уявлень, понять та гри між ними. Не вважаючи на те, що формальні категорії цієї гри контрастних образів було з'ясовано з достатньою повністю, позаформальна сторона проблеми залишалася порожнім місцем. Коли саме виникає сміх, та що є його психічною передумовою, що гальмує та підсилює його, — на ці питання марно чекали б ми відповіді. Коротше кажучи, феномен сміху в ідеалістичній естетиці старанно описано та класифіковано, але не до кінця проаналізовано. Ми не заплющуємо очі на ті специфічні власти-

---

¹ Проф. Ернст Мейман. «Эстетика», ч. II, 1920, ст. 195.

² В. Шербюльє. «Искусство и природа». 1894, стр. 103. У теорії драми (комедії) логічно було б шукати точних дефініцій смішного. Але, на жаль, ці теорії більш опрацьовували всякі правила й графіки драматичної дії, ніж категорії естетичні. Там, де проблеми смішного розглянуто, знаходимо традиційне його розуміння, встановлене в ідеалістичній філософії. Див., наприклад, «Драматургию» Волкенштейна. З німецьких естетик, очевидно, запозичено (втім цілком слушно) розподіл на «смішне» й «те, що смішить» (смешное и смешающее).

вості теорії Анрі Берґсона, які впливають із спрямування його філософії. Але притаманний їй алогізм у даному разі дозволив йому крім формальних категорій сміху придивитись до причин позалогічних. Атмосферою, де сміх може народитись і існувати, є тільки суспільство, хоч як це дивно, ніхто перед Берґсоном цього не примітив і не констатував. Громадський характер смішного розуміється тут не як абстрактне зауваження (мовляв, уся наша діяльність перебуває в межах суспільства), а як та *conditio sine qua non*, що без неї сміх не виникає. Сміх є засобом реагування суспільства на окремі вчинки індивідів, що в нього входять. «Щоб зрозуміти сміх, його треба перенести в його природне оточення, яким є суспільство, особливо ж треба встановити корисну функцію сміху, яка є функцією громадською»¹.

Сміх звертається безпосередньо до розуму, а не до почуттів; для того, щоб він виник, треба, щоб емоції спали, анестезувалися. Мінімальний вплив емоцій (жалоців чи гніву) знищує сміх, не вважаючи на те, що сам він не сутологічного походження. Звідси така дефініція смішного: «Смішне виникає, очевидно, тоді, коли люди, об'єднані в групу, скеровують свою увагу на одного із свого середовища, заглушаючи в собі чутливість та даючи волю тільки своєму розумові»². Встановивши, що сміх є феноменом соціальним, А. Берґсон хоче знайти ту основну причину, через яку суспільство реагує на вчинки чи слова свого члена сміхом, а не презирством, гнівом чи просто карою. Цілком зрозуміло, що смішні вчинки не повинні глибоко порушувати конституції суспільства: в таких випадках воно мстить далеко суворіше,—сміхом суспільство реагує тільки на недостатню гнучкість, пристосованість індивідуума до його вимог: «Якщо включити в окреме коло ті акції та нахили, які вносять безладдя в особисте чи громадське життя та для яких карою є їхні власні природні наслідки (тобто такі, що караються суворіше—Є. П.), то поза цією сферою хвилювань та боротьби, в неутраальному поясі, де людина для людини є тільки видо-виськом, залишається певна інертність тіла, глупдого й характеру (підкреслено нами—Є. П.), яку суспільство все ж таки хотіло б знищити, щоб дістати

¹ Анрі Берґсон. *Собрание сочинений*, т. V. Перевод с франц. В. Флеровой и В. Гольденберга. 1914. Смах, стор. 100.

² Назв. твір, ст. 100.

від своїх членів якомога більшу гнучкість та якомога вищий ступінь громадськості. Ця косність і є смішна, та сміх є карою за неї»¹.

У далшому викладі Берґсон, класифікуючи сміх, зводить всі його окремі категорії до боротьби з інертністю та негнучкістю. Наприклад, переодягання завжди смішне тому, що воно поновлює те вражіння нерухомості, негнучкості, яке кожний одяг надає нам та якого ми не примічаємо в звичайному одязі людини виключно через звичку до нього. Так само словесна формула, що викликає в нас сміх, впливає з психологічної негнучкості. Тому ми сміємось з фрази Мольєрового лікаря: «Краще вмерти за правилами, ніж видужати проти правил». Вся техніка смішного, комічні характери, ситуації та розмови, кінець-кінцем, призводять нас до концепції негнучкості людини з точки зору суспільства.

Щоб довести універсальність своєї концепції, Берґсонові часто-густо доводиться вдаватися в очевидні натяжки,—і тому поняття «негнучкості» видається дуже гнучким: під нього підводиться всяке порушення норм співжиття, якщо воно не зачеплює органічних інтересів суспільства. Отже ледве чи доцільно було би спиратися виключно на інертність людини, як на об'єкт сміху та висміювання. Тим гостріше стоїть питання про прийнятність самого принципу, що його висовує Берґсон, тобто принципу конфлікту між людиною та суспільством, як основи сміху. Те, що нас відділяє від цієї точки зору, є не погляд на природу сміху, а погляд на природу суспільства. Тут стається те саме, що з соціологічною концепцією мистецтва в Тьюю: ми не заперечуємо його інтерпретації естетичної емоції як емоції соціальної, але вкладаємо інший зміст у самий термін «соціальний» та «соціологічний». Поняття суспільства в Берґсона механічне й недиференційоване. Воно постає в його концепції як єдиний організм, що карає свого члена, котрий порушує його вимоги й закон. Природа цих порушень для Берґсона не підлягає далшому поясненню, являючи собою алогічний акт істоти, що живе ізольовано. Проте такі вчинки, скеровані проти панівних норм поведінки, чимось у свою чергу мотивовані. Такими мотивами можуть бути звички іншого соціального оточення, що в даному суспільстві набувають характеру контрасту.

---

¹ Назв. твір, ст. 107.

У межах одного суцільного колективу вчинки, що викликають сміх, можна зрозуміти як повстання біологічної природи проти певних форм співжиття. Коли якась людина порушує правила пристойності й ми сміємось, то цей сміх скерований не стільки проти людини, що порушує пристойність, скільки проти нас, які пристойності додержуємось.

Тільки за умов таких додатків і коректив концепцію Бергсона можна вважати за плідну й нам потрібну.

Ще більш, ніж Бергсон, Зігмунд Фройд розриває традиційну інтерпретацію сміху, але розриває її в напрямкові психології підсвідомого. Книга «Остроумие и его отношение к бессознательному» є найтипівішим зразком Фройдистської методології з усіма властивостями, їй притаманними. Дотепність, головним чином досліджувана в цій книзі, є одним із типів смішного, тому якщо не всі висновки, то принаймні засоби аналізувати дотеп, можна прикласти до інших категорій комічного. Сама постановка питання в Фройда одразу набирає оригінальних рис. Хоч як це дивно, всі, хто писав про феномени смішного, зокрема дотепу, не відрізняли двох моментів, абсолютно не тотожних, а інколи навіть не близьких: тенденції та техніки дотепу. Для більшості дослідників справа вичерпується суто-технічними властивостями дотепу, його логічною конструкцією. Проте техніку дотепу так само не можна ототожнювати з його сенсом, як рими або асонанси ліричної поезії з настроєм авторовим. Зокрема, коли мова мовиться про дотепність, то було б дуже хибно вичерпувати її суть зовнішньо комічними ефектами: комічний ефект є тою «формою», якої надається задумові (тенденції) дотепу. Дотеп—і в цьому його відміна від елементарних фактів смішного (веселість, жарт)—завжди тенденційний, завжди на щось скерований. За Фройдом (ігноруючи деталі) він здебільшого скеровується агресивно, тобто або скабречно, приховуючи сексуальні тенденції, або вороже з багатьма нюансами. Наприклад, вираз Г. Гайне: «У мене луснули гудзики на штанях мого терпіння» тільки з поверхового погляду справляє враження смішного через контраст абстрактного поняття (терпіння) та конкретного, до того ще й вульгарного (гудзики). У дійсності це сполучення різнорідних елементів править тільки за техніку дотепу, приховуючи його внутрішній сенс, сексуальний натяк. Другий дотеп того ж таки Гайне: «Я сидів біля Соломона Ротшільда, та він обходився зо мною

як із рівним, цілком фамільярно», належить до агресивних дотепів: у ньому прихований напад на Ротшільда, що ставиться до людей з височини своїх мільйонів. Як технічний засіб автор використовує згущення, злиття двох слів: мільйонер та фамільярно.

Для того, щоб набути певної форми, дотеп переходить послідовну переробку, входячи до підсвідомого й перебуваючи, в залежності від своєї інтенсивності й кваліфікації (в чому його відміна від жарту), різні деформації. Ми не маємо наміру слідкувати за цією мандрівкою дотепу так само, як не беремо на себе обов'язку зробити зауваження на ті психо-фізіологічні пояснення механізму смішного, яким З. Фройд приділяє велику увагу й які він проробляє, треба визнати, з особливою старанністю та деталізацією. Як зазначено вгорі, нас цікавить сміх,—у даному разі дотеп, як один із засобів викликати сміх,—у пляні естетично-соціальному, а не психо-фізіологічному. Як і завжди в Фройда, соціологічний аспект не є керівним також і в даній концепції, тому його принцип безсилий створити основу для класифікації смішного. Участь суспільства в утворенні дотепу в концепції Фройдівій набуває не активного, а пасивного характеру. Суспільство, чи вужче та точніше—третя особа,—потрібно дотепові як аудиторія, де виникають сміхові реакції, в той час, як об'єкт дотепу та його суб'єкт, творець, залишаються у владі інших реакцій та емоцій. «Для тенденційного дотепу потрібні загалом три особи: крім тої особи, що висловлює дотеп, потрібна друга особа, взята як об'єкт для ворожої чи сексуальної агресивності, та третя особа, на якій досягають ціль дотепу, діставання насолоди»¹. Третя особа, як пасивне середовище, що сприймає дотеп та реагує на нього насолодою, сміхом,—ось чим обмежується роля суспільства в утворенні даного афекту. Знов таки цілком психологічний принцип, що нас задовольнити не може. Не заперечуючи, таким чином, що книга З. Фройда становить серйозний етап у вивченні дотепу, не можемо взяти її за основоположну. Панегірична щодо З. Фройда книга Шафіра² не зм'якшує, а поглиблює ті специфічні риси, які Фройдіві притаманні.

---

¹ Зигмунд Фрейд «Остроумие и его отношение к бессознательному». Перевод д-ра Я. М. Когана. 1925, стор. 133.

² Я. Шафир. «От остроты до памфлета». 1925.

Матеріалу, наведеного в відносно невеликій кількості, все ж таки вистачить, щоб дійти тих висновків, які потрібні для викладу деяких власних міркувань у цій справі. Ми попереджали, що уникаємо тут нових дефініцій. Нам потрібні тільки деякі загальні тези, що без них не можлива дальша класифікація й аналіза конкретно-літературного матеріалу.

Велику кількість явищ охоплює загальна назва смішного. Його елементарною формою є суто-фізіологічна реакція на механічне дратування, дальшим ступенем є веселий та «смішливий» настрій, що стимулюється кожним вчинком, який навіть не має свідомого наміру викликати сміх. Далі, певне сполучення зовнішніх ненавмисних ситуацій знов таки спричиняється до сміху, який уже є відгуком не на механічний, а психічний подразник. Найвищим ступенем є свідомо скеровані вчинки або слова, що мають на меті викликати реагування сміхом. Для того користуються всіма можливими засобами від утворення зовнішньо «комічних» ситуацій (тобто ситуацій, що сами собою, навіть без навмисности, викликали б сміх) до найдобрішої дотепности й бистроумства. На певному щаблі сміх, свідомо викликаний, перетворюється вже на серйозність; так буває в сатирі, яка може інколи навіть і не викликати фізичної реакції сміхом, хоч її засоби «об'єктивно» смішні (тобто такі, що, будучи взяті поза контекстом, утворюють вражіння смішного). Позитивна емоція, легка насолода є суб'єктивним офарбленням смішного, хоч у наслідку тривалого й глибокого впливу смішне може перетворюватись на гнів, інколи на одчай і викликає відповідні цим афектам акції.

Повертаємось до прикладу з сатирою. Сатиру звичайно вважають за один із найміцніших засобів створювати смішне, висміювати. Одначе тут треба відрізнати спрямовання сатири від тих засобів, якими вона користується. Змістом сатиричного твору завжди є гостра критика якогось громадського ладу, але не кожна критика може бути й не кожна буває смішною. Отже в самому скерованні сатири ще немає комічних елементів. Але, щоб досягти своєї мети, вона обирає такі ситуації, які викликають звичайно сміх. Сміхом вона користується як засобом, щоб створити нарешті вражіння зовсім не смішне. Ось чому ми казали, що сатира інколи може не викликати сміху,—це тоді, коли за комічними ситуаціями проглядає не комічна суть. Так очевидно слід розуміти сум

Пушкіна, який, коли покладатись на Гоголіві слова, дуже швидко збагнув справжню суть «Мертвих душ» і вже не сміявся з комічних персонажів.

У театрі підчас вистави веселої комедії ми сміємось, дістаючи від сміху насолоду, що її дуже легко примітити й зафіксувати кожному. Але це зовсім не означає, що нарешті сміх не створить гніву, ненависти проти того, що виображено в комедії. Розуміється, гнів уже збиває веселість, унеможливорює її ¹.

Контрасність лежить в основі смішного. Вона відбувається як противенство між нашим уявленням та предметом, як він виявляється несподівано для нас, чи з тим уявленням, яке даний предмет сам про себе має. Тобто тут буде противенство між нашими двома уявленнями: одним попереднім, другим наступним, при чому матеріалом для цього наступного уявлення може бути чи предмет як такий, чи його самоусвідомлення. Ця контрастність сприймається тим гостріше, чим вона несподіваніша; раптовість є неодмінна передумова для виникнення реакції смішного. Психологічні мотиви, які зумовляють виникнення сміху, визначаються переважно негативно: щоб сміх був відповіддю на якісь ситуації, або вчинки, або слова, треба, щоб вони безпосередньо наших інтересів не зачепляли, проте щоб вони були в сфері цих інтересів. Найменша тенденція пошкодити нашим інтересам чи зруйнувати наше уявлення про них припиняє сміх ². Таким чином феномен сміху, якщо ігнорувати його фізіологічне здійснення, впливає із наших відносин із суспільством. Але стільки, скільки інтереси нашої істоти, а ще більше їхнє усвідомлення, цілком детермінуються суспільством у його класовому розрізі, сміх належить до категорій соціально-класових. Принципово й абстрактно кажучи, відсутність соціально-психічної різниці є умовою, коли сміх виникнути не може. Теоретично можна припустити випадок, коли в людей бракує матеріалу для висміювання. Тим то філософія смішного може стати цілком переконливою, коли вона спирається на соціологію смішного ³. Ця остання

---

¹ Знов таки й тут бувають такі мішані форми, як от саркастичний або сардонічний сміх, що створюються як синтез кількох різних афектів.

² Не дурно ми, коли хочемо підкреслити, що нас не обходять агресивні наміри якоїсь особи, відповідаємо на них сміхом.

³ Невдалі спроби дати соціологічне пояснення смішного (комічного) знаходимо в книзі Андрузського «Естетика Плеханова»: «Комическими» являються

мислиться як визначення тої детермінації психіки, яка створює ставлення до якогось предмету як до смішного.

Відрізняючи ввесь час спрямовання сміху від тих засобів, через які здійснюється утворення комічних ефектів,—треба пам'ятати, що формальні категорії смішного надзвичайно старі, і простежити, хто саме й коли саме створив їх, не можна, хоч би й тому, що вони лежать інколи в природі самого язика. Вони не менш «соціальні», ніж самий язик, але на даному етапі перетворюються здебільшого на формальний засіб, який можна розглядати тільки в його функціональному, а не генетичному аспекті. Наприклад, безглуздя (набір слів) завжди смішне, але соціологія безглуздя є тільки соціологією тої тенденції, яку воно підкреслює.

Великі труднощі постають перед нами в справі термінологічній. Наш язик користується численними термінами для визначення різних категорій смішного. Деякі з них правлять тепер за синоніми, але своєю суттю вони не синонімічні, а стали такими виключно через утрату відтінків свого значення в щоденному вжитку. Для визначення душевного стану, зв'язаного з сміхом, ми користуємось словами: радість, веселість, приємність, задоволення, насолода, смішливість. Фізичне реагування так само визначається багатьма відтінками: посмішка, сміх, регіт, саркастична посмішка, сардонічний сміх, тощо. Але особливо велика кількість термінів, що диференціюють засоби викликати сміх: жарт, насмішка, дотеп, бистроумство, іронія, гумор, наївність. Технічні форми: карикатура, шарж, пародія, травестія, бурлеск, гротеск, комедія, сатира. Кожному з цих термінів присвячено вже відповідну літературу, проте кожний з новітніх дослідників додержується свого власного розуміння. Приклад Karl'a Ueberhorst'a, який присвятив проблемі комічного два томи, разом півтори тисячі сторінок¹, свідчить про величезні можливості

те явления, которые формально общественно полезны, но содержание которых не заключает в себе общественной пользы» (ст. 197). У традиційному (за традицією, Андрузський протиставляє комічному трагічне), невпавши, зміст громадсько корисний, а форма громадсько не корисна. Важко заперечувати цю концепцію, яка не випливає з попереднього висновку естетичної Андрузського і яку він абсолютно не обгрунтовує. Щоб виправдати автора, можна тільки сказати, що ці проблеми в нього розглядаються на кінці книги в примітках.

¹ Das Komische. Eine Untersuchung von Dr. Karl Ueberhorst. B. I. Leipzig. 1896. B. II. Leipzig. 1900.

в справі встановлення модифікацій смішного. Ми цих можливостей не збираємось вичерпати, хоч працю Ueberhorst'a по змозі використовуємо. Надаючи термінологічній справі обмежене значення, тобто зупиняючись на ній скільки це потрібно, щоб уживати певних слів у одному якомусь певному розумінні, ми наводимо кілька головних термінів, за деталями відсилаючи до тих джерел, якими нам довелося користуватися¹.

Під дотепом ми розуміємо такий засіб створювати сміх, який має своїм змістом тенденцію агресивного проти когонебудь характеру. Сміються при дотепях з того, проти кого він скерований. Іронія—така форма вислову, коли якийсь предмет подається не в справжньому, а в протилежному вигляді: кепське яє прекрасне, добре як зле і т. д. «Яка шляхетна людина»,—кажемо ми іронічно про людину, що заслуговує на назву нечесної. У такому розумінні протилежністю іронії буде гумор. Суб'єктивною його передумовою є такий психічний стан, коли людина примарною, комічною формою приховує глибоко-протилежну суть своїх настроїв. Так люди інколи гумористично розповідають про свої нещастя, щоб розважливою формою створити контраст з змістом, що розказано. «Цей тиждень непогано починається»,—сказав злочинець, коли його в понеділок повели на ешафот. При гуморі сміються, заражуючись настроєм особи, що розповідає, при чому сама особа не висміюється.

Жарт—це нетенденційний тип смішного, коли воно не має своїм об'єктом іншу людину (як іронія та дотеп), а так само того, хто висловлюється (як у гуморі). Він базується на формальній грі понять і слів, інколи цілком задовольняючись перекручуванням, безглуздим змішуванням, тощо.

У всіх наведених модифікаціях ми зустрічаємо не «смішне», а те, «що смішить», тобто те, що є наслідком певної свідомої акції, скерованої так, щоб у тих, хто цю акцію сприймав, створювалася сміхова реакція. Але бувають ще й інші модифікації,—смішне ненавмисно. Без свідомого наміру людина

---

¹ Крім названих книг Ueberhorst'a, Жан-Поля та Бергсона, терміни розглянуто в загальних естетиках. Див. особливо Йонас Кон, «Общая эстетика», 1921. Загальна концепція Йонаса Кона кантіянська. В своєрідному аспекті ці поняття висвітлено в книзі Лосева «Диалектика художественной формы». Деякі визначення та описи деталей можна знайти в книзі Мандельштама «О характере Гоголевского стиля». 1902.

робить вчинки та виголошує слова, що на нас впливають, інколи навіть дуже міцно, як смішне: це, в першу чергу, наївне, як засіб одержати насолоду смішного без свідомо скерованого акту. Суб'єкт, що створює наївне, не здає собі справи в його суті.—Діти, хлопчики й дівчата, купаються разом. Їх питають: «Невже вам не соромно?» «Ми ж голі»,—відповідає дівча 6 років:—«тому невідомо, хто хлопчик, хто дівчина».—Решта модифікацій несвідомо смішного не піддається узагальненню: тут є численні й різноманітні засоби, що їх недоцільно перераховувати. Про них мова буде далі, в кожному окремому випадку окремо.

Ми вважаємо за вичерпане завдання вступного начерку. Встановлено загальне поняття смішного, дано дефініції його найважливіших модифікацій. З цими передпосылками можна вже перейти до аналізу конкретного літературного матеріалу. Одначе про це ще двоє слів не було б зайвим.

Констатуючи весь час незадовільність формальних дефініцій смішного й запроваджуючи, по змозі, змислові визначення, ми мали на меті в дальшому, коли доведеться прикладати певні поняття до творчості Чехова, знов таки не обмежуватись констатацією вживання тих або інших засобів сміху в його творах. Ми навіть не збираємось обмежитись поясненням внутрішньої апаратури смішного в кожному окремому випадкові. Завдання роботи такого типу, як наша, може полягати тільки в тому, щоб, проаналізувавши Чеховський сміх, знайти ще один шлях до характеристики його творчості. І цю останню, характеристику творчості, ми мислимо в широкому соціальному пляні. Аналіза сміху перетворюється на соціологію Чеховського сміху, соціологія сміху є одна діляниця загальної соціології творчості. Таким чином, різними засобами, аналізою на різних ділянках можна дійти до суспільної характеристики, до повного визначення соціологічної рівноцінності творів Чехова.

Смішне становить міцне знаряддя творчості Чехова. Але на протязі його діяльності воно великою мірою деформується, позбавившись тих рис жарту, інколи скабресности, що властиві першій добі, і доходячи до найглибших форм наївного, зворушливого та гумору.

З попереднього вигляду треба було зробити такі висновки, що з нашої точки зору немає смішного абстрактно. Навпаки,

смішне завжди конкретне, завжди вмотивоване. Справа тільки в тих труднощах, з якими зв'язане знаходження цієї мотивації. Впадає в око, що коротенькі новелі першої доби (орієнтовно до кінця 80 років) часто-густо використовують зовнішньо нейтральні форми смішного. Називаємо ми їх нейтральними тому, що вони не скеровані безпосередньо проти людей, проти осіб, а екстрагують комічний ефект тільки із ситуації. Проте така нейтральність є певною оболонкою: в ній при глибшому розгляді завжди примітимо характерне послідовне світосприймання; це ми й сподіваємось показати в дальшому.

Отже той тип смішного, з якого найкраще почати виклад, це—

1) С м і ш н е с и т у а ц і ї.

Воно розподіляється в свою чергу на кілька модифікацій. Ціла група новел першої доби має своїм комічним оформленням таку ситуацію, яка або одверто підкреслює сексуальність у її скабрезному пляні, або якщо не підкреслює, то, в кожному разі, прозора маскує. Було б невірним зробити звідси висновки, що Чехов у своїх ранніх творах пропагує еротизм та розпусту. Коли б це було так, його твори не викликали б у нас сміху. Їхнє завдання несподівано виявити контраст між нормами пристойності, які в нашому суспільстві завжди прикривають інтереси сексуального порядку, та пануванням цього природного інстинкту. Сміх, що в нас викликають ці новелі, скерований як правило проти норм пристойності і легко переносить у ту обстановку сексуального нігілізму, відсутності твердих правил у цьому, які дуже характерні для інтелігентського оточення, для літераторів зокрема. Отже смішне ситуацій починаємо з рубрики:

а) С к а б р е з н і с и т у а ц і ї.

«Р о м а н с к о н т р а б а с м»¹ цілком використовує незвичність для правил нашої пристойності перебування в одному місці голої дівчини й чоловіка. Те, що ми реагуємо на таку ситуацію сміхом, свідчить, що вона не глибоко порушує наші органічні почуття, а тільки несподівано викриває їх. Голосний сміх, що завжди акомпонує читання цього твору в великій аудиторії, свідчить про те, що порушення сексуальної пристойності легко й безболізно сприймається і не

---

¹ Полное собрание сочинений Ан. П. Чехова, изд. 2, т. I. СПб. Изд. А. Ф. Маркса. 1903. Всі цитати взято з цього видання.

викликає обурення. Власне тут ми маємо такий випадок, коли об'єктом сміху стає його суб'єкт, тобто ми сами, наша культура. Кілька моментів повелі скеровано на те, щоб загострити ситуацію: чоловік—це бідний музикант, дівчина—княжна. Демократично настроєний читач переживає особливе задоволення через те, що сексуальна ситуація повністю виявляє нікчемність та примарність соціальних привілеїв. В дальшому ціла низка образів ще підсилює значення того контрасту, про який у нас іде мова. Красуня в футлярі—це деформована стара мандрівна ситуація, що зв'язується з уявленнями сексуального порядку, про які докладно тут говорити не варто. Фінал цілком використовує ефект несподіваності, помножений на ефект еротичний. Смішне само вже те, коли, відчинивши футляр, там знаходять замість контрабаса людину (типовий випадок очікування, що його обманено), а коли замість інструменту тут виявлено голу жінку, до того ще княжну, наречену, то, розуміється, ефект повніший. Читач має всі підстави реагувати безболісним сміхом. «Точка зору» того, хто сміється, а також суб'єкта оповідання—антигромадська—розуміється, в вузькій і спеціальній галузі—тобто в галузі громадської зовнішньої пристойності й умовної моралі. Аналогічне значення має комічна новела «Н о ч ь перед судом»¹, що її Чехов переробив на діалогічний уривок для сцени. Не розглядаючи в даному місці багатьох прийомів смішного, використаних у цій новелі, зупиняємось на сексуальній його ситуації. У поштової станції вночі в одній кімнаті випадково знайшли собі нічліг молода жінка та пасажир, що йде до суду: його обвинувачують у двоєженстві. Ситуація досить незвичайна з точки зору прийнятих у нашому суспільстві норм, і цей контраст з нормами читач відзначає сміхом. Розуміється, ще смішнішого вигляду набуває ця зустріч, коли за ширмою виявляється ще й чоловік молодої жінки,—традиційний персонаж для висміювання, очевидно тому, що він найкраще втілює негатиивні риси самої інституції шлюбу, яку не втомилися висміювати на протязі всієї її історії. Удавши з себе лікаря, пасажир залишається з жінкою *tête-à-tête* і ставить їй медичну діагнозу повну сексуальних натяків. Комічність ситуації досягає апогею, коли чоловік дає за цю діагнозу гроші. Неважко побачити, що об'єктом

---

¹ Том I, 68—74.

смішного є тільки наші звички, а не їх порушення. Сам носій цього порушення, очевидно, пройдисвіт, через цей сміх сирімається більш-менш позитивно. Точка зору того, хто висміює, очевидно та сама, що в «Романі з контрабасам».

Оповідання «Т о б ы л а о н а»¹ збудовано своєрідно. Полковник розказує про свою любовну пригоду в одному маєткові. Коли увага його слухачів уже досить напружена, він раптом заявляє, що героїнею роману була його власна дружина. Слухачі надзвичайно розчаровані, читач реагує сміхом. Механізм цього сміху стає зрозумілим у такий спосіб: читач так само розчарований, але сміється він звичайно не з того, що в полковника була дружина, а що слухачі полковникові, особливо дівчата, замовкли, коли він їм розкрив, «хто була вона». Сміючися з цих слухачок полковникових, читач висміює замасковану сексуальність, тобто по суті сміється з себе, з своєї «культури».

Спрямовання останніх двох новель, як і «Роману з контрабасом», знаходиться в рямках інтелігентського сексуального нігілізму. Зовсім неприховано виступає скабрезна тенденція в новелі «П р о и з в е д е н и е и с к у с с т в а»². Збудовано її за сюжетною схемою замкненого кола, що може правити за збудника сміху: люди хтять позбавитись предмету, але він механічно знов до них повертається, нібито маючи свій власний «намір», що контрастує намірам людей. Проте не в цій сюжетній схемі полягає вся сила комічного ефекту новелі. За головний момент править самий характер предмету, який проробляє згаданий обіг: це канделябр з двома жіночими постатями, що викликають у кожному із глядачів міцний вибух еротичного сміху. Проте кожний не хоче залишити цей «мистецький твір» у себе саме тому, що він порушує загально-прийняті норми сором'язливості. Джерело комічного, як це неважко зрозуміти, базується на тих самих підставах, які було вже вище проаналізовано. Читач сміється тим сміхом, що й персонажі новелі, коли вони вперше примічають спокусливий канделябр. Щоб не повторюватися, не будемо докладно аналізувати близьку до «Произведения искусства» та до «Роману з контрабасом» своїми засобами комічного новелю «Дочь Альбиона»³. Ефект

¹ Том I, ст. 168—172.

² Том II, ст. 133—136.

³ Том II, ст. 109—113.

роздягання, використаний уже в «Романі з контрабасом», тут набуває особливої пікантності тому, що жінка, що в її присутності роздягається герой новелі,—англічанка. Комічне висвітлення чужоземців, що так широко використувано в літературі, тут набуває специфічних скабресних рис. Найяскравіше підкреслений скабресний сенс у маленькій новелі, що користується великою популярністю,—«Ж и в о й х р о н о л о г и и»¹. Комічний ефект її базується не тому, що чоловік, розказуючи про людей, що бували в їхньому місці, визначає хронологічні дати віком своїх дітей, додаючи до нього десять місяців. Наприкінці його співбесідник, захопившись спогадами, виявляє й свою співучасть у сімейному житті того персонажу, що розказує. Йому належить молодший син Ваня. Муж ставиться до цього епічно спокійно. Одурений чоловік є традиційно комічний образ у мистецтві. «Живая хронология» не становить, як бачимо, винятку. Своєрідним є тільки те, що чоловік прекрасно обізнаний у поведінці своєї дружини, але не реагує на нього, створюючи таким чином контраст нашим уявленням про те, як у таких випадках поводитись себе. З кого ж ми тут сміємось? Сміх через скабресні натяки свідчить про певне звільнення від пристойності, не завжди приємної й легкої. Але спокійна поведінка мужева знищує його в наших очах, не відповідаючи нашим поглядам на почуття власної гідності в людині. Ми навіть реагували б на таку поведінку гострішою емоцією, ніж емоція сміху, але легкий еротичний настрій, що є суб'єктивним у новелі, зм'якшує й наше реагування. В кожному разі ми сміємося з чоловіка. Суб'єкт оповідання висміює так нашу мораль, як і людей, що спокійно дивляться на її порушення. Можна таким чином констатувати певну безпринципність сміху в цій новелі. Треба сказати, що в деяких творах нігілізм обертається на проповідь порушення сімейної вірності тощо. Наприклад, в оповіданні «А п т е к а р ш а» з видимим співчуттям змальовано жінку, що має неінтересного чоловіка-аптекаря і що до неї залицяються інтересні офіцери з намірами мало завуальованими. Власно кажучи, комічним персонажем є тільки її чоловік, що його щедро наділено фарсовими рисами: «Сзади, в нескольких шагах от аптекарши, прикорнув к стене, жадно похрапывает сам Черномордик. Жадная блоха впилась ему

---

¹ Том II, ст. 161—163.

Чехова як формальний момент смішного. У новелі «М е с т ь» ми сміємося через несподіваний розв'язок, яким вирішується спроба чоловіка помститись за свою честь. Не розповідаючи деталей, зазначимо: найбільший ефект походить з того, що замість все ж таки захистити свої права, хоч і не дуже етичним засобом, герой-месник одержує велику суму грошей, і створюється вражіння, що він свою честь продав. Ситуація досить смішна, коли згадати все те, що було в цій справі сказано вгорі. Несподіваність фарсового типу так само належить до засобів комічного в новелях. Такий сенс має оповідання «В п о т е м к а х»², де чоловік, прокурор, вночі йде перевіряти, хто заліз у кухню, і, нічого не знайшовши, повертається в спальню своєї дружини в шинелі пожежника, який в цей час був з візитом у куховарки. Комічність розв'язку тут легко пояснюється. На базі сімейно-любовного комплексу будується ще й такі комічні новелі з несподіваним розв'язком, як формальною конституцією смішного: «П р е д л о ж е н и е»³, де молодий чоловік іде до княжни, урочисто й хвилюючись, починає розмову з нею про те, що хоче зробити їй важливе «предложение», але раптом виявляється, що це «предложение» прозаїчного й грошового характеру: він «предлагає» «построить в наших смежных имениях салотопенный завод на паях». Тут за смішне править обряд сватання, заінтересованість дівчат в одруженні та інші подібні, досить невинні речі. Обдурена жінка так само, як і обдурений чоловік, можуть бути матеріалом для комічного розв'язку (несподіваність). Такий характер має оповідання «Н е н а с т ь е»⁴, де чоловік з великим умінням влаштовує свої любовні пригоди й наприкінці новелі остаточно заспокоює підозріння своєї жінки, примушуючи читача сміятись з хиткості сімейного побуту, цього невичерпного запасу всяких анекдотів, до тепів і жартів. Звичайно, ситуація оповідання не може ілюструвати пуританський світогляд авторів у цих питаннях.

Частковий момент цієї загальної модифікації смішного (несподіваність розв'язку) становить непропорційність причини та наслідку. Маленькі причини призводять до катастрофічних наслідків, або, навпаки, складна ситуація розв'язується на

---

¹ Том II, ст. 22.

² Том I, ст. 42—47.

³ Том XXI, 38—39.

⁴ Том III, ст. 106—111.

ніщо. Формально поставлено завдання такого типу в оповіданні «Шведская спичка»¹. Створюється враження, що Чехов тут намагався експериментувати, тобто навмисно, різними побічними моментами, ускладняти, заплутувати основну ситуацію, щоб тим несподіванішим було її перетворення на ніщо. Для цього він використовує карно-детективну схему: слідчі органи підозрюють злочин (вбивство), провадять енергійне слідство, але раптом з'ясовується, що навіть і злочину ніякого не було. Звичайно, в цій новелі, як і в кожній іншій, формальне розв'язання проблеми смішного відбувається на певному спрямованні, певній тенденції висміювання. Але ми в даному разі на цьому не зупиняємось, через те, що формальний експеримент тут явно превалює.

Типовий випадок невідповідності причини й наслідків являє собою новела «Смерть чиновника»². Екзекутор Іван Червяков у театрі, на виставі «Корневильських колоколов», необережно чхнув, забризкавши лисину поважному цивільному генералові. Не обмежившись тим, що тут же, на місці, попросив у нього пробачення, екзекутор підійшов до генерала підчас антракту, а потім ще двічі був у нього на квартирі, поки розгнівване начальство не вигнало його геть. Прийшовши додому, чиновник Червяков, навіть не знявши віщундира, ліг на диван і помер. Смерть від гніву начальства—стара тема, давно вже улюблена в літературі в специфічному жанрі оповідання про бідного чиновника³. Тут характерним моментом є те, що гнів генерала цілком справедливий, бо улеслива, позбавлена почуття власної гідності поведінка екзекутора справді могла урвати терпець хоч кому. Таким чином у нас не зачеплено почуття соціальної справедливості, як, припустімо, в «Шинелі» Гоголя. Там, у «Шинелі», смерть нещасного Башмачкіна, як наслідок гніву «значної особи», в нас не викликає реакції сміхом, тому що ми обурені проти цієї «значної особи». І хоч би як не відповідала тут причина наслідкові—«розпекання» й смерть,—ми не сміємось: несподіваність ситуації не може переважити протесту нашої громадської свідомості проти всяких «значних осіб». Тут, в оповіданні Чехова, ми цілком віддаємося впливу несподіваного розв'язку і природно

¹ Том II, ст. 192—212.

² Том II, ст. 141—141.

³ Див. А. Цейтлін. «Повесть о безном чиновнике Достоевского»

реагуємо на нього сміхом, нічим не гальмованим. Неважко побачити, що хоч сміх тут викликаний «формальною» ситуацією, однак за об'єкт його є чиновник, що хоче вислужитись і через те нехтує своєю людською гідністю. Такими засобами Чехов досягає висміювання одного із улюблених у ранніх оповіданнях персонажів,—чиновника «в малих чинах».

Новеля «Д р а м а»¹ ще більш, ніж «Смерть чиновника», вражає несподіваною серйозністю розв'язку. Невдала письменниця Мурашкіна так обридла Павлові Васильовичу своїми творами, що він схопив з столу прес-пап'є та ударом по голові вбив її. Звичайно, такий засіб розправлятися з письменниками не вживаний у нас, і читач сприймає його як цілковиту несподіваність, однак не обурюється, а тільки сміється саме через цю вразливу непропорційність вини й карі. Кінець новелі, її коротенька *Nachgeschichte* ще підсилює це вражіння: «присяжні виправдали його». Проти кого саме скерований тут сміх, неважко примітити: його об'єктом є той міщанський, обивательський штамп у письменстві та відсутність свіжої та самостійної думки, які взяті за об'єкт сміху в Чеховських оповіданнях зрілої доби, коли він здебільшого користувався іншими знаряддями для утворення художнього ефекту. У такому вигляді малюється нам засіб несподіваного розв'язку. Ми тут виявили те спрямування сміху, яке оформляється в даному засобі.

с) *Qui pro quo*, в и п а д к о в і п о м и л к и, тощо—таку загальну назву даємо окремій групі комічних ситуацій. Як попередні категорії, тобто несподіваність та невідповідність причини й наслідків, *qui pro quo* належить до формальних модифікацій смішного. Але так само, як і раніш, за цими формальними моментами криється певне спрямування сміху. У новелі «Н е у д а ч а»² дається типовий зразок комічної помилки: батьки нетерпляче ждуть, коли їхня дочка вийде заміж. Скориставшись з того, що вчитель повітової школи,—абсолютно без матримоніальних намірів,—цілує їй ручку, вони поспішаючи беруть образ, щоб благословити молодих, але помилково, не розібравшись, схопили портрет письменника Лажечнікова. Вчитель, використавши випадкову ситуацію, врятовує своє майбутнє життя й утікає. Об'єкт сміху тут—погоня за чоловіком, поширена в міщанських родин.

¹ Том II, ст. 127 132.

² Том I, ст. 111.

В «Х о р о ш е м к о н ц е»¹ сваха сама стає об'єктом тих самих матримоніальних тенденцій і, прийшовши до свого клієнта, щоб посватати йому багату дівчину, залишається в нього, як його наречена. Механізм смішного тут полягає в тому, що відбувається швидка гра й обмін уявлень: уявлення про сваху раптом змінюється на уявлення про молоду, а ці два уявлення взагалі контрастні. На цьому взагалі базуються ефекти кожного *qui pro quo*. Щодо тенденції сміху, то він той самий, що в новелі «Неудача»: це висміювання шлюбних звичаїв міщанського оточення. Комічний стан молодого стає темою також новелі «С ч а с т л и в ч и к»², при чому за формальний момент править помилка: захоплений щастям медового місяця молодий помилково замість одного поїзду сідає в другий, що йде в протилежному напрямку. Така ситуація звичайно справляє вражіння смішної, як і кожна помилка, тобто підміна однієї тенденції другою. Розуміється, сміх від такої формальної концепції має своїм об'єктом хиткість так званого сімейного щастя. «Н е р в ы»³ та «С а п о г и»⁴ є типовим зразком *qui pro quo*, що засновано на сімейно-еротичному комплексі. Про ролі цього комплексу в ранніх творах Чехова вже було сказано вгорі, тому цих новель не розглядаємо. «Формальний» *qui pro quo* маємо в оповіданні «П е р е с о л и л»⁵, де візник та пасажир бояться один одного, підозрюючи намір вбити та пограбувати. Боягузство, висміяне тут за допомогою цієї модифікації смішного, можна вважати за такий загально-визнаний моральний дефект, що важко тут точніше визначити соціально-психологічні рамки всієї комічної концепції.

d) «С н і г о в а г р у д к а»⁶. Ця модифікація сюжетного комізму полягає в тому, що одна подія нагромаджується на другу. Формально-комічний ефект викликається, очевидно, тим, що факт, замість розв'язуватись, ускладнюється й заплутується. Коли справа тільки в нагромадженні слів та механічних актів, то ми маємо звичайний ж а р т (як це зазначено вгорі). Дуже повчально примітити, які саме об'єкти в Чехова

¹ Том I, ст. 148—153.

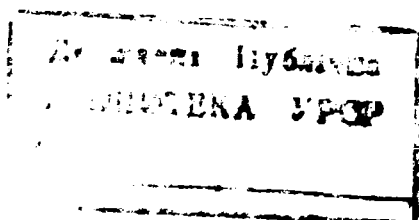
² Том I, ст. 119—124.

³ Том II, ст. 27—30.

⁴ Том II, ст. 37—42.

⁵ Том II, ст. 173—177.

⁶ Термін Берсона.

підлягають комічному оформленню через «снігову грудку». Як приклад вкажемо «Налим»¹ та «Брожение умов»². У «Налиме» механічне нагромадження людей, захоплених бажанням спіймати рибу в річці, свідчить просто про відсутність у них достатньої тямкості, при чому соціально персонажі не відрізняються один од одного: захоплення рибкою нівелює їх усіх. Навпаки «Брожение умов» скероване політично,—розуміється, в дуже обережному розумінні. Звичайне скупчення людей, що розлінилися через страшну спеку, править за велику політичну подію, про яку в офіційному поліційному рапорті сповіщалося, що тільки бог не припустив пролиття крові. Це типова тема викривальної літератури, яку поміркований лібералізм раннього Чехова з успіхом використав за допомогою засобу, що ми називаємо «сніговою грудкою».

е) Помилка, ошук, взаємне нерозуміння — ці модифікації смішного, як видно навіть із назви, становлять перехідний момент від комічного ситуацій до комічного характерів. Однак, хоч коріння сміху тут не в механічному сполученні обставин, а в певних вчинках дієвих осіб, проте ці вчинки не мають суто-«психологічного» характеру, тобто не впливають із інтелектуальної властивості людини, хоч, звичайно, укісно ілюструють її. Ось, наприклад, в новелі «Оратор»³ механізм смішного полягає в помилці, оратор виголошує поминальну промову, не дізнавшись як слід, кого саме ховають, і не примітивши одразу, що той, кому він присвячує свою урочисту орацію, стоїть біля могили. Цілком зрозуміло, що комічна помилка висвітлює певні звичаї, поширені в колах чиновників і міщан. На помилці засновано ефект новелі «В бане»⁴, де служник помилково думає на дяка, ніби він революціонер виключно через його довге волосся. На невмінні зрозуміти чи пригадати те, що треба, збудовано широко популярну «Лощадину фамілію»⁵, дійовість якої підсилюється через те, що потрібне прізвище було згадано тоді, коли в ньому вже не було потреби. Помилку (людина п'є замість горілки гас) покладено за формального

---

¹ Том II, ст. 178—182.

² Том I, ст. 76.

³ Том I, ст. 53—57.

⁴ Том II, ст. 5—13.

⁵ Том III, ст. 17—21.

збудника сміху в новелі «Н е о с т о р о ж н о с т ь» ¹. Таких прикладів можна було б навести чимало. Трошки осторонь знаходиться «Ш у т о ч к а» ², де ошука є свідомим актом: герой новелі пошепки кажегероїн, і «я вас кохаю»: але так, що вона не знає, чи сказав він, чи не сказав. Ситуація повторюється кілька разів. Об'єкт насмішки—знайомі вже нам шлюбні інтереси. Новеля «П р е д в о д и т е л ь ш а» ³ використовує як смішний вчинок свідому ошуку: гості п'ють горілку крадькома в прихожій, бо хазяйка не подає міцних напоїв за столом. «Суб'єкт» сміху, виявлений у досить непри-вабливих рисах,—вже знайомий нам побутово-етичний нігілізм. Ще гостріша ця тенденція в новелі «Б е з з а к о н и е» ⁴, де за об'єкт насміху взято вже не тверезість чи еротичний пуританізм, а дитину, що «незаконно» породилася: асесор Мігуєв, знайшовши немовля, думає, що воно йому підкинуто, в нього збуджується щось подібне до батьківського почуття, але з'ясовується, що це дитина пралі. Характер сміху досить цинічний.

2) С м і ш н е х а р а к т е р і в.

Називаючи так окрему рубрику смішного в творах Чехова, визнаємо за потрібне зробити попереднє зауваження. Як ми бачили вгорі, комічні ситуації майже завжди виходять за рамки формального експерименту і мають певне спрямування, здебільшого психологічне, тобто висміювання людей. Таким чином, у своїй основі «смішне характерів» і «смішне ситуацій» близько одне до одного підходять. Проте між ними є глибока різниця: смішне ситуацій бере за об'єкт безпосереднього виображування зовнішнє становище людей і речей і через них висвітлює психологічний субстрат,—смішне характерів повертається перш за все до психології, ілюструючи її певними специфічно-матеріальними засобами. Смішне характерів—конкретне, смішне ситуацій—абстрактне. Перше індивідуальне, друге сумарне. Легко побачити, що в рамках творчості Чехова друга модифікація становить, рівняючи з першою, вищий щабель.

Смішний характер може бути смішним не взагалі, не «як такий», а в конкретних умовах, релятивно. Те, що в одному

¹ Том III, ст. 87—91.

² Том III, ст. 56—61.

³ Том IV, ст. 34—38.

⁴ Том IV, ст. 48—53.

оточенні сприймають як гострий психологічний комізм, у другому оточенні править за найбільшу серйозність. Навіть у театрі, де різні поверхи відповідають інколи різним соціальним прошаркам, можна примітити, як сміх розподіляється по верхах; де сміється один, там мовчить другий. Розуміється, це буває в випадках, коли зміст п'єси досить насичений соціально-активними тенденціями.

Придивімося тепер, які саме та в яких умовинах психологічні властивості правлять за смішне в Чехова. Смішний характер—термін, що дуже важко піддається визначенню. Головне, що слід пам'ятати,—це цілковита релятивність цього поняття, його всебічна залежність від конкретного оточення творів. Зокрема в умовах Чехівських творів, що їх суб'єкт становить собою носія абстрактно-гуманного ідеалу інтелігента-вісімдесятника,—за смішний характер можна вважати такий, який пасивно перечить названому ідеалові, але активно його не порушує. Ті, хто навпаки являють собою активних ворогів інтелігентської свідомості, викликають гостре почуття обурення та ненависти, тобто міцніше реагування, ніж сміх. Через те, що вже давно цю різницю між смішним характером та активно-шкідливим з'ясовано в усіх спеціальних працях,—на цьому докладно не зупиняємось. Ось які риси в Чеховських творах правлять за смішний характер. Дріб'язковість, що виступає контрастно з значними матеріяльними можливостями, як наприклад, у новелі «А н н а н а ш е е». «Он брал грушу, мял ее пальцами и спрашивал нерешительно: Сколько стоит?—Двадцать пять копеек.—Однако!—говорил он и клал грушу на место, но так как было неловко отойти от буфета, ничего не купивши, то он требовал сельтерской воды и выпивал один всю бутылку, и слезы выступали у него на глазах»¹. Смішна фалшива претенсійність жінки («Ариадна») ², що удає з себе не ту, хто вона є, та в кожному «високому» суспільстві намагається підтримувати бесіду в рамках їх нібито спільних інтересів. Смішний своєю замкненістю, боягузством, відсутністю почуття гідності вчитель грецької мови Бєліков («Человек в футляре») ³. Через зрозумілі причини, про які вже можна докладно не говорити, смішний знаменитий унтер Прішібєєв (із новелі того ж імені) і т. д.

¹ Том XI, стор. 15.

² Том X, ст. 201.

³ Том XII, ст. 130—144.

Зауважмо, що суб'єкт висміювання, тобто та позиція, з якої здійснюється це висміювання, є позиція високо-культурної людини з розвиненим почуттям індивідуальності, з широкою толерантністю до інших людей. Для дальших висновків ці зауваження мають деяке значення. Але часто-густо буває, що смішний характер дається не «в собі», а через окремі моменти свідомості чи акцій. У таких випадках вже більше до місця говорити про певні засоби, типові психологічні колізії, що правлять за смішне. До таких колізій, смішних у своїй основі, належать різні модифікації логічних помилок і неправильного мислення. Така функція нерозуміння. Двоє осіб розмовляють і одна не здатна розуміти вимоги другої. Це не комічне *qui pro quo*, а глибша, зв'язана з самою психічною конституцією персонажів ситуація. Найкращий зразок щодо цього становить новела «З л о у м ы ш л е н н и к»¹. Вона густо насичена соціальним змістом: селянин одкручує гайки на рейках, бо вони йому потрібні, щоб ловити рибу, та зовсім не здає собі справи в тому, що його вчинок створює небезпеку для поїздів. Всі спроби судового слідчого пояснити йому справу, не досягають мети. Неважко примітити, що комічна психологічна колізія тут не має автономного значення, та що поза нею ховається певний погляд на селянство та його темряву. Те саме нерозуміння покладено в основу комічної колізії новелі «Т е м н о т а»², де селяни ніяк не можуть втямити, що лікар не має права випустити з лікарні заарештованого. У трошки фарсовому вигляді ця сама ситуація дається в «Б е з з а щ и т н о м с у щ е с т в е»³, де це нерозуміння позбавлено тої міцної соціальної мотивації, яка характерна для новель з селянською тематикою. Тут втілює цю тупість жінка, «салопниця» Шукіна, досить типовий персонаж комедійних і фарсових ситуацій. Тому названа новела найближче підходить до типу навмисно жартових.

Близькі до цього загального нерозуміння різні категорії логічних помилок, що дуже легко розгадуються, хоч звичайно не завжди легко підвести їх під певний термін із формальної логіки. У новелі «П о п р ы г у н ь я» лікар Димов втомлений приїждить на дачу, де живе його дружина.

¹ Том I, ст. 132—137.

² Том II, ст. 100—104.

³ Том II, ст. 72—77.

Але його легковажна супруга одразу одсилає його знов у місто по різні дрібниці туалету, потрібні їй для майбутнього весілля якогось телеграфіста. Їй трошки жалько доброго та втомленого чоловіка, але вона своє бажання мати нові туалети виправдує так: «Ах, как мне жаль тебя отпустить,—сказала Ольга Ивановна, и слезы навернулись у нее на глазах.— И зачем я, дура, дала слово телеграфисту!»¹ Комізм тут походить із логічної помилки в її аргументації: у неї виходить, що слово, яке вона дала телеграфістові, є якась зовнішня непереможна сила, в той час, як вона сама його дала. Цей засіб близький до логічного пересування, тобто такого типу мислення, коли відповідь дається не на запитання, що поставлено, а на випадково з ним зв'язані мотиви. Ось надзвичайно типовий, яскраво виявлений приклад: у новелі «А н т р е п р е н е р п о д д и в а н о м» Індюков рятується від чоловіка своєї коханки й залазить під диван актриси; вона має переодягатись і вимагає, щоб він вийшов з убиральні, але переляканий антрепренер обіцяє їй все, що вона схоче, збільшення платні й бенефісів, аби вона йому дозволила лежати під диваном. Після спектаклю з'ясовується, що Індюков дурно перелякався: то зовсім був не чоловік його коханки. Антрепренер відмовляється платити гроші: «Если бы это был Приндин, то, конечно, я обязан, а то ведь кто-то неизвестный»². Тобто виходить, що він обіцяв їй платити за Приндіна, а не за те, що вона примушена була в його присутності роздягатись. Таке саме (звичайно, з деякими деформаціями) пересування понять ми знайдемо також у новелі «Р а д о с т ь»³ де молодий парубок буйно радіє через те, що в газеті описано, як він п'яний потрапив на вулиці під коня. У всіх наведених випадках логічна помилка свідчить про дефектність мислення, звичайно, стимульовану нечесними намірами. З другого боку, коли такий засіб використаний свідомо, то він набуває гумористичного вигляду. Наприклад, у «С к у ч н о й и с т о р и и» професор подає свою думку про сучасний театр. Він добре розуміє свою некомпетентність у цій справі й тому його зауваження, збудовані на логічному пересуванні (тобто на тому, що замість одного предмету розглядається сусідній), набувають вигляду насмішки над собою: «По моему мнению, театр не

¹ Том IX, ст. 152.

² Том I, ст. 203.

³ Том II, ст. 42—44.

стал краще, чим он був 30—40 років назад. Попрежнему ни в театральних коридорах, ни в фойє я никак не могу найти стакана чистої води. Попрежнему капелдинери штрафують мене за мою шубу на двугривенний, хотя в ношенні теплої плаття зимою нет ничего предосудительного»¹.

Тут само логічна помилка набуває характеру учуднення («штрафують за мою шубу»). У тій таки «Скучної історії» дружина професорова, за його словами, має «манеру мое жалованье называть нашим жалованьем, мою шапку нашей шапкой»². Механізм логічної помилки тут полягає в перебільшенні контрадикції понять: якщо заробіток чоловіка ще може правити на «наш» заробіток, то вже шапка за «нашу»—ні в якому разі.—Комічність деяких персонажів виявляється через с а м о в и к р и т т я, що має, природно, несвідомий характер. Це значить, що внутрішні їхні психологічні властивості примушують їх діяти й говорити так, що утворюється контраст між намірами та виявленням намірів. Така невідповідність між стимулами та здійсненням править за гострокомічний момент. Психологічним стрижнем характеру, що виявляється в такий спосіб, є надзвичайна беззмістовність, невпорядкованість мислення та низький рівень інтелектуальних інтересів (з тої самої абстрактно-гуманної точки зору). Ось найхарактерніші зразки. У новелі «Д л и н н ы й я з ы к»³ жінка хоче сховати від свого чоловіка свої романічні пригоди перебування в Криму, але виключно через невміння керувати своїми думками й словами все сама викриває. У новелі «О р а т о р»⁴, про яку ми вже говорили з іншого приводу, чиновник, якому помилково присвятили надгробне слово, дуже цим невдоволений, а особливо тим, що його назвали чесною, непідкупною людиною, а це може бути, на його думку, тільки насмішкою. В новелі «В б а н е» невдалий вираз сприяє виявленню інтелектуального рівня служника лазень: «Отец дьякон... прости меня, Христа ради, окаянного».—«За что такое?»—«За то, что я подумал, что у вас в голове есть идеи».⁵ Випадковому самовикриванню відповідає як антитеза невдале маскування, що править за вираз лицемірства й нещирости.

¹ Том VIII, ст. 77.

² Том VIII, ст. 62.

³ Том II, ст. 23—27.

⁴ Том I, ст. 56.

⁵ Том I, ст. 8.

Така прокуророва жінка в новелі «В потемках», яка обурена з того, що до куховарки прийшов пожежник, і заявляє: «Я не потерплю в своєму домі цинизма»¹. Найгостріший зв'язок аморальності, відсутності гідності та зневаги до людини дає новела «В почтовом отделении»². Персонаж цієї новели, старий чиновник, має молоду жінку і для того, щоб до неї не залилися, сам поширює чутки, ніби вона в інтимних зносинах з поліцмайстром. Переляканий таким суперником, всі дійсно залишили молоду красуню в спокої, і тільки після її смерті чоловік викрив свої хитрощі. За смішне тут править хибний хід моральних понять.

У вступній частині ми дали коротенькі дефініції найважливіших модифікацій смішного. Там вказано було, що ми розуміємо під іронією. Треба сказати, що Чехов засобів іронічної насмішки вживав досить рідко. Найяскравіший випадок маємо в новелі «Записки вспыльчивого человека»³. Висміяний тут персонаж є типово безвільна людина, що легко піддається кожному зовнішньому тискові. Оповідання йде від імени авторового (в першій особі), причому весь час персонаж себе характеризує як нестриману й небезпечну людину, тобто розповідає про себе іронічно.

За міцне знаряддя психологічно смішного править штампована конструкція мови. Це якраз той випадок, що найближче відповідає Бергсоновому розумінню смішного: механізація понять і є тою косністю, що на неї, за Бергсоном, суспільство відповідає сміхом. Засіб механізації мови дійсно належить до глибоких джерел смішного. Чехов користується з нього переважно в зрілих своїх творах, коли йому були вже доступніші прийоми внутрішнього, а не ситуаційного чи зовнішнього комізму. Найкращий зразок вживання такого засобу дає оповідання «Йоныч», один із сильніших творів Чехова. Змістом оповідання є поступовий спад, моральне зниження лікаря Старцева. Провінційне безпросвітне життя поступово засмоктує його. Механічна штампована мова представників цього болота й є найкращою характеристикою всього інтелектуального рівня оточення. В єдиній інтелігентській сім'ї міста панує штампований естетизм: дружина вдає з себе письменницю й починає свої твори з

¹ Том I, ст. 44.

² Том I, ст. 178—179.

³ Том II, ст. 1—14.

штампованого виразу: «Мороз крепчал». Голова сім'ї править за дотепну людину й завжди, щодня, на протязі багатьох років, повторює той самий дотеп з льокаєм та ті самі нібито дотепні слова, як от «недурственно», «здравствуйте пожалуйста» і. т. д.¹. Проте треба сказати, що не завжди механізація мови викликає в читачеві висміювання персонажу. Навпаки, інколи вона сприяє трошки насмішуватому ставленню до себе,—це буває тоді, коли спокійний механізм життя трудових людей протиставляється бурхливим інтелектуальним шуканням Чеховського «нытика». В «Скучной истории» розказано, як швайцар університету щодня зустрічав старого нещасного професора з стереотипними фразами: «Мороз, ваше превосходительство»², що викликає скоріше зворушний, а не агресивний сміх.—Близька до цього засобу є ще професійна в у з ь к і с т ь понять і мови, що в Чехова впливає завжди як смішне, але в різних випадках з різними відтінками. В оповіданнях першої доби цей професійний жаргон ще позбавлений того значення, якого Чехов надає йому пізніше: він просто свідчить про мовні звички (наприклад, в «Аптекарьше» доктор весь час вживає медичних термінів). Навіть у «Скучной истории» ці звички мислення позбавлені гостро-негативного сенсу. Катя (акторка) говорить професорові: «Вы очень хороший человек, Николай Степанович... Вы редкий экземпляр, и нет такого актера, который сумел бы сыграть вас»³. Але в «Учителе словесности» ця риса набуває глибокого значення. Вчитель, що звик завжди давати лекції дітям, вже й сам утратив уявлення про те, що всім відоме, а що потребує пояснення. Тому його властивість така, що він завжди висловлює думки й судження, які всім давно відомі, як от: «Без пищи люди не могут существовать», або «Волга впадает в Каспийское море»,⁴ «Лошади кушают овес и сено»⁴. Героїня новелі «Душечка»⁵, що нею так захоплювався Лев Толстой, взагалі мислить тільки в колі певної професії свого чоловіка. Життя її склалося так, що в неї було три чоловіки, і кожного разу вона говорила або про театр, або про дрова, або про лікування коней,—у залежності від того, що було

² Том VII, ст. 65.

* Том VII, стр. 106.

⁴ Том X, ст. 32—33.

⁵ Том VII, ст. 14—27.

професією її чоловіка. З особливою різкістю ці мовні властивості змальовано в новелі «В о в р а г е», яка в цілому, звичайно, не може правити за комічне оповідання. Професійну вузькість механіка схарактеризовано так: «Он о каждом человеке или вещи судил только со стороны прочности: не нужен-ли ремонт. И прежде, чем сесть за стол, он пробовал несколько стульев, прочно-ли; и сига тоже потрогал». Про молоду жінку він каже так: «Все, значит, в ней на месте, все гладенько, не громыхнет, вся механизма в исправности, винтов много»¹. Але з особливими тонкощами змальовано цю професійну обмежність мислення в Ліпи, героїні того ж оповідання в «В овраге». Сама вона з бідних селян, часто ходила на поденну роботу і, коли вийшла заміж за багату людину, ніяк не могла призвичаїтись до свого нового стану. У неї народжується дитина; Ліпа пестує її і не може нічого кращого їй побажати в майбутньому, як таке: «Она подбрасывала его на руках и говорила с восхищением: ты вырастешь большой, большой! Будешь ты мужик, вместе на поденку пойдем! На поденку пойдем!»². Цілком зрозуміло, що під цим легко іронічним показом професійної вузькості, що виявляється в мові, криється взагалі неґативне ставлення Чехова до селянства. Згадаємо, що селянство виображено в творах, які своїм характером не вкладаються в рамки комічного («Мужики», «Новая дача» і т. д.).

Останній засіб, з тих, що розглядаємо, характеристики через комічне полягає в тому, що визначається о д н а д е т а л ь замість цілого, і саме через цю незначність та контрастність вона й править за смішне. В «С к у ч н о й и с т о р и и», наприклад, характеристика зламу в житті Каті ілюструється тим, що в перших її листах не було зовсім розділових знаків, а потім «показались в них знаки препинания, исчезли грамматические ошибки и сильно запахло от них мужчиною»³. В оповіданні «Т р и г о д а» жінка не любить чоловіка, він це знає, «и ему казалось, что она даже нетвердо ступает на ту ногу, которую он поцеловал»⁴. Тут саме: «Она об'яснялась ему в любви, а у него было такое чувство, как будто он женат на ней уже лет десять, и хотелось ему завтракать»⁴. В тому ж

¹ Том XII, ст. 88—89.

² Том XII, ст. 102.

³ Том VII, ст. 78—79.

⁴ Том X, ст. 126; 157.

типі, хоч справа йде не про окрему людину, а про ціле село, дається характеристика в оповіданні «В о в р а г е». У селі, на поминках фабриканта, дяк захопившись, з'їв усю ікру на столі. З того часу про село Уклєєво інакше й не говорили, як тільки: «Это то самое, где дьячек на похоронах всю икру с'ел»¹.

Поза цими, вже проаналізованими, категоріями смішного треба відзначити ще одну велику категорію: це смішне виразів. Звичайно, і воно, як і взагалі смішне, має своє психологічне мотивування в галузі наших інтересів (у широкому розумінні), але подібно до того, як у смішному ситуацій ефект досягався технікою сюжетною,—у смішному виразів він досягається специфічними засобами мовних жартів, які інколи набувають характеру формального експерименту. Через поширеність цієї модифікації смішного обмежуємось кількома зауваженнями й прикладами.

3) С м і ш н е в и р а з і в.

а) Н е п р а в и л ь н а м о в а, щ о ІІ в ж и в а ю т ь п е р с о н а ж і. Здебільшого приписується або чиновникам (вплив канцелярської мови), або людям непривілейованих кіл, коли вони мають претенсію говорити літературно. Приклади (в дужках зазначаємо том і сторінку): женись на моем дите (I, 9), формалистика в теле и прочее (I, 10), узами Игуменея (I, 149), нет-ли в аптеке... чего-нибудь аллегорического (I, 49), прошу вас не касаться гласности (I, 78), под'езжая к сей станции и глядя на природу, у меня слетела шляпа (I, 206, 207), все распухши, извините, и ночь не спавши (II, 148), я сейчас... под зебры (жабры) его!.. Заходи сбоку, пхай его, пхай! Шпыняй его пальцем! (II, 178), по какому полному праву (III, 3), воды с немножечком коньяку (III, 25), цоцкай (сотский (XII, 27).

б) У т в о р е н н я н о в и х с л і в: зубренция (III, 1), Vinum plochissimum (I, 50), опрокидонтом (I, 121), гаванна-таракано-пистолето (VII, 123). Цей останній приклад більше вже пасує до третьої модифікації.

в) С л о в а б е з с е н с у, п р и б а у т к и: жена Луиза, лютеранка, некоторым образом (I, 20), он, извините, лежал дома (II, 72), присаживайтесь, тридцать три моментально (III, 77). Сюди ж таки відноситься славетний рецепт доктора Зайцева: «Sic transit gloria mundi—Aqua destillata» (I, 72).

¹ Том XII, ст. 78.

d) несподівані порівняння, епітети, персоніфікації, запозичені із комплектів, звичайно між собою не зв'язаних: жареные гуси—мастера пахнуть (I, 14), масло, как слезы (I, 15), точно вместо телятины с'ел за ужином старую галошу (II, 21), сидок пустяковий (II, 118), здоровенный налим, что твоя купчиха (II, 181), одно облачко похоже на монаха, другое на рыбу (IV, 4), женский бас шептался с мужским тенором (IV, 45), какая-то птица протяжно и лениво произносила в роше длинный членораздельный звук, похожий на фразу: «Ты Ни-ки-ту видел?» и тотчас же отвечала сама себе: «Видел! видел! видел!» (IV, 215), степь пряталась во мгле, как дети Мойсея Мойсеевича под одеялом (V, 125), учитель очень походил на ветряную мельницу (VI, 26), я не Спиноза какой-нибудь, чтобы выделять ногами кренделя (пьеса «Свадьба»), перекликались лягушки: «и ты такова, и ты такова!» (XII, 107).

e) У рочистість промови, що не відповідає моментів,—механізм комічного впливу досить тут зрозумілий. Щоб не наводити довгих цитат, пошлемось тільки на назви творів: «Писатель», «Сирена», «В потемках», «Роман с контрабасам», «Попрыгунья».

f) Прізвища, назви, тощо: Статский советник Цицеронов-Грацианский (I, 10), генерал-лейтенант Запупырин (I, 21); комплекс прізвищ у новелі «Страшная ночь»: Паніхидін, Черепов, Погостов, Мертвый переулоч и т. д. (I, 31). дьякон Вратоадов (I, 76), комік Феніксов-Дікообразов (I, 124), антрепренер Індюков (I, 203) та багато інших.

Звичайно таких деталей комічних виразів можна було б навести далеко більше, але нам здається, що наведеними прикладами характерні ознаки цієї модифікації смішного вже досить з'ясовано.

4) Смішне в позитивних героях Чехова.

Смішне може бути знаряддям нападу, агресивності, злого висміювання. Але інколи воно набуває діаметрально протилежних рис: сміючись, ми виявляємо співчуття людині та увагу до її вчинків. Природа сміху залишається тут та сама, тобто він є реакцією на контрастні уявлення, але ті інтереси, що ним керують, у даному разі зовсім протилежні. «Позитивний» сміх є своєрідним збудженням жалости до нас, що ми вже не знаходимось у такому стані, як ті люди, що з них сміємось. Це смішне, збуджуване в нас найвищими словами та

вчинками. Близьким до цього своєю природою є гумор, що свідчить про уміння людини підвестись вище самого себе й створювати смішне з контрастів, що внутрішньо вже подолано. Чехов знав ці модифікації смішного. Для характеристики спрямовання сміху Чехова вони дають інтересний і плідний матеріал.

а) **Наївність**. Цією рисою Чехов завжди характеризує дітей. Елементарний погляд на життя—ця властивість дитячої психіки—контрастує свідомості дорослої людини. Але наївність не викликає обурення.—Груша не знає, чи треба лякаться салдат, що йдуть до лазні (I, 189). Другий хлопчик не примічає нервового стану свого батька й чіпляється до нього з своєю «насекомою колекцією» (I, 211), Катя питає професора, чи б'ються студенти в університеті (V11, 76). А ось трагічна постать маленького Ваньки Жукова (V, 59), що не може витримати злиднів і в одчмі пише листа своєму дідові, а на конверті пише таку адресу: «На деревню дедушке» (V, 59). У даному випадкові наїввеана буває характеру зворушливого.

в) **Антропоморфізація тварин**, що її вживає Чехов («Белолобий», «Каштанка»), має протилежний характер порівняно з наївністю. Сміючися з дітей, ми сміємось з їх нерозуміння, нападки, тварини нас зворушують своїм високим інтелектом. Нє цьому приписувані тваринам намірів і думок людей засновано комічний ефект названих оповідань.

л) **Гумор у вузькому розумінні**, як вказано, дає інтересний матеріал для висновків про суб'єкт сміху, що підноситься над смішним і дрібно-негативним у собі чи в аналогічному собі предметі. Цю модифікацію смішного знайдемо в кількох персонажах Чехова, що являють собою до певної міри позитивний характер. «Душечка», про яку згадувалося, смішна деталями, і цей сміх має інколи досить ворожий до неї відтінок, але її психічна домінанта висвітлена так, що понад сміхом відчувається певна міць моральних позицій, на яких стоїть автор і на які могла б стати героїня, коли б у неї був міцніший інтелект. Ця моральна позиція полягає в любові до людства, без якої Душечка жити не може й яка втілюється в неї в примітивні форми. Л. Толстой відчув це підґрунтя гумору Чехова в «Душечке» й вважав її за один із найморальніших творів у літературі,—звичайно з точки зору своєї моралі.

Лікар Димов із «Попрыгуньи» є позитивним персонажем, однак Чехов не обминає й смішних рис у ньому: провінційної незграбності та професійної замкненості. Він увесь час знаходиться, через свою дружину, в оточенні людей мистецтва. Не вважаючи на це, він зберіг наївно-обивательське сприймання мистецтва. «После обеда Коростелев сажился за рояль, а Дымов вздыхал и говорил ему: Эх, брат! Ну, да что! Сыграй что-нибудь печальное!»¹. Зрозуміло, що така вимога до музики смішна в оточенні людей, що детально в мистецтві знаються. Але зрозуміло також і те, що цей сміх набуває специфічного вигляду саме через те, що сам Димов знає свій дилетантизм у мистецтві й спирається в житті не на нього, а на свою інтелектуальну силу. Позитивною рисою, що позбавляє сміх його вороже-агресивного характеру, тут вже є знайомий нам ідеал чесного працівника в галузі науки або практичного життя. Такою людиною й є Димов.

Чехов у багатьох своїх висловлюваннях, особливо в листуванні, любив підкреслювати свою абсолютну об'єктивність. Йому здавалось, що він безсторонньо відбиває життя, надаючи право висновків своїм читачам. Немає потреби доводити, що подібні уявлення зовсім ілюзорні і що суб'єкт Чеховських творів не менш актуально перероблює й певною мірою спотворює матеріал об'єктивної дійсності, ніж суб'єкт інших мистецьких творів. Вірно тільки те, що суб'єктивне спрямування Чехова важче дається аналізу, ніж спрямування авторів з яскравішими монологічними тенденціями. Один із плідніших засобів це спрямування викрити становить безперечно аналіз сміху, що своєю суттю базується на сталому суб'єктивному ґрунті. Матеріал, у цій статті проаналізований, дає право на висновки для характеристики тих позицій, з яких здійснюється висміювання життя в його ситуаційних та психологічних формах.

Такі суб'єктивні позиції являють собою світогляд ліберального інтелектуала, що в нього за ідеал править повноцінна інтелектуальна індивідуальність з високо-розвиненим почуттям своєї гідності, з досить широкими, без упереджень релігійного й морального пуританізму. побутовими поглядами. З таких

---

¹ Том IX, ст. 159.

позицій висміюється не широкі соціальні процеси, не економічне буття окремих клас, а індивідуальні риси, що зазначеному ідеалові не відповідають. Громадський світогляд, що його в окремих випадках висміяно, береться знов у своєму логічному, а не соціальному пляні. Таким чином, аналіза Чеховського сміху цілком стверджує загальну кваліфікацію цього письменника як речника дрібно-буржуазної інтелігенції кінця минулого століття.

Евген Перлін.

ОПОВІДАННЯ.

БІЗІОУС
УНІВ

РОМАН З КОНТРАБАСОМ.

Музика Смичков ішов з міста на дачу до князя Бібулова, де, з нагоди заручин, «малася бути» вечірка з музикою і танцями. На спині йому лежав величезний контрабас у шкіряному футлярі. Ішов Смичков берегом річки, що несла свої холоднаві води хоч і не гордовито, та проте вельми поетично.

— Чи не скупатись би?—подумав він.

Не довго думаючи, він роздягнувся й затопив своє тіло в прохолодні струмені. Вечір був чудовий. Поетична душа Смичкова почала налаштовуватись відповідно до гармонії околиць. Але яке ж солодке чуття охопило його душу, коли, одпливши кроків на сто вбік, він побачив гарну дівчину, що сиділа на кручі й рибалила. Він затаїв дух і завмер від напливу різних почувань: спогади з дитинства, туга за минулим, збуджене кохання... Боже, а він же думав, що він уже не може кохати! Після того, як він утратив віру в людство (його палко кохана дружина втекла з його другом, фаготом Собакіним), груди йому сповнилися почуттям порожнечі і він став мізантропом.

— Що таке життя?—не раз запитував він сам себе.— Для чого ми живемо? Життя є мті, мрія... Черевомовлення...

Але стоячи перед заснулою красунею (не важко було помітити, що вона спала), він раптом, проти своєї волі, почув у грудях щось подібне до кохання. Довго він стояв перед нею, жадібних очей не зводячи...

— Але досить...—подумав він, глибоко зідхнувши.— Прощай, чудове марево! Мені вже час іти на бал до його світлості...

І глянувши ще раз на красуню, він хотів був уже плисти назад, як у голові йому майнула ідея.

— Треба залишити їй про себе споминок!—подумав він.—Ану причіплю їй щось до вудочки. Це буде сюрприз від «невідомого».

Смичков тихо підплив до берега, нарвав великий букет польових та водяних квітів і, зв'язавши їх лободиною, причепив до вудочки. Букет пішов на дно і захопив з собою гарний поплавець.

Розважливість, закони природи й соціальне становище мого героя вимагають, щоб на цьому саме місці й урватись романові, та—леле?—доля авторова невблаганна: з незалежних від автора обставин роман не кінчився на букеті. Всупереч доброму розумові й природі віщій, бідний і незначний контрабасист мав багато заважити в житті вельможної й багатой красуні.

Підпливши до берега, Смичков був вражений: він не побачив свого одягу. Його вкрадено. Невідомі злочинці, поки він милувався красунею, потягли геть усе, окрім контрабасу й циліндру.

— Прокляття!—заволав Смичков.—О люди, гадюче кодло! Не так обурює мене втрата одягу (понеже одяг тлінний), як думка, що мені доведеться йти голяка й тим переступити громадську мораль.

Він сів на футляр з контрабасом і почав шукати ради в своєму жахливому становищі.

— Не йти ж голим до князя Бібулова!—думав він.— Там будуть панії! Та як на те злодії разом із штаньми вкрали й кольофонію, що була в них.

Він думав довго, тяжко, до болю в скронях.

— Чи-ба!—пригадав він з кінцем.—Недалеко від берега в чагарнику є місток... Поки стемніє, я можу пересидіти під цим містком, а ввечері, в пітьмі, продерусь до першої хати...

Спинившись на цій думці, Смичков одягнув циліндр, накинув на спину контрабаса й подався до чагарника. Голий, з музичним інструментом на спині, він скидався на якогось прадавнього мітичного півбога.

Тепер, читачу, поки мій герой сидить під мостом і вдається в тугу, залишімо його на деякий час і обернімось до дівчини, що рибалила. Що сталося із нею? Красуня, прокинувшись і не побачивши на воді поплавця, поспішила сікочути волосінь. Волосінь напружилась, але гачок

і поплавець не виринули з води. Очевидно, букет Смичкова змок у воді, набучавів і став важкий.

— Чи велику рибу зловила, — подумала дівчина: — чи вудочка зачепилась.

Посілавши ще трохи волосінь, дівчина намислила, що гачок зачепився.

— Яка шкода! — подумала вона. — А ввечері так добре береться риба. Що робити?

І недовго думаючи, ексцентрична дівчина скинула з себе ефірні штани й затопила прекрасне тіло в струмені аж по мармурові плечі. Воно не легко було одчепити гачок від букету, що в ньому заплуталась волосінь, але терпіння й праця переважили своє. За яку чверть години красуня, осяяна і щаслива, виходила з води, тримаючи в руці гачок.

Та лиха доля чатувала на неї. Негідники, що вкрали одяг Смичкова, забрали і її вбрання, залишивши тільки слоїк з хробаками.

— Що ж мені тепер робити? — заплакала вона. — Невже йти в такому вигляді? Ні, ніколи. Краще смерть! Я почекаю, поки стемніє: тоді, в темряві, я дійду до тітки Агафьї і пошлю її додому по вбрання... А тимчасом сховаюсь під місток.

Моя героїня, вибираючи, де трава більша й нахилляючись, побігла до містка. Пролізаючи під місток, вона побачила там голого чоловіка з музичною гривою і волосатими грудьми, скрикнула й знепритомніла.

Смичков теж перелякався. Спочатку він узяв дівчину за наяду.

— Чи не річна це сирена, що прийшла причарувати мене? — подумав він, і ця гадка підлестила його, бо він завжди був поважної думки про свою зовнішність. — Якщо ж вона не сирена, а людина, то як пояснити цю дивовижну відміну? Навіщо вона тут під мостом? І що з нею?

Поки він розв'язував ці питання, красуня поволі очутилась.

— Не вбивайте мене! — прошепотіла вона. — Я князівна Бібулова. Благаю вас! Вам дадуть багато грошей! Допіру я одчіпляла у воді гачок, і якись злодії вкрали мою сукню, черевики і все!

— Добродійко!—сказав Смичков благальним голосом.— І в мене також украли моє вбрання. До того ж вони разом із штанями потягли й кольофонію, що в них лежала!

Всі, що грають на контрабасах і тромбонах, звичайно не бистрі на думку; а Смичков становив приємний виняток.

— Добродійко!—сказав він трохи згодом.—Вас, я бачу, турбує мій вигляд. Але, погодьтесь, мені неможна піти відціля, на тих же підставах, що й вам. Я ось що вигадав: чи не будете ви ласкаві лягти в футляр мого контрабасу й накритись віком? Це сховає мене від вас...

Сказавши це, Смичков витягнув із футляру контрабас. Хвилину йому здавалось, що він, пропонуючи футляр, профанує святе мистецтво, але хитання було недовге. Красуня лягла в футляр, скрутилась калачиком, а він зашморгнув ремінці й почав радіти, що природа обдарувала його таким розумом.

— Тепер, добродійко, ви мене не бачете,—сказав він.— Лежіть тут і будьте спокійні. Коли стемніє, я однесу вас до ваших батьків додому. По контрабас я можу прийти сюди й потім.

Скоро надійшли присмерки, Смичков скинув на плечі футляр з красунею і почвалав до дачі Бібулова. Плян у нього був такий: спочатку він дійде де першої хати й розживеться на одяг, потім піде далі...

— Лихо не без добра...—думав він, збиваючи куряву босими ногами й схиляючись під вагою.—За те, що я щиро став князівні в пригоді, Бібулов напевно щедро нагородить мене.

— Добродійко, чи вигідно вам?—питає він тоном *savaliier galant*, що запрошує на кадрили.—Будьте ласкаві, не церемоньтесь і розташовуйтеся у моєму футлярі, як у себе вдома!

Раптом галантному Смичкову здалось, ніби поперед його, оповиті темрявою, йдуть дві людські постаті. Придивившись пильніше, він переконався, що це не оптична омана: постаті, справді, йшли й навіть несли в руках якісь клунки...

— Чи не злодії це?—промайнуло йому в голові.—Вони щось несуть. Мабуть, це наше вбрання!

Смичков поклав біля дороги футляр і погнався за постатями.

Стій!—закричав він. Стій! Держи!

Постаті оглянулись і, помітивши погоню, дременули... Князівна ще довго чула швидкі кроки й вигуки: «стій!» Нарешті усе стихло.

Смичков захопився гонитвою і, мабуть, красуні довелося би ще довго пролежати в полі біля дороги, як би не щаслива гра випадку. Трапилось, що тої пори й тою ж дорогою проходили на дачу Бібулова товариші Смичкова флейта Жучков і клярнет Размахайкін.

Спіткнувшись об футляр, обидва вони здивовано переглянулись і розвели руками.

— Контрабас!—сказав Жучков.—Чи ти ба, та це контрабас нашого Смичкова! Але як він сюди потрапив?

— Мабуть, щось із Смичковим скоїлось,—вирішив Размахайкін. —Або він упився, або ж його пограбували... В кожному разі,—залишати тут контрабас не годиться. Візьмімо його з собою.

Жучков накинув собі на спину футляр, і музики пішли далі.

— Чорт би його забрав, яке тяжке!—бурчав усю дорогу флейта:—Ні за що в світі не погодився б грати на такому страховидлі-опудалі... Ох!

Прийшовши на дачу до князя Бібулова, музики поклали футляр на місці, призначеному оркестрі, й пішли до буфету.

В цей час на дачі вже засвічували жирандолі й бра. Наречений, надвірний радник Лакеїч, гарний і симпатичний урядовець із відомства шляхів, стояв посеред залі й, заклавши руки в кишені, розмовляв з графом Шкаликівим. Говорили про музику.

— Я, графе,—казав Лакеїч:—в Неаполі був особисто знайомий із одним скрипалем, що творив буквально чудеса. Ви не повірите! На контрабасі... на звичайному контрабасі він виводив такі чортячі трелі, що просто жах! Штравсівські вальси грав!

— Та годі бо вам, це неможливо...—сумнився граф.

— Запевняю вас! Навіть лістівську рапсодію виконував!

Я жив з ним у однім покої і навіть, не було чого робити, навчився від нього грати на контрабасі Лістову рапсодію.

— Лістову рапсодію... Хм!.. ви жартуєте...

— Не вірите?—засміявся Лакеїч.—Так я вам доведу зараз! Ходімо до оркестри!

Наречений і граф пішли до оркестри. Підійшовши до контрабасу, вони почали швидко розв'язувати ремні... і— о жах!

Та тут, поки читач, давши волю своїй уяві, малює кінець музичній суперечці, вдамося до Смичкова... Бідолашний музикант, не навздогнавши злодіїв і повернувшись до того місця, де він залишив футляр, не побачив дорогого тягара. Плутаючись у здогадах, він кілька разів пройшов сюди й туди дорогою і, не знайшовши футляра, вирішив, що він потрапив не на ту дорогу...

— Це жах!—думав він, хапаючи себе за волосся й холодніючи.—Вона задихнеться в футлярі! Я вбійник!

Аж до півночі Смичков блукав дорогами й шукав футляр, але з кінцем, знесилившись, подався під місток.

— Пошукаю на світанку,—ухвалив він.

Шукання підчас світанку дало ті ж самі наслідки, і Смичков надумав почекати під мостом ночі...

— Я знайду її!—бурмотів він, здіймаючи циліндр і хапаючи себе за волосся.—Хоч би й рік шукати, а я таки знайду її!

І тепер ще селяни з описаних місць оповідають, що ночами коло містка можна побачити якусь голу людину, геть зарослу волоссям і в циліндрі. Вряди-годи з-під містка чути хрипіння контрабаса.

ОРАТОР.

Одного прегарного ранку ховали колезького асесора Кирила Івановича Вавілонова, що помер від двох хвороб, вельми таки поширених на нашій батьківщині: від лихої жінки й алькоголізму. Коли похоронна процесія рушила від церкви на гробовище, такий собі Поплавський, що разом з ним служив небіжчик, узяв візника й помчав до свого приятеля Григорія Петровича Запойкіна,—людини правда, віком ще молоді, але доволі вже популярної. Запойкін, як то відомо багатьом читачам, має особливий дар,—він уміє експромтом говорити промови весільні, ювілейні й похоронні. Він може промовляти коли завгодно: спросоння, на тще серце, п'яний як ніч, у гарячці. Мова його тече рівно, гладко, як вода з ринви, і дуже щедро; ораторський словник зворушливих слів його має далеко більше, аніж перший-ліпший тракт р тараканів.

Говорить він завжди красномовно й довго, так що іноді, особливо на купецьких весіллях, щоб зупинити його, доводиться вдаватись до поліції.

— А я, братіку, до тебе,—почав Поплавський, заставши його вдома.—Не гаючи й хвилини зодягайся,—поїдемо. Помер один із наших, на той світ оце виряджаємо... Треба йому, братіку, сказати на прощання якунебудь дурничку... На тебе вся надія. Коли б помер хто з менших, ми ніколи не потурбували б тебе, а тож секретар... канцелярський стовп, сказати. Ніяково без промови таку птицю ховати.

— А-а, секретар!—позіхнув Запойкін.—Це той ото п'яничка?

— Так, п'яниця. Млинці будуть, закуска... на візника дамо. Ідьмо, голубе. Запустиш там на могилі якунебудь мантифонію піцероністу, а вже подяка яка тобі буде!

Запойкін охоче погодився. Він скуйовдив собі чуба, удав на обличчі меланхолію і вийшов з Поплавським на вулицю.

— Знаю я вашого секретаря,—сказав він, сідаючи на бричку.—Пройдисвіт був та бестія, царство йому небесне, що рідко й родять такі...

— Ну, не годиться, Гришю, покійників лаяти.

— Твоя правда, *aut mortuis nihil bene*, але все таки він був великий шахрай.

Приятелі наздогнали похоронну процесію і приєдналися до неї. Небіжчика несли тихо, повагом,—приятелі встигли до гробовища разів зо три заскочити до трактиру і смикнули по шкалікові за упокої небіжчикової душі.

На гробовищі відправили літію. Теща, дружина й шваґрова, як то годиться за звичаєм, багато плакали. Коли труну спускали в могилу, то дружина навіть скрикнула: «Пустіть мене до нього», та проте в могилу за чоловіком не пішла,—згадала мабуть, що їй пенсію даватимуть...

Коли все навкруги стихло, Запойкін виступив наперед, обвів усіх очима й почав:

— Чи вірити очам і слухові своєму?.. Чи не страшний це сон—труна ця, ці заплакані обличчя, стогін і ридання? Горе нам це не сон, це не омана очей наших! Той, кого ми ще так недавно бачили такого бадьорого, такого юного в свіжості своїй і в чистоті, той, хто ніби та бджола невтомна, носив свій мед до загального державного вулика, той, хто... цей самий,—обернувся нині в прах, в матеріяльний міраж. Невблаганна смерть скосила його холодною рукою саме тоді, коли він, не уважаючи на свій похилий вік, цвів ще повним цвітом і променистими бував надіями... Незмірна втрата... Хто прийде йому на зміну? Хороших чиновників у нас багато, але Прокофій Осипович був єдиний. Він до глибини душі своєї відданий був своєму чесному обов'язку, не жалів сил своїх, ночі не досипав, був некорисливий, непідкупний...

Як зневажав він тих, хто намагався на шкоду суспільству підкупити його, хто спокусливими житейськими принадами закликав обов'язок свій зрадити і зламати!

Хіба не були ми свідками, коли Прокофій Осипович роздавав свою невеличку платню своїм найбіднішим то-

варшам, адже ви на власні вуха чули тут ридання вдів та сиріт, що жили колись на його ласці...

Відданий службовим обов'язкам та добрим ділам, він не знав радощів у житті і навіть відрікся щастя родинного—вам відомо єсть, що небіжчик до кінця днів своїх був нежонатий.

А хто нам замінить його, як товариша?

Мені й тепер стоїть перед очима його голос, зворушене обличчя, з лагідною до нас посмішкою на вустах,—я ніби чую оце його м'який, ніжно-приятний голос. Мир прахові твоєму, Прокофію Осиповичу! Земля тобі пером! Спи спокійно, чесний, шляхетний працівнику!

Запойкін вів далі, а слухачі почали перешіптуватися.

Промова сподобалася всім, видавила декілька сліз, але багато здалося в ній незрозумілого. Поперше, незрозуміло було, чому промовець іменував небіжчика Прокофієм Осиповичем, коли його за життя прозивали Кирилом Івановичем. Подруте, всі добре знали, що небіжчик увесь свій вік воював із своєю законною жоною, отже не міг зватися нежонатим; потрете мав він густу руду бороду, зроду-віку не голився, і незрозуміло, заради чого промовець назвав його обличчя голеним. Слухачі дивом дивувалися, переглядалися і здвигували плечима.

— Прокофію Осиповичу,—казав далі промовець, надхненно дивлячись у могилу.—Обличчя твоє було некрасиве, потворне навіть, був ти похмурий та суворий, а про те всі ми знали, що це є лише зрима оболонка душі твоєї, а під нею б'ється чесне, дружнє серце.

Незабаром слухачі спостерегли щось чудне і в самому промовцеві. Він утопив очі в одну точку, якимось занепокоївся, сам почав здвигувати плечима.

Раптом він затих, здивовано роззявив рота й повернувся до Поплавського.

— Слухайте, та він живий!—з жахом сказав він.

— Хто живий?

— Та Прокофій Осипович! Он він коло пам'ятника стоїть.

— Він і не вмирав. Помер Кирило Іванович.

— Та ти ж мені сам сказав, що у вас помер секретар.

— Кирило Іванович таки був за секретаря. Ти, чудил, переплутав. Прокофій Осипович раніше секре-

тарював у нас, але вже два роки тому як його перевели до другого відділу за столоначальника.

— А-а, з вами сам чорт голову скрутить!

— Чого ж ти зупинився? Ніяково ж так, говори далі!

Запойкін повернувся обличчям до могили і красномовно як і перше вів далі урвану промову. Коло пам'ятника справді таки стояв Прокофій Осипович, старий урядовець з голеною фізіономією. Він дивився на промовця й сердито хмурився.

— І як це ти вмудрувався так?—сміялися урядовці, коли поверталися з похорону вкупі із Запойкіним.— Живу людину поховав!

— Недобре так робити, молодий чоловіче!—бурчав Прокофій Осипович. Промова ваша може й годиться для покійника, але цього неможна сказати про живу людину, коли не глумитися з неї. Бога бійтеся, що ви верзли? Некорисливий, непідкупний, хабарів не бере! Так про живу людину можна говорити тільки глузуючи, на сміх!

А тим паче, голубе, ніхто не просив вас паплюжити прилюдно моє обличчя. Некрасивий, потворний—вдався, виходить, такий, але навіщо всенародно потріпувати мою фізіономію? Образа ж!

ДОЧКА АЛБІОНА.

До будинку дідича Грябова під'їхала чудова коляска на гумових шинах, з товстим машталіром і оксамитовим сидінням. З коляски вихопився повітовий маршалок Федор Андреевич Отцов. В передпокою зустрів його заспаний льокай.

— Пани вдома?—запитав маршалок.

— Ні, нема. Пані з дітьми в гості поїхали, а пан з мамзеллю-гувернанткою рибу ловлять. З самого ранку.

Отцов постояв, подумав і пішов на річку шукати Грябова. Знайшов він його верстов за дві від будинку, дійшовши до річки. Глянувши вниз із стрімкого берега і вгледівши Грябова, Отцов так і кикнув зо сміху... Грябов, грубезний, товстун, з великою дуже головою, сидів на пісочку, підобгавши під себе ноги по-турецькому, і вудив. Капелюх сповз на потилицю, краватка переїхала набік. Біля нього стояла висока, тонка англійка з опуклими, як у рака, очима й довгим пташиним носом, схожим швидше на гачок, ніж на ніс. На ній було з білого серпанку вбрання, крізь яке виразно проступали худі, жовті плечі. На золотому поясі висів золотий годинничок. Вона теж вудила. Навколо їх панувала могильна тиша. Обое вони були нерухомі, як і річка, де плавали їхні поплавці.

— Охота—гірш неволі, — зареготав Отцов. — Доброго здоров'я, Іван Кузьмич.

— А... це ти!—спитав Грябов, не одводячи очей од води.—Приїхав?

— Як бачиш... А ти все ще по-дурному ото час марнуєш? Не одвик іще?

— Де в дідька... Увесь день ловлю, з ранку... Потану щось сьогодні ловиться. Нічого не впіймав ні я, ні

оте чуширадло. Сидимо й сидимо і хоч би тобі дідько який! Просто хоч кричи рятуйте!

— А ти наплюй! Ходім горілку пити.

— Зажди... Може таки піймаємо що. Надвечір риба краще бере... Сиджу, брате мій, тут з самого ранку. Така нудота, що й розказати тобі не можу. І напутив же мене чорт до цього рибальства звикнути. Знаю, що дурниця, а от же сиджу. Сиджу, як паскуда яка, як каторжний, і дивлюсь на воду, як дурень якийсь. На сінокіс їхати треба, а я рибу ловлю. Вчора в Хапонієві владика служив, а я не поїхав, тут просидів з цією чехонею... з чортицею цією...

— Та... ти з глузду з'їхав?—запитав Отцов, соромливо скоса поглядаючи на англійку. —Ласіся при дамі... і її ж таки...

— Та дідько з нею! Все одно, ні б е, ні м е не розуміє по-руськи. Ти її хоч хвали, хоч лай—їй все одно. Ти на ніс поглянь! Від одного носа її млюсть опадє. Цілими днями сидимо разом, і хоч би тобі слово одне. Стоїть, як те опудало, і баньки свої на воду балушить.

Англійка позіхнула, перемінила червяка й закинула вудку.

— Дивуюсь, брате, я не мало,—вів своєї далі Грябов.—Живє дурепа в Росії десять років, і хоч би тобі слово одне по-руськи... Наш аристократик якийсь поїде до них і як стій по-їхньому цвенькати научується, а вони... дідько їх знає... Ти поглянь на ніс! На ніс поглянь!

— Ну, годі вже тобі... Ніяково... Чого на жінку напосівся?

— Та вона не жінка, а дівчина... Про женихів, певно, мріє, бісове опудало. І дхне від неї гнилизною якоюсь... Зненавидів, брате, її. Бачити спокійно не можу. Гляне вона на мене баньками своїми, так всього мене й скорчить, мов би я ліктем об поруччя стукнувся. І теж любить рибалити. Глянь: ловить, мов службу святую править. З презирством на все дивиться... Стоїть, каналія, і визнає, що вона людина і що, виходить, вона—цар природи. А знаєш, як її звати? Уїлька Чарлзовна Тфайс. Пху!.. і не вимовиш!

Англійка, почувши своє ім'я, повагом повернула ніс свій у бік Грябова і змріяла його презирливим пог-

лядом. З Грябова підвела вона очі на Отцова і його обілляла презирством. І все це мовчки, поважно й спроквола.

— Бачив?—запитав, регочучи, Грябов.—Нате, мовляв, вам! Ах ти ж, почваро чортова! За ради дітей тільки й держу цього тритона. Якби не діти, я б і за десять верстов не підпустив би її до свого маєтку... Ніс мов у шуліки... А стан. Оце опудало нагадує мені довгого цвяха. Так, знаєш, взяв би і в землю вбив. Стривай... У мене, здається, бере...

Грябов схопився й потягнув вудлище. Волосінь натягнувся... Грябов рванув ще раз і не витягнув гачка.

— Зачепилась!—промовив він і скривився.—За камінь, певне... А, дідько б його...

На обличчі у Грябова проступило страждання. Зідыхаючи, клопітливо тупцяючись і тихо кленучи все на світі, він почав смикати вудку. Із смикання нічого не вийшло. Грябов зблід.

— Ото лихо яке! У воду треба лізти.

— Та ти кинь!

— Неможна... Над вечір гарно ловиться... Ото бо халепа, прости господи! Доведеться таки лізти в воду. Доведеться. А коли б ти знав, як мені не хочеться роздягатись! Англійку турнути треба... При ній якось ніяково роздягатись. Адже все таки дама.

Грябов скинув капелюха й краватку.

— Міс...е-е-е...—звернувся він до англійки. — Міс Тфайс. Же ву прі... Ну, як їй сказати? Ну, як же тобі сказати, щоб ти зрозуміла? Слухайте... туди! Туди ідіть! Чуєш?

Міс Тфайс обілляла Грябова презирством і видавила якийсь носовий звук.

— Що? Не розумієте? Забирайся, кажуть тобі, звідсіля! Мені роздягатись треба, чортове опудало! Туди йди! Туди!

Грябов смикнув міс за рукав, показав їй на кущі й присів: іди, мовляв, за кущі й заховайся там. Англійка, енергійно поводячи бровами, швидко проказала якусь довгу англійську фразу. Поміщики кикнули від сміху.

— Вперше в житті оде чую її голос... Нема чого казати, голосок. Не розуміє! Ну, що мені з нею робити?

— Плюнь! Ходім по чарці вип'єм.

— Неможна, тепер ловитись повинна... Вечір... Ну, що ти скажеш робити? Ото халепа! Доведеться при ній роздягатись!...

Грябов скинув сурдут і жилетку й сів на пісок роззуватися.

— Слухай, Іване Кузьмич,—промовив маршалок, сміючись у кулак.—Це вже, друже мій, глум, знущання.

— Її ніхто не просить не розуміти. Це їм наука, чужинцям.

Грябов роззув чоботи, зняв спідні й сорочку і опинився в Адамовій одежі. Отцов ухопився за живіт. Він почервонів і від реготу, і від соромливості. Англійка засмикала бровами й заморгала очима... На жовтому її обличчі промайнула гоноровита, презирлива усмішка.

— Треба охолонути,—промовив Грябов, плескаючи себе по стегнах.—Скажи, будь ласка, Федоре Андрєвичу, чого це в мене щоліта висипка на грудях буває?

— Та лізь швидше в воду або обіпнись чимнебудь! Свинюка!

— І хоча б тобі засоромилась, триклята!—сказав Грябов, лізучи в воду й христячись—брр... Холодна вода... Глянь, яке бровами виробляє! Над юрбою стоїть! Хе-хе-хе... І за людей нас не має!

Увійшовши по коліна в воду і випроставшись на весь свій велетенський виріст, він підморгнув і сказав:

— Це їй, голубе, не Англія.

Міс Тфайс спокійно собі наживала свіжого червячка, позіхнула й закинула вудку. Отцов одвернувся. Грябов одчепив гачка, пірнув раз і сопучи виліз із води. За дві хвилини він уже сидів на пісочку і знову рибу вудив.

СИРЕНА.

Після якогось засідання Н-ського мирового з'їзду судді зібрались у дорадчій кімнаті, щоб поскидати з себе мундири, хвилинку одпочити та їхати додому обідати. Голова з'їзду, показний дуже, з пухнатими бакенами, добродій, що, як розглядали оце котрусь справу, залишився з «окремою думкою», сидів за столом та похапцем записував ту свою думку. Участковий мировий суддя Мілкін, молода людина з м'яким, меланхолійним обличчям — вважали його за філософа, що незадоволений з оточення, шукає життєвої мети — стояв край вікна та сумно дивився на подвір'я. Другий участковий та один почесний уже пішли. Почесний, той що зостався, забрезклий, з тяжким віддихом пухтій, та товариш прокурора, молодий німець з карательним обличчям, сиділи на канапці й чекали, коли скінчить писати голова, щоб їхати разом обідати. Перед ними стояв секретар з'їзду Жілін, маленький чоловік з бачками біля ушей та з солодким виразом на обличчі. Медв'яно всміхаючись та дивлячись на пухтія, він говорив напівголосно:

— Всі ми зараз маємо охоту підгодуватися, бо натомились і вже четверта година, але це, душечко-серденько, Григорію Савичу, не справжній іще апетит. Справжній, вовчий апетит, коли, здається, батька рідного ззів би, буває тільки після фізичних рухів, наприклад, після полювання з гончаками; або як одсмалити на обивательських верстов зо сто не одсалнувши. Багато теж і уява означає. Коли, скажімо, їдете ви з полювання додому й охотуетесь з апетитом пообідати, то ніколи не треба думати про розумне; розумне та вчене завжди апетит збиває. Самі здорові, знаєте, філософи та вчені, як до їди дійдеться, найпослідущії люди і гірше за них, вибачайте, свині навіть не їдять. Їдучи додому, треба намагатись, щоб голова думала

тільки про карафочку та закусочку. Я раз у дорозі заплющив очі та уявив собі поросяточко до хріну, так зо мною з апетиту гістерика сталася. Ну те, а як уїжджатимете до себе в подвір'я, то треба, щоб на той час пахтіло з кухні чимсь тобі такечки, майте собі...

— Смажені гуси до пахтіння майстрі,—сказав почесний мировий, важко дихаючи.

— Не кажіть, душечко-серденько, Григорію Савичу: качці або бекасові не гідна гуска і в слід уступити. В гусячому духові немає ніжності та делікатности. Найберкіше пахне цибуля молода, коли ото, майте собі, починає підсмажуватись та, вважайте, шкварчить падлюжна на все обійстя. Ну от, як увійдете в хату, то повинно вже бути накрито до столу, а як сядете, зараз серветку за галстух та, не кваплячись, руку посилаєте по карафочку з горілочкою. Та її, мамоньку, наливайте не в чарку, а в якийсь там предковичний, прадідівський кухличок із срібла, чи в такий собі пузатенький із написом: «Тарковину й ченці заживають», і випиваєте не зразу, а перше зідхнете, руки потернете, байдужим оком на стелю подивитесь, тоді такечки, не кваплячись, підводите її, горілочку тобто, до губ,—і зараз тут у вас із шлунка по всьому тілі іскри...

Секретар показав на своєму солодкому обличчі раювання.

— Іскри...—сказав він ще раз, примружуючи очі.—Скоро ото випили, зараз таки закусити треба.

— Слухайте но,—сказав голова, підводячи очі на секретаря,—говоріть ви тихше. Я через вас уже другий аркуш псую.

— Ой, пробачайте ж, Петро Миколаєвичу. Я буду тихо,—промовив секретар і казав далі напівпошепки.—Ну от, душенько-серденько, Григорію Савичу, закусити теж треба вмючи. Треба знати, чим закушувать. З добрих добра закуска, так ви собі й примічайте, оселедець. Ззіли ви його шматочок із цибулькою та з підлевою з гірчиці, зараз таки, добродію мій ласкавий, поки ще чуєте в животі іскри, заживайте кав'яр так, як є, або, коли шибне охота, з цитринкою, тоді простої редьки з сіллю, тоді ще оселедця, а вже найкраще, ласкавче, рижики солоні, як ото покришать їх дрібненько мов би ікру,

та, вважайте, з цибулькою та з оливною прованською... Смакота! Але менькова печінка—то вже трагедія.

— Т-так, — погодився почесний мировий, мружачи очі.— На закуску ленсько також тее... тушені гриби правдиві.

— Так, так, так, із цибулею, майте собі, з лавровим листом та з усяким зіллям-корінням. Знімеш накривку з рондля, а з його па́ра, дух грибовий... Сльоза навіть пройме іншим разом. Ну́те, скоро з кухні притарабанили кулебяку¹, зараз таки, не гаючись, треба другу випити.

— Іване Гур'їчу!—сказав плакущим голосом голова.— Через вас я третій аркуш зіпсував.

— Чорти його батька знає, тільки про їду й думає!—промурмотів філософ Мілкін, викривляючи зневажливо лице.—Та невже опрі́ч грибів та кулебяки ніщо інше вас у житті не зацікавлює?

— Ну́те, до кулебяки випити,—сказав далі секретар напівголоса: він уже так захопився, що мов той соловей, як розщебечеться, не чув нічого опрі́ч власного голосу.—Кулебяка повинна бути смаковита, голісінька, без стида та сорома, щоб на спокусу брало. Підморгнеш до неї оком, одріжеш отакецьку шматуру й пальцями над нею поворушиш, розчутившись над міру. Станеш її їсти, а з неї масло, наче тії сльози, начинка тлуста, соковита, з яйцями, з потрохом, з цибулею...

Секретар підпустив очі під лоб та скопив рота аж до самого вуха. Почесний мировий крекнув, уявляючи собі певне кулебяку, поворушив пальцями.

— Це вже чорт батька зна що...—миркнув участковий, одходячи до другого вікна.

— Два шматочки ззів, а третього до капусняку приховав,—казав далі секретар надхненно.—Скоро впорались із кулебякою, так зараз таки, щоб апетит не перейшов, кажіть капусняк подавати. Капусняк повинен бути гарячий, огонь огнем. Але немає краще, добродію мій ласкавий, як борщик із буряків, на хохлацький штиб, із шиночкою та ковбасочками. До його подають сметану та свіжу петрушечку з кріпчиком. Чудово теж росолок із пóтроху та з молоденьких пирок, а якщо любите суп, то спосеред супів найлúччий що ото корінням та зелом зап-

¹ Кулебяка (рос.)—пиріг особливого гатунку.

равляють: морковочкою, шпараґами, цвітною капустою та п'ятою тобі й десятою юриспруденцією.

— Еге, чудова річ....—зідхнув голова, одриваючи очі од паперу, але зараз таки схаменувся та застогнав:—Бійтесь ви бога! Отакечки я до вечора не напишу окремої думки. Четвертий аркуш псую!

— Не буду, не буду. Пробачте вже!—перепросив секретар і казав далі пошепки:—соро спожили борщик, чи суп, зараз таки кажіть подавати рибне, ласкавий мій. Серед риб, німоти тієї, не шукай кращого за карася в сметані; тільки щоб він не одгонив мулом та тонкощі в собі мав, треба продержати його живого цілу добу в молоці.

— Лепсько теж чечужинку ¹ кілечком,—сказав почесний мировий заплющуючи очі, але зараз таки для всіх несподівано, шарпнувся з місця, хижо мов звір настобурчився й ревував до голови:—Петре Миколаєвичу, соро бо ви? Не можу я більше чекати, не можу!

— Ось дайте скінчу.

— Ну, то я сам поїду. Чорт вас бери!

— Пухтій махнув рукою, вхопив капелюха і не попрощавшись вибіг із хати. Секретар зідхнув і, нагнувшись товаришеві прокурора над вухо, казав далі напівголосно:

— Добрий теж і судак, або короп до поливки з помидорів та з грибочків. Але з риби ситий не станеш, Степане Францичу; це їда не ґрунтовна, в обіді не риба, не підлева, а печисте всьому голова. Ви за якою птицею більше побиваєтесь?

Товариш прокурора скисличився і сказав зідхнувши:

— Горе моє, не можу я вам співчувати: в мене катар шлунку.

— Киньте ви тее діло, васпане. Катар шлунку лікарі придумали. Більш воно з вільнодумства та з пихи трапляється ця хвороба. Ви не звертайте уваги. Нехай воно до їжі в вас потягу немає, чи нудить, а ви не звертайте уваги та підживляйтеся собі. Нехай но б вам подали на печисте з двійко дубельтів та ще ото підкинути до того куріпочку чи з двійко перепеличок тлустеньких, та тут за всякі катары забудете, щоб я так жив. А індичка сма-

---

¹ Чечуга— *Acipenser Ruthenus*, сте лядь.

жена? Біла, тлуста, сочиста така, майте собі, мов би тая німфа!

— Так, воно справді мабуть смачне,—сказав прокурор, сумно осміхаючись.—Індичку я либонь їв би.

— І, господи, а качка? Коли взяти молоду качку, яка допіречко, скоро морози вдарили, льодочку скоштувала, та засмажити її на декові з картопелькою вкупі, та щоб картопелька була покришена дрібно, та щоб під рум'янилась, та тлущею б качиною набралася, та щоб...

Філософ Мілкін хижо, мов звір, настобурчився і хотів видно щось сказати, але раптом цмакнув губами, уявивши собі певне смажену качку, і не сказавши й слова, силою незнаною керований, ухопив капелюша і прожогом вибіг.

— А й качки я б либонь скоштував,—зідхнув товариш прокурора.

Голова встав, пройшовся і знову сів.

— Після печистого людина стає сита, затьмарення солодке облягає її,—казав далі секретар. Отоді то й тілові хóроше й на душі любо та мило. Щоб ще на серці посолодшало, можете випити чарчин зо три запіканочки.

Голова крeкнув і перекреслив аркуша.

— Я шостий аркуш псую,—сказав він сердито. За совість людина забула!

— Пишіть, пишіть, ласкавче!—зашепотів секретар.— Я не буду. Я тихесенько. Я вам по-щирості, Степане Францичу,—зашелестів він далі сливе без голосу:—свого хову, самородна запіканочка краща за всяке шампанське. За першою тобі чаркою всю вашу душу, нюх та пах обгортає, марево такеє б то, і здається вам, що ви не в фотелі в себе вдома, а десь в Австралії на якомусь то струсеві м'якому-прем'якому...

— Ой, та їдьмо ж, Петре Миколаєвичу,—сказав прокурор, дригнувши з нетерплячки ногою.

— Такеє то, — казав далі секретар. — При запіканці добренько цигарку викурити та кільця пускати; на той час набігають мрійні такії думки, ніби ви генералісимус, або оженилися з найпервішою в світі красунею і ніби тая красуня пливає цілий день попід вашими вікнами в такому б то собі басейні з золотими рибками. Пливе вона, а ви до неї «Ходи, поцілуй мене, серденьяточко».

— Петре Миколаєвичу! — простогнав товариш прокурора.

— Такеє то, — казав далі секретар. — Покуривши, поли од шляфроку в руки та гайда до ліжечка. Отак лягайте собі на спину, черевцем догори, та беріть газетку. Як ото очі злипаються та по всьому тілі дримота стоїть, хóроше читати про політику: там, диви, Австрія не в ті взулась, там од Франції комусь недогода, там папа римський наперекір пішов — читаєш, воно й хóроше.

Голова скочив на рівні ноги, шпурнув на бік перо і вхопивсь обома руками за капелюш. Товариш прокурора, забувши про свій катар та умліваючи од нетерплячки, теж скочив з місця.

— Їхати, то їхати! — крикнув він.

— Петре Миколаєвичу, а якже окрема думка? — злянався секретар. — Коли ж ви її, ласкавче, напишете? Тадже вам о шостій до міста їхати!

Голова махнув рукою й кинувся до дверей. Товариш прокурора теж махнув рукою і підхопивши свого портфеля зник разом з головою. Секретар зідхнув, докірливо подивився їм услід і взявся прибирати папери.

М Е Н Ї.

Літній поранок. У повітрі тихо; тільки поскрипує на б́ерезі коник та десь несміливо воркує горличка. На небі непорушно стоять перовиді хмаринки, схожі на розсипаний сніг... Коло недомайстрованої купальні, під зеленим гіллям верболозу брьохається в воді тесля Герасим, високий худий чолов'яга з рудою кучерявою головою та з волосатим обличчям. Він пихкає, відсапується і, здорово кліпаючи очима, намагається достати щось із-під верболозового коріння. Обличчя йому вкрилося потом. За сажень од Герасима, по шию в воді, стоїть тесля Любим, молодий горбатий чоловік з трикутним обличчям і з вузькими китайськими оченятами. І Герасим і Любим обидва в сорочках та споднях. Обидва посиніли з холоду, бо більше вже як годину сидять у воді.

— Та що ти все рукою тичеш? — кричить горбатий Любим, тремятчи як у пропасниці. — Голово ти з ушима! Ти держи його, держи, а то втече, анахтема! Держи, кажу!

Не втече... Куди йому втекти? Він під корч забився, — каже Герасим охрипим, глухим басом, що йде не з горлянки, а глибоко з живота. — Слизький, бісова личина, і вхопити нема за що!

— Ти за жебри хапай, за жебри!

— Дак не видко їх, отих зябрів... Стривай, ухопив за щось... За губу вхопив... Кусається, бісова личина!

— Не тягни за губу, не тягни, — випустиш! За жебри хапай його, за жебри, кажу, хапай! Знову він рукою своєю дурною тиче. Ну й нетямущий же ти вродився, прости господи і помилуй! Хапай!

— «Хапай»... — передражнює Герасим. — Командьор який найшовся. Взяв би та й хапав би сам, чортика горбатий... Чого стоїш?

— І вхопив би, як би можна. Чи ж воно, мою низьку комплекцію мавпи, можна під берегом стояти? Там глибоко.

— Дарма що глибоко... А ти вплинь...

Горбань, махнувши руками, підпливає до Герасима і хапається за гілля. Тільки не спробувавши стати на рівні ноги, він поринає з головою й пускає бульки.

— Казав же глибоко!—говорить він. сердито ворожуючи білками.—На шию тобі сяду, чи як?

— А ти на корчі стань... Корчів багато, воно як ті сходи.

Горбань намадує п'ятою корча і, міцно вхопившись одразу за кілька гілок, стає на нього... Дійшовши якось рівноваги і твердо ставши на новій позиції, він згинається і, пильнуючи не набрати в рот води, починає правою рукою шарити між кущами. Путаючись у водоростях, сковзаючись по нарослому на кущах моху, рука його натикається на колючі ракові клешні.

— Тебе ще тут, чорта, не бачили!—каже Любим і розлючено викидає на берег рака.

Нарешті рука його намадує Герасимову руку і, спускаючись нею, доходить до чогось слизького, холодного.

— О-ось він... — посміхається Любим. — Здоровий бісова личина!.. Одчепір по пальці, я його враз... за жебри... Стій по, не штовхай ліктем... я його... я його враз... дай тільки взятись... Далеко, бісова пара, під корч заліз, нема за що й ухопитись... Не доберешся до голови... Пузо саме тільки й чути... Убий мені на шії комара... пече, триклятий. Я враз... Під жебри його... Заходь із боку, пхай його, пхай! Штурхай його пальцем!

Горбань, надимаючи щоки, затаївши віддих, вибалушує очі і, очевидячки, уже залазить пальцем «під жебри», але тут гілля, що за нього вхопилась його ліва рука, ломається, він утративши рівновагу—шубовсть у воду. Мов налякані, біжать од берега хвилясті круги і там, де упав тесля, сходять бульки. Горбань випливає і прихаючи хапається за гілля.

— Ще втопишся, бовдуре, одвічати за тебе доведеться...—хрипить Герасим.—Вилазь. ну тебе к лихий матері! Я сам витягну.

Здіймається лаянина... А сонце пече й пече. Тіні коротшають і ховаються самі в себе, як ріжки у слимака...

Висока трава, пригріта сонцем, починає розточувати густі, нудко-медові пахоці. Ось-ось уже й полудень, а Герасим та Любим усе ще вовтузяться під верболозом. Хриплий бас і дрижачий з холоду, вересквий тенор невгамовно розбивають денну літню тишу.

— Тягни його за жебри, тягни! Стривай, я його випхну. Та куди ж ти ото лізеш з кулачиськом? Ти пальцем, а не кулаком, бендало! Заходь із боку! З лівої руки заходь, з лівої, а то праворуч ковбаня. Ще потрапиш чого доброго дідькові на вечерю. Тягни за губу!

Чути, як ляскає батіг... Положистим берегом до водопою ліниво бреде череда, пастух Єфим жене її. Пастух цей, дряглий дідуган з одним оком і покривленим ротом, іде, понуривши голову, і дивиться собі під ноги. Перші підходять до води вівці, за ними коні, за кіньми корови.

— Поштовхай його з-під споду,—чує він Любимів голос.—Просунь пальця. Та ти глухий, анахтемо, чи що? Пху!

— Кого це ви там, хлопці?—кричить Єфим.

— Мене. Ніяк ось не витягнемо. Під корч заліз. Заходь із боку. Заходь, заходь!

Єфим яку хвилину дивиться, змруживши око своє, на риболовців, далі здійсмає личаки, скидає з плечей торбу й здійсмає сорочку. Скинути штани йому ніколи, терпець увірвався, і він перехристившись, балянсуючи худими темними руками, лізе в штанах у воду... Кроків з п'ятдесят іде він мулким дном, а далі береться пливти.

— Стривай, братця!—кричить він.—Стривай! Не тягніть його на галай-балай, утече! Треба вміючи.

Єфим пристає до майстрів і всі три, штовхаючи одне одного ліктями й коліньми, сопучи й лаючись, товчуться на однім місці... Горбатий Любим захлинувся, і в повітрі розтинається різкий, здригливий кашель.

— Де пастух?—чути з берега крик.—Єфи-име! Пастух! Де ти там? Череда в сад пішла! Гони, гони з саду! Гони! Та де ж рін шельма стара?

Лунають голоси чоловічі, далі жіночі. Із-за ґраток панського саду виходить пан, Андрей Андреевич, у халаті з перської шалі і з газетою в руках... Він дивиться запитливо в той бік, де чути крики, що долітають до нього з річки, і швидко дрібоче до купальні.

— Що тут таке? Хто репетує?—питає він суворо, набачивши крізь верболози три мокрі голови риболовців.— Чого ви тут вовтузитесь?

— Ри... рибку ловимо...—лепече Єфим, голови не підводячи.

— Я ось тобі покажу рибку! Черета в сад полізла, а він рибку... Коли ж купальня буде готова, чортові голови? Два дні як стали до роботи, а що зробили?

— Бу... буде готова...—крекче Герасим.—Літо велике, устигнете ще, вашескородіє, помитись... Пфррр... Ніяк ось тут меншові не дамо ради... Заліз під корч та й сидить, як у норі: ні сюди ні туди...

— Мень?—питає пан, і очі йому поймаються лаком.— Так тягніть же його мерщій!

— Та вже буде з вашої милости коповик, коли тее... як прислужимось... Здоровенний мень, як та купчиха, сказати... Варт, вашескородіє, коповика на могорич би то... Не мни його, Любиме, не мни, а то замучиш. Підпирай знизу. Тягни по корча догори, чоловіче добрий... як тебе там... Угору, а не вниз, бовдуре! Не бовтай же ногами!

Минає п'ять хвилин, десять... Пан аж на місці не встоїть.

— Василю!—кричить він, повернувшись до двору — Васько, гей! А покличете мені Василя!

Прибігає Василь машталір. Він щось жує і тяжко дише.

— Лізь по в воду,—каже йому пан,—поможи їм меня витягти. Меня не витягнуть.

Василь швидко роздягається й лізе в воду.

— Я враз...—бурмоче він.—Де той мень? Я враз... У нас моментально. А ти б ішов собі, Єфиме. Нема чого тобі тут старому не в своє діло шитися... Которий тут мень? Я його враз... Ось він де! Пустіть руки!

— Чого там пустіть руки? Самі знаєм: пустіть руки. А ти от витягни, будь мудрий.

— Дак хіба ж так його витягнеш? За голову треба.

— А голова під корчем. То то й воно, дурню ти один.

— Ну, не лайся, а то, брат... Мурло чортове!

— При господинові при панові та такі слова,—лепече Єфим.—Не витягнете ви його, хлопці! Дуже вже він хитро туди занурився.

— Стривайте, я зараз... каже пан і береться поквапно роздягатись.—Чотирьох вас дурнів, а мене витягти не можете.

Роздягшись, Андрей Андресвич дає собі охолонуті і лізе в воду. Але й його втручення нічого не помагає.

— Підрубати корча треба,—врешті надумав Любим.— Герасиме, бігай по по сокиру. Сокиру подайте!

— Пальців не поодрубуйте собі — каже пан, коли стає чути, як гукає об корч сокира.—Єфиме, забирайся відси геть. Стривайте, я мене витягну... Ви не той...

Корча підрубано. Його злегка надламують, і Андрей Андресвич, на велику собі втіху, відчуває, як його пальці лізуть меншові під зябри.

— Тягну, хлопці. Не товптеся... стійте... тягну!

На поверхні витикається велика меншова голова і за нею чорне, аршинове тіло. Менш тяжко ворочає хвостом і силкується вирватись.

— Тріпайся, тріпайся на здоров'я... Заськи, брат! Попався? Ага!

По всіх обличчях розпливається медова усмішка. Хвилина минає в мовчазному спогляданні.

— Важний менш!—лепече Єфим, чухаючи себе під дужками.—Надісь фунтів з десятків буде...

— А буде...—годиться пан.—Печінка бач так і оддимається. Так і пре її з середини. О... ох!

Менш раптово стріпує хвостом догори, і рибалки чують гучний оплеск... Всі розчепірюють руки, та вже пізно: менш як і не було.

НУ, ПУБЛІКА!

Ні, годі, більше не питиму. Хоч... хоч би там що! Час уже й схаменутися. Робити треба, працювати... Любиш брати платню, то працюй чесно, ретельно, совісно, не спочивай, не досипляй. Дурощі кинь... Звик, голубе, платню задарма брати, а це ось і не добре... і не добре...

Прочитавши собі кілька подібних нотацій, обер-кондуктор Подтягін починає відчувати незборний потяг до праці. Уже друга година по півночі, та він проте будить кондукторів і разом з ними йде ваїонами контролювати квитки.

— Вапш... квитки!—виголоує він, весело поцокуючи щипчиками.

Сонні постаті, уторнені в ваїонний сутінок, здригаються, трусять головами й подають свої квитки.

— Вапш квитки!—звертається Подтягін до пасажира ІІ класи, сухого, жилавого чоловіка, закутаного в хутро й ковдру і обкладеного подушками.—Вапш... квитки!

Жилавий⁷ чоловік не відповідає. Він весь поринув у сон. Обер-кондуктор торгоє його злегенька за плече й нетерпляче повторює:

— Вапш... квитки!

Пасажир здригається, розкриває очі і з жахом дивиться на Подтягіна.

— Що? Хто? Га?

— Вам кажуть по-людському: вапш... квитки! По-отрудіться!

— Боже мій,—стогне жилавий чоловік, скрививши до плачу своє обличчя.—Господи, боже мій! Я хорий на ревматизм... Три ночі не спав, умисно зажив морфію, хочу заснути, а ви... з квитками. Та ж це нелюдяно, немилосердно! Якби ви знали, як мені важко заснути, то не лізли б турбувати такою дурницею... Немилосердно.

безглуздо! І навіщо вам придався мій квиток? Дурість та й годі.

Подтягін міркує, образитися йому, чи ні—і надумає образитися.

— Ви тут не кричіть! Тут не шинок!—каже він.

— Авжеж, бо в шинку людяніше поводяться...—кашляє пасажир.—Ану ж чи я засну тепер? Диво дивне: об'їздив я скрізь за кордоном і ніхто квитка у мене не питає, а тут, ніби дідько їх підштовхує, тільки й знають, тільки й знають...

— Ну, й їдьте за кордон, коли вам там подобається.

— Нерозумно, добродію! Якже! Мало їм, що мучать пасажирів чадом, духотою, протягами, то ще й формалістикою, дідько б її взяв, хочуть добити. Квиток йому потрібний! Чи ви бачите, яка ретельність! Якби справді для контролю все робилося, а то ж півпоїзда без квитків їде.

— Послухайте, пане!—червоніє Подтягін...—І коли ви не перестанете кричати й турбувати публіку, то я змушений буду зсадити вас на станції і скласти акта про цей факт.

— Чорт зна що таке!—обурюється публіка.—В'язне до хворої людини. Слухайте, та хоч пожалійте ж ви!

— Та вони ж самі ото лаються,—знічується Подтягін.—Добре, я не візьму квитка... Воля ваша... Тільки самі ви знаєте, служба моя цього вимагає... Якби не служба, воно звісно... Можете навіть начальника станції спитати... Кого завгодно спитайте...

Подтягін знизує плечима й залишає хворого. Спочатку він почуває, що його ображено й трохи принижено, потім, пройшовши два-три вагони, він починає відчувати в своїх обер-кондукторських грудях тремтячий неспокій, щось подібне до гризоти.

— «Справді, не треба було будити хворого»,—думає він.—«Та я не винен... Вони там думають, що я з жиру, що мені робити нічого, а того не відають, що цього служба вимагає... Коли вони не вірять, то я можу їм начальника станції привести...»

Станція. Поїзд стоїть п'ять хвилин. Перед третім дзвінком до описаного вагону II класу входить Подтягін. За ним поважно виступає начальник станції в червоному кешкеті.

— Оцей-о пан,—починає Подтягін,—кажуть, що я не маю повного права вимагати в них квитка і... і ображаються. Прошу вас, пане начальник станції, пояснити їм—чи вимагаю я квитка, як служба велить, чи так, як стій та дивись? Пане,—звертається Подтягін до сухого чоловіка,—пане! Поспитайте начальника станції, коли мені не вірите.

Хворий здригається, немов укушений, розкриває очі і, скрививши до плачу обличчя, хилиться на спинку кани.

— Боже мій! Зажив другий порошок і щойно задримав, як він знову... знову! Молю вас, майте ви людяність!

— Ви можете поговорити ось із паном начальником станції... Маю я повне право допоминатися квитка, чи ні?

— Це нестерпно! Ось вам ваш квиток! Беріть! Я куплю ще п'ять квитків, тільки дайте мені спокійно померти! Невже ж ви самі не хворіли ніколи? Бездушні люди!

— Це просто глум!—обурюється якийсь добродій у військовій уніформі.—Інакше я не можу зрозуміти цього чіпляння.

— Облиште,—морщиться начальник станції, смикаючи Подтягіна за рукав. Подтягін знизує плечима й поволі виходить слідом за начальником станції.

— «От і догоди їм,—не розуміє він.—Я заради нього таки начальника станції покликав, щоб він розумів, заспокоївся, а він... лається».

Друга станція. Поїзд стоїть десять хвилин. Перед другим дзвінком, коли Подтягін стоїть коло буфету й п'є сельтерську воду, до нього підходять два добродії: один в інженерській уніформі, другий у військовому пальті.

— Послухайте, обер-кодуктор! — звертається інженер до Подтягіна.—Ваша поведінка з хворим пасажиром обурила всіх самовидців. Я інженер Пузіцький, а це ось... пан полковник. Коли ви не попросите пробачення у пасажирів, то ми поскаржимося на вас начальникові руху, нашому спільному знайомому.

— Панове, але ж я... але ж ви... —отетеревів Подтягін.

— Поясень нам не треба. Але попереджуємо, якщо ви не попросите пробачення, то ми беремо пасажира під свій захист.

— Добре, я... Я перепрошу його, чому ж... Хай буде по-вашому...

За півгодини Підтягін, склавши собі вибачне речення, яке удовольняло б пасажира й не принизило його гідності, заходить до вагону.

— Добродію,—звертається він до хворого—послухайте, добродію!

Хворий здригається і схоплюється.

— Що?

— Я тес... як його? Ви не ображайтеся...

— Ох... води!..—задиhaється хворий, хопаячись за серце!—третій порошок морфію зажив, задримав і... знову! Боже, коли ж нарешті кінець цим тортурам?

— Я тес... Ви пробачте...

— Слухайте!.. Зсадіть мене на першій станції!.. Більше терпіти я не можу... Я... Я вмираю...

— Це підло, гидко!—обурюється публіка.—Забирайтесь геть звідціль! Ви приплатитеся за таке знущання! Геть!

Подтягін махає рукою, зідхає і виходить геть. Іде він до службового вагону, сідає знесилений за стіл і скаржить.

— «Ну, публіка! От і догодить їй, будьте мудрі! От і служіть, працюйте! Мимоволі плюнеш на все й зап'єш... Нічого не робиш,—сердяться, візьмеш робити—теж сердяться... Випити!»

Подтягін випиває заразом півпляшки й більше вже не думає за працю, повинність і чесність.

ВІНТ.

Якось непогожої осінньої ночі Андрій Степанович Пересолін їхав із театру. Їхав він та й розмишляв, яка б то користь була з театрів, коли б у них показували п'єси морального змісту. Проїздивши повз правління, він перестав думати про користь і почав дивитись на вікна того дому, де він, кажучи мовою поетів і шкіперів, стояв біля керми. Двоє вікон вартової кімнати ясно світилися.

«Невже вони і досі біля справоздання пораються?— подумав Пересолін.—Четверо їх там дурнів, і ще й досі не скінчили. Дивись, іще люди подумують, що я і вночі не даю їм спокою. Піду піджену їх... Гурію, стань».

Пересолін зійшов з екіпажа і пішов у правління. Парадні двері були на запорі, чорний хід, що мав саму лише зіпсовану засувку, стояв навстіж. Пересолін скористався з цього, і за якусь хвилину стояв уже біля дверей вартової кімнати. Двері були трохи прочинені, і Пересолін, заглянувши в них, побачив видовище незвичайне. За столом, закиданим великими рахівничими аркушами, при світлі двох ламп, сиділо четверо чиновників, граючи в карти. Зосереджені, непорушні, з обличчями зеленого кольору від абажурів, вони подібні були до казкових гномів, або, боронь боже, до фалшивомонетників... Ще більшої таємничості надавала їм сама гра. З їхніх манер та картярських термінів, які вони зрідка вигукували, бачилось, що то вінт, а зваживши все те, що почув Пересолін, таку гру не можна було назвати ні вінтом, ні жадною грою в карти. То було щось нечуване, дивне і таємниче. Серед чиновників Пересолін упізнав Серафима Звіздуліна, Степана Кулакевича, Єремію Недоехова та Івана Пісуліна.

— Як же ти ходиш ото, чорте галанський,—розсердився Звіздулін, розсатаніло дивлячись на свого парт-

нера vis-à-vis.—Хіба так люди ходять? У мене на руках сам-один Дорофєєв, Шепельов з жінкою та Стьопка Єрлаков, а ти ходиш з Кофєйкіна. От ми й без двох. Чом би тобі, голово з вухами, не піти з Поганкіна?

— Ну, то й що б воно було?—наїжився партнер.— Пішов би я з Поганкіна, а в Івана Андрієвича Пересолін на руках.

«Мое прізвисьце до чогось приплутали...—знижав плечима Пересолін.—Не розумію».

Писулін роздав знову, і чиновники повели далі:

— Державний банк...

— Два—казенна палата...

— Без козиря...

— Ти без козиря?? Гм!.. Губерське правління—два... Пропадуть—то й пропадуть, дідько з ним. Того разу на народній освіті без одної зостався, зараз на губерське правління напорусь. Наплювати!

— Маленький шолом на народній освіті!

«Не розумію!»—прошепотів Пересолін.

— Іду з штатського... Кидай, Ваня, якогось там титуляшку чи губерського...

— Що нам титуляшки? Ми й Пересоліним ударимо...

— А ми твого Пересоліна по зубах... по зубах... У нас Рибніков знайдеться. Бути вам без трьох! А покажуйте Пересолиху! Чого там її, шельму, за карв'аш ховати!

«Мою жінку зачіпають...—подумав Пересолін...— Не розумію».

І щоб не зоставатись отак, нічого не знавши, Пересолін відчинив двері і зайшов у вартівню. Коли б перед чиновниками з'явився сам чорт з рогами і з хвостом, то він би так не здивував та не переполохав, як здивував та переполохав їх начальник. З'явився б перед ними померлий торік езекутор і вимовив би він до них гробовим голосом: «Ідіте за мною, аггели, в місце, каналіям уготоване», і дихнув би він на них холодом могильним, вони так би не зблідли, як ізблідли, впізнавши Пересоліна. У Недоехова з переляку навіть з носа кров пішла, а в Кулакевича затарабанило в правому вусі і сама собі розв'язалася краватка. Чиновники покидали карти, звільна підвелися і, презирнувшись, поспускали очі на підлогу... На хвилину у вартівні запала тиша...

— Гарно ж ви справоздання переписуєте!—почав Пересолін.—Тепер я розумію, чому вам так подобається з справозданням поратись... Що ви зараз робили?..

— Ми лише на хвилинку, ваше-ство...—прошепотів Звіздулін...—Картки... розглядали... Перепочивали...

Пересолін підійшов до столу і повільно знизав плечима. На столі лежали не карти, а фотографічні картки звичайного формату, зняті з картону і наліплені на гральні карти. Карток було багато. Розглядаючи їх, Пересолін побачив себе, свою жінку, багатьох своїх підлеглих, знайомих...

— От нісенітниця!.. Як же це ви граєте?

— Це не ми, ваше-ство, придумали... Боронь боже!.. Це ми тільки за прикладом пішли...

— Ну, розкажи, Звіздулін! Як ви грали! Я все бачив і чув, як ви мене Рибніковим били... Ну, чого мнешся! Я ж тебе не їм? Розкажуй!

Звіздулін довго ніяковів і боявся. Та коли вже Пересолін почав сердитись, чмихати й червоніти з нетерплячости, він зважився. Зібравши картки і перетасувавши, він розклав їх на столі і почав розказувать:

— Кождий портрет, ваше-ство, як і кожна карта, свою суть іміють... значення. Як і в колоді, так і тут 52 карти і чотири масті... Чиновники казенної палати—червові, губерське правління—хрестові, службовці міністерства народньої освіти—дзвінки, а винова масть—відділ державного банку. Ну, от... Дійсні штатські совітники у нас тузи, штатські совітники—королі, жінки осіб IV і V кляси—кралі, колезькі совітники—нижники, надвірні совітники—десятки, і так далі. Я, до прикладу, ось моя картка,—трійка, тому що я, губерський секретар бувши...

— Он воно що... А я, виходить, туз?

— Хрестовий, прошу вас, а її превосходительство—краля.

— Гм!.. Це оригінально... Ану лиш, давайте заграємо! Подивлюся...

Пересолін зняв пальто і, недовірливо усміхаючись, сів за стіл. Чиновники так само сіли, з його наказу, і гра почалася...

Сторож Назар, прийшовши о сьомій годині вранці замести вартову кімнату, вельми був здивований. Картина,

що він її побачив, увійшовши з щіткою, була така разюча, аж він тепер пам'ятає її навіть і тоді, як напившись п'яний лежить без пам'яти. Пересолін, зблідлий, сонний і розтріпаний, стояв проти Недоехова і, тримаючи його за гудзика, говорив:

— Зрозумій же, що ти не міг з Шепельова ходити, коли знав, що в мене на руках я сам-четвертий. У Звіздуліна Рибніков з жінкою, три навчителі з гімназії та моя жінка, у Недоехова банківці і три маленьких з губерської управи. Тобі з Кришкіна було ходити! Ти не зважай, що вони ходять з казенної палати! Вони—на хитрощах ходять!

— Я, ваше-ство, пішов з титулярного, думавши, що в них дійсний.

— Ах, голубе, так же не можна думати! Це вже не гра! Так тільки швець може грати. Ти розмислюй!.. Коли пішов Кулакевич з надвірного губерського правління, ти повинен був кинути Івана Івановича Гренландського, бо знав же ти, що в нього Наталія Дмитрівна сама-третя з Єгор Єгоровичем... Ти все зіпсував! Я тобі зараз доведу. Сідайте, панове, ще один робер заграємо!

І, виславши оторопілого Назара, чиновники посідали і знову взялися до гри.

ХІРУРГІЯ.

Земська лікарня. Лікаря нема—женитися поїхав, і тому хворих приймає фельдшер Курятін, огрядна людина, років на сорок, у приношеній чесунчовій жакетці та пошарпаних трикових штанах. На обличчі йому вираз відчуття обов'язку і приємности. Між указівним та середнім пальцями лівої руки—цигара, що курить смородом.

До приймальні входить дячок Вонмигласов, високий, кремезний дідуган, у цинамоновій рясі, підперезаний широким шкур'ятяним паском. Праве око з більмом і напівзаплющене, на носі бородавка, що здалеку скидається на велику муху. Секунду дячок шукає очима образів і не знайшовши їх, христиться на сулію з карболовим розчином, потім виймає з червоної хусточки проскуру і вклонившись, кладе її перед фельдшером.

— А-а-а... доброго здоров'ячка!—позіхає фельдшер.— З чим завітали?

— З неділею вас, Сергію Кузьмович... До вашої милости. Вірно й правдиво сказано в псалтирі, пробачте на слові: «питіє моє з плачем растворях». Сів оце із старою чаю пити та й—ні боже мій, ні крапельки, ні крихітки, хоч ляж та помирай... Сьорбанеш трішечки—і несила стёрпіти! Та не тільки в самому зубі, а й цілісінький бік оцей... Так і ние, так і ние! У вухо б'є, пробачте на слові, ніби в ньому цвяшок, чи інша яка штука: так і стріляє, так і стріляє! Согрешихом і беззаконновахом... Студними бо окалях * душу гріхми і в ліности житіє моє іждих... За гріхи, Сергію Кузьмович, за гріхи! Отець ієрей після літургії докоряє: «тяжкомовний ти, Юхиме, й гугнявий став. Співаєш, і нічого в тебе не добереш». А які вже, самі здумайте, тут співи, коли рота роззявити не можна, все попухло, пробачте на слові, і ніч не спав...

— Умгу... Сідайте... Розкрийте рота!

Вонмигласов сідає і роззявляє рота.

Курятін насуплюється, дивиться в рот і серед пожовклих від часу й тютюну зубів знаходить один зуб прикрашений широким дуплом.

— Отец диякон веліли горілку з хроном прикладати— не помоглося. Глікерія Онисимівна, дай боже їм здоровля, дали на руку ниточку носити з Афонської гори, та звеліли теплим молоком зуби полоскати, а я, правду мовити, ниточку одяг, а от з молоком сказати не додержав. Бога боюся, піст...

— Забобон... (павза). Вирвати його треба, Юхиме Міхевич!

— Вам краще знати Сергію Кузьмович. На те вас і вчили, щоб діло це розуміти, як воно є, що вирвати, а що краплями чи іншим чим... На те вас, добродішів, і настановлено, дай вам боже здоровля, щоб ми за вас удень і вночі, батечки рідні... аж до могили...

— Пусте...— удає скромного фельдшер, підходячи до шафи й риючись серед струментів.— Хірургія—пусте... Тут до всього звичка, тверда рука... Раз плюнути... Недавно оце теж, ось як ви, приїздить до лікарні поміщик Олександр Іванович Єгипетський... Теж із зубом... Людина освічена, про все розпитує, всім цікавиться—як і що. Руку стискає, на ім'я й по батькові... У Петербурзі сім років жив, усіх професорів перенюхав... Довго ми з ним тут... Христом-богом благає: вирвіть ви мені його, Сергію Кузьмовичу! Чому ж би й не вирвати? Вирвати можна. Тільки на цьому розумітися треба, без розуміння не можна... Зуби різні бувають. Той викидаєш щипцями, той козячою ніжкою, а той ключем... Кому як.

Фельдшер бере козячу ніжку, яку хвилину дивиться на неї запитливо, далі кладе й бере щипці.

— Ану, розкрийте но рота ширше...— каже він, підходячи із щипцями до дядька.— Зараз ми його... той... Раз плюнути... Ясна підрізати тільки... тракцію зробити сторчовою віссю... і край... (підрізує ясна) і край...

— Благодітелі ви наші... нам, дурням, воно й невтямки, а вас господь просвітив...

— Не мудруйте, коли у вас рот розкритий... Цей легко рвати, а то буває, що самі тільки корінці... цей—раз плюнути... (накладає щипці). Стривайте, не смикайтесь...

сидить нерухомо... як оком змигнути... (робить тракцію). Головне, щоб якнайглибше взяти (тягне)... щоб коронку не зламати...

— Мати пречиста... Ввв...

— Не той... не той... як його? Не хапайте руками! Пустіть руки! (тягне). Зараз... ось, ось... діло ж неабияке...

— Батечки... благодітелі... (кричить) Янголи! Ого-го... Та смикай же, сіпай! Чого п'ять років тягнеш?

— Це ж, брат не жарт... хірургія... відразу не можна... ось, ось...

Вонмигласов підіймає коліна до ліктів, ворушить пучками, вирячує очі, переривчасто дихає... З багрового його обличчя проступає піт, в очах сльози. Курятін сопе, тупцяє перед дячком і тягне... Минають найжахливіші півхвилини—й щипці зриваються з зуба. Дячок схоплюється й лізе пальцями в рот. У роті намацує він зуба на старому місці.

— Тяг!—каже він плачливим і разом насмішкуватим голосом.— Щоб тебе так на тому світі потягло! Дякуємо красно! Коли не вмієш рвати, то й не берися. Світу божого не бачу...

— А ти навіщо руками хапаєш?—гнівається фельдшер.—Я тягну, а ти мені під руку штовхаєш... і різні дурні слова... Дурепа!

— Сам ти дурепа!

— Ти думаєш, мугиряко, легко це—зуби рвати? Ну ж бо, візьмися! Це не те, що на дзвіницю виліз та відтарабанив у дзвони! (дражниться) «Не вмієш, не вмієш!» Чи ви бачили, який навчитель знайшовся! Дивись... Панові Єгипетському, Олександрові Івановичу, рвав, та й той нічого, ніяких слів... Чоловік, бра, не тобі пара, а не хапав руками... Сідай! Сідай, кажу тобі!

— Світу не бачу... Дай дух звести... Ох! (сідає). Не тягни тільки довго, а сіпай! Ти не тягни, а сіпай!.. Відразу!

— Учи вченого! Такий, господи, народ темний! Живи, ось, з отакими... очманієш! Розкрий рота... (накладає щипці). Хірургія, голубе, не жарти... Це не накриласі читати... (робить тракцію). Не смикайся... Виходить, зуб застарілий, коріння глибоко пустив... (тягне). Не вору-

пшсь... Так... так... Не ворупсь... Ну, ну... (чути, як хруснуло). Так і знав!

Вонмгласов сидить яку хвильку нерухомо, ніби зомлілий. Він приголомшений... Очі тупо вдивляються в просторінь, на блідому обличчі піт.

— Треба мені було козячою ніжкою...—мимрить фельдшер.—Отака притичина!

Отямившись, дячок тиче до рота пальці й на місці хворого зуба знаходить два виступи, що стирчать.

— Чорт парршивий...—вимовляє він.—Понасаджували вас тут, іродів, для нашої загибелі!

— Полайся мені ще тут...—мимрить фельдшер, кладучи до шафи щипці.—Нечема... Мало тебе в бурсі березою частували... Пан Египетський, Олександр Іванович, у Петербурзі років із сім жив... Освіченість... Одне вбрання карбованців з сотню коштує... Та й то не лаявся... А ти що за пава така? Не біди, не пропадеш!

Дячок бере зі столу свою проскуру і, тримаючи щоку рукою, плентається додому.

СМЕРТЬ ЧИНОВНИКА.

Одного чудового вечора, не менше чудовий ексекUTOR, Іван Дмитрич Червяков, сидів у другім ряді в кріслах і дивився в бінокля на «Корневільські дзвони». Він дивився й відчував незмірне раювання. Та раптом... В оповіданнях частенько трапляється це «та раптом». Автори мають рацію життя повне несподіванок! Та раптом він зморщив обличчя, підкотив очі, спинив дихання... одвів очі від бінокля, нахилився й... ачхи!!! Чхнув, як бачите. Чхати нікому й ніде не заборонено. Чхають і селяни, й поліцмайстри, а іноді навіть, тайні совітники. Усі чхають. Червяков ані скільки не зніяковів, утерся хусточкою і, як увічлива людина, позирнув навколо себе: чи не потурбував він когось своїм чханням? А тут уже довелося зніяковіти. Він побачив, що дідусь, який сидів поперед нього, в першому ряді крісел, ретельно витирав свою лисину й шию рукавичкою і щось мимрив. У дідусеві тому впізнав Червяков статського генерала Бризжалова, що служить в урядництві шляхів.

«Я оббризкав його!»—подумав Червяков.—Не мій начальник, чужий, а все ж ніяково. Треба перепросити».

Червяков кашлянув, схилився тулубом наперед і зашепотів генералові на вухо:

— Пробачте, ваше-ство, я оббризкав вас... Я незнарошно...

— Нічого, нічого...

— На бога, пробачте. Адже, я... я не хотів!

— Та сидіть, будь ласка! Дайте слухати!

Червяков зніяковів, безглуздо посміхнувся й почав дивитися на сцену. Дивився він, але раювання більше не відчував. Його почав мучити неспокій. В антракті він підійшов до Бризжалова, походив біля нього й, перемігши несміливість, промимрив:

— Я оббризкав вас, ваше-ство... Пробачте... Адже я... не те щоб...

— А, залиште... Я вже забув, а ви все про те саме!— сказав генерал і нетерпляче ворухнув нижньою губою.

«Забув, а в самого єхидство в очах,—подумав Червяков, підзорливо поглядаючи на генерала.—І говорити не хоче. Треба б йому пояснити, що я зовсім не хотів того... що це закон природи, а то подумає, що я плюнути хотів. Тепер не подумає, то згодом подумає!..»

Прийшовши додому, Червяков розповів дружині про свою неіречність. Дружина, як здалося йому, надто легко-важно поставилась до події; вона тільки злякалась, а далі, як довідалась, що Бризжалов «чужий», заспокоїлась.

— А проте піди, перепроси,—сказала вона.—Подумає, що ти себе на людях тримати не вмієш!

— Ото ж то й воно! Я перепрошував, та він якось дивно... Жодного путнього слова не сказав. Та й часу не було розмовляти.

Другого дня Червяков одяг новий відмундир, підго-лився й пішов до Бризжалова пояснювати... Увійшовши до генеральської вітальні, він побачив там багато одвіду-вачів, а між одвідувачів і самого генерала, що вже почав приймати супліки. Розпитавши кількох прохачів, генерал звів очі на Червякова.

— Учора в «Аркадії», якщо пригадаєте, ваш-ство,— почав доповідати ексектор:—я чхнув і... незнарошна оббризкав... Проб...

— Які дурниці... Бог зна що! Вам чого треба?—звер-нувся генерал до дальшого прохача.

«Говорити не хоче!—подумав Червяков, полотніючи.—Отже—гнівається... Ні, цього не можна так залишити... Я йому поясню...»

Коли генерал закінчив розмову з останнім відвідува-чем і пішов до внутрішніх апартаментів, Червяков рушив за ним і замимрив:

— Ваше-ство! Коли я наслідуюсь турбувати ваше-ство, то саме з почуттів, можу сказати каяття!.. Незна-рошна, адже самі знаєте!

Генерал скорчив плаксиве обличчя й махнув рукою.

— Та ви просто глузуєте, мосьпане!—сказав він, ховаючися за дверима.

«Яке ж тут глузування?—подумав Червяков.—Зовсім тут немає ніякого глузування! Генерал, а не може зрозуміти! Коли так, не буду ж я далі просити пробачення в цього фанфарона! Біс із ним! Напишу до нього листа, а ходити не буду. Йй же бо, не ходитиму!»

Так думав Червяков, ідучи додому. Листа генералові він не написав. Думав, думав і ніяк не вигадав цього листа. Довелося другого дня йти самому пояснювати.

— Я вчора приходив турбувати ваше-ство,—замимрив він, коли генерал звів на нього запитливі очі:—не для того, щоб глузувати, як ви були ласкаві сказати. Я перепрошував, бо, чхаючи, оббризкав... а сміятися я й на гадці не мав. Чи смію я сміятися? Наколи ми сміятимось, то ж тоді жодної, виходить, пошани до персони... не буде...

— Забирайся геть!!—гаркнув раптом генерал, посинівши і весь затрусившись.

— Як кажете?—запитав пошепки Червяков, зомліваючи від жаху.

— Забирайся геть!!—знову гукнув генерал і затупотів ногами.

У животі в Червякова щось одірвалося. Нічого не бачачи, нічого не чуючи, він позадкував до дверей, вийшов на вулицю й пошкандибав... Прийшовши машинально додому, не скидаючи віцмундиру, він ліг на канапу і... помер.

У БАЊІ.

— Гей, ти, бамбуло!—крикнув товстий, білотілий добродій, загляdivши серед туману високого та худого чоловіка з ріденькою борідкою та з великим мідним хрестом на грудях.—Підсип но пари!

— Я, ваше благородіє, не баньщик, я собі циліурик. Не моє діло пари підсипати. Чи не скажете, з ласки вашої кровосисні баньки поставити?

Товстий добродій погладив себе по багрових стегнах, подумав і сказав:

— Баньки? А й справді не завадить. Не маю куди поспішати.

Циліурик збігав у прибаньок за струментом, і за яких п'ять хвилин на грудях та на спині в товстого добродія вже бовваніло десять баньок.

— Я вас пам'ятаю, ваше благородіє,—почав циліурик, ставлячи одинадцятку баньку,—ви в нас у ту суботу банилися, на здоров'ячко вам, і тоді таки я ще вам нагнітки зрізував. Я циліурик Михайло... Чи в пам'ятку? Тоді таки, на здоров'ячко вам, розпитували мене об виданках.

— Ага... То як же?

— Та воно... Говію я тепер, і гріх мені пересуджати, ваше благородіє, але не можу не виказати вам по совісті. Нехай-пущай мені бог простить за пересуджування моє, але виданки тепер повелися все непутящі, незмисленні... Колись бувало виданка охотилася у закон брачитися за чоловіка, котрий бачся поміркований, строгий, при капіталі, котрий усе обмислити може, за релігію пам'ятає, а теперішня на освіченість ласиться. Ти їй давай освіченого, а господина чиновника, чи кого там з купецтва, і не показуй—засміє. Освіченість усяка буває... Інший тобі освічений, конешне, до високого чину дослужиться, а другий весь вік у писарцях просидить, поховати ні з чого.

Мало їх теперечки таких? До нас сюди ходить один... освічений. З телеграфистих... Все повершив, депешу видумати може, а без мила баниться. Дивитися жалько.

— Бідний та чесний!—докотився з горішньої п'ятрини хрипкий бас.—Такими людьми пишатись належить. Освіченість, із бідністю з'єднана, про якості душі величньої свідчить. Сліпак!

Михайло скоса подививсь на горішню п'ятрину... Там сидів та бив себе по животі віником худий чоловік з кістякуватими горбовинами по всьому тілі, що складався, так воно видавало, з самої шкіри та з ребер. Обличчя його не було видно, бо гет' його вкривало, униз позвішувавшись, довге волосся. Видно було тільки двоє очей, гнівом та зневагою налитих, що вп'ялися в Михайла.

— Птичка-перепеличка... з довгокосих...—моргнув оком Михайло.—З ідеями... Страх, якого розплодилось тепереньки таких. Ловити не переловити... Ач, патли розпущив, шкелет. Забалакай тільки по-християнському, гидується, мов чорт ладану. За освіченість оступився. Таких от і любить теперішня виданка. От таких якраз, ваше благородіє. Або ж не гидко? Кличе мене восени до себе священика одного дочка.

— «Знайди, каже, мені, Мішель»,—мене по людях з вищого коліна Мішелем звуть, бо я, бач, дамам кучері звиваю,—«знайди, каже, мені, Мішель, жениха, щоб із письменників був». А в мене, на її щастя, був такий... Ходив у трактир до Порфирія Ємел'янича та все лякав: у газетах випечатаю. Підійде до його котрий про гроші за горілку допом'янутись, а він зараз в ухо... «Як? З мене гроші? Та знаєш ти, хто я такий? Та знаєш ти, що я можу в газетах випечатать, що ти душу згубив?» Миршавий такий, обідраний. Звабив я його попівськими грішми, панянки портрета показав і завів таки. Вбраннячко йому натимчасом сторгував... Не сподобався панянці. «Меланхолії, каже на виду мало». І сама не знає, якого їй дідька лисого треба.

— Це є поклеп на друковане слово...—дався чути хрипкий бас з тієї самої п'ятрини.—Погань!

— Тобто я погань? Гм. Маєте щастя, пануню, що я на цім тижні говію, а то б я вам за «погань» і сказав би слово... Ви, як такої, теж із письменників?

— Я хоч і не письменник, але зась тобі говорити про те, чого не розумієш. Многії було в Росії письменники і корисні задля неї. Вони просвітили землю і за тее саме повинні ми не з поругою ставати на них, а з честю шанувати. Говорю я про письменників якоже свіцьких, також бо само і про духовних.

— Духовні особи не братимуться за таке.

— Не твого це розуму діло, сліпаче! Дмитрій Ростовський, Інокентій Херсонський, Філарет московський та інші прочі церкви святителі творінням своїм доволі просвіту спомагали.

Михайло глянув зукоса на свого супротивника, покрутив головою й кахикнув.

— Ну, це вже ви щось тее, васпане...—промурмотів він, почухавши потилицю.—Щось то умом розумуючи... Не дурно на вас і волосся таке. Не дурно! Ми все це дуже добре тямимо і зараз вам покажемо, яка ви єсть людина. Нехай-пушай, ваше благородіє, баньочки крихотку на вас постоять, а я зараз... заскочу тільки...

Михайло, підсмикуючи по дорозі мокрі штани та голосно ляпаючи босими ногами, вийшов у прибаньок.

— Зараз вийде з бані довгокосий,—звернувся він до парубійка, що стояв за прилавком та продавав мило,—то ти, той... Наглядай за ним. Народ сомучає... З ідеями... По Назара Захарича збігати б...

— Ти скажи хлопчакам.

— Зараз вийде сюди довгокосий,—зашепотів Михайло, звертаючись до хлопчаків, що стояли біля одежі.—Народ сомучає. Ви наглядайте за ним та збігайте до хазяйки, щоб по Назара Захарича послали—протокола списать. Слова усякі промовляє... З ідеями.

— Який же це довгокосий?—заметушилися хлопчаки.—Тут ніхто із таких не роздягався. Всіх роздягалось шестеро. Тут ось два татарини, тут пан розібрався, тут із купців двоє, тут диякон... а більш нікого... Ти, видно, отця диякона за довгокосого маєш?

— Придумаєте, чорти! Знаю, що кажу.

Михайло подивився на дияконове вбрання, поторкав рукою ряску й знизнув плечима... Обличчя йому пойняла непевність безмірна.

— А який він із себе?

— Худенький такий, білястенький... Борідки капілюсінька... Все кашляє.

— Гм...—муркнув Михайло.—Гм. Це я, виходить, духовну особу облаяв... Радуйся, отче Денисе, що теля твоє лисе. Ой гріх же, гріх! Ой гріх! А я ж, бо братіки, говію. Як я тепер сповідатися буду, коли духовну особу опослідив? Прости, Господи, мені грішному. Піду перепрошувать...

Михайло почував потилицю та, зматкобожившись, побрався в баню. Отця диякона на горішній п'ятрині вже не було. Він стояв нанизу біля кренів та, добре розкарячивши ноги, наливав собі води в ряжку.

— Отче дияконе!—звернувся до його Михайло плакущим голосом.—Простіть мені, христа ради, окаянному.

— За що за таке?

Михайло тяжко зідхнув і склонився дияконові до ніг.

— За те, що я подумав, що в вас у голові та є ідеї.

II.

— Диво мені, як це ваша дочка, хоч така на вроду хороша та чесна в батька дитина, не вийшла досі заміж,—сказав Никодим Єгорич Потяжкін, беручися на горішню п'ятрину.

Никодим Єгорич був голий, як і кожна гола людина, але на його лисій голові був кашкет. Боючись припливу крові до голови та апоплексії, він завжди парився в кашкеті. Бесідник його, Макар Тарасич Пешкін, маленький дідусик із тонкими синіми ніжками, на його мову знизнув плечима й сказав:

— А через те вона не вийшла, що такий я в бога на натуру вдався. Плохий я та тихий дуже, Никодиме Єгоричу, а теперечки тихістю нічого не вдієш. Жених теперички лютий—з ним і обходитись треба, принатурившись.

— Тобто, як же воно лютий? З якого ви це боку?

— Розкішник теперички жених... З ним як треба? Строгість потрібна, Никодиме Єгоричу. Маніжитись із ним не випадає, Никодиме Єгоричу. До мирового, в мордяку, по городовика послати, от як воно треба. Невірний народ. Нікчемний народ.

Приятелі полягали поруч на горішній п'ятрині та щиро налягли на віники.

— Нікчемний,—казав далі Макар Тарасич.—Натерпівся я од них шельмужних. Щоб я на натуру станівкіший трохи, моя Даша давно б уже заміж вийшла та діток би родила. Такеє то. Задівувало тепер серед жіноцької статі, пане-васпане, коли пак на правду пішлося, половина до половини, п'ятдесят процентів. І вважайте, Никодиме Єгоричу, тая ото дівка за молодих літ кожна та кожна женихів мала. А через що, спитайте, не пішла? З якої причини? А через те, що вдержати його, жениха б то, родителі не змогли, дали йому викрутитись.

— Це таки правда.

— Розкішник теперечки мужчина, безклепкий, вільнодум. Любить він, щоб то все на дурнички та з зиском. Дурно він тобі й ступня не ступить. Ти йому догоду, а він з тебе таки ще й гроші править. Ну й жениться так само з думками в голові. Оженився, мов, так грошики вчищу. Це б воно ще нічого, де наше не пропадало—їж, жери, бери мої гроші, тільки женися з моєю дитиною, зроби таку ласку, а воно буває, що з грошима наплачешся, наберешся горя горенського. Інший присватується, присватується, а заїхав по саме тпру, під вінець, то й круть назад, другу йде сватати. Женихом добре бути, самий смак. І нагодують його, і напоять, і грошей у позику дадуть—хіба не життя? Ну, і пошиється в женихи аж до старости літ, покиль смерть—і женитися йому не треба. І лисий уже, як макогін, і сивий, як молоко, і коліна вгинаються, а він усе жених. А то бувають, що не ожениється котрий через дурість... Дурний чоловік сам не зна, чого йому бракує, ну, й перебирає: те йому не до вподоби, друге не до ладу. Ходить-ходить, присватується-присватується, а тоді раптом, ні сіло, ні пало:—«не можу, каже, і не маю охоти». Та от, недалеко ходить, господин Катавасов, перший Дашин жених. Учитель з гімназії, титулярний теж совітник... Науки всі пройшов, по-французькому, по-німецькому... математик, а придивись гарненько, йолоп виходить, дурний чоловік та й годі. Ви спите, Никодиме Єгоричу?

— Ні, чого б то пак?—Це я очі заплющив задля приємності.

— Ну, от... Почав він коло моєї Даші тупцювати. А треба вам знать, Даші тоді й двадцяти годочків ще не було. Така була дівця, що просто всім на диво. Фінік! Повно скрізь, формалістичність по тілі і тее-другее. Статський совітник Ціцеронов-Гравіянський—у духовному відомстві служить—колінчив перед нею, щоб до його за губернантку йшла—не схотіла. Почав Катавасов до нас ходити. Ходить щодня і до півночі сидить, усе з нею про всякі там науки та фізики... Книжки їй носить, музики її слухає. Здебільшого на книжки налягає. Моя ж бач Даша сама, вчена, книжки їй і зовсім непотрібні, пустощі воно, ні до чого, а він—те прочитай, друге прочитай,—набрид, хоч живий у землю лізь. Полюбив, бачу, її. І вона, знати, нічого.

— «Не довподоби, каже, він мені за те, що він, татунцю, не военний». Не военний, а все проте нічого собі. Чин є, благородний, ситий, непитущий—чого ж тут іще? Прийшов сватати. Благословили. Про придане не спитав навіть. Ні чичирк. Мов би не чоловік він, а дух безтілесний, і без приданого може. Визначили й день, коли до вінця. І що б ви думали? Ге? За три дні перед весіллям приходить до мене в крамницю той таки самий Катавасов. Очі червоні, обличчність бліда, мов би тобі з ляку, увесь дрижить. А що скажете?—«Вибачайте, каже Макаре Тарасич, але я женитись із Дарією Макаровоною не можу. Я, каже, помилився. Я, каже, на увагу взявши молодість її квітну та простосердість, думав знайду в ній ґрунт, так би мовити, свіжість, каже, душі, а вона вже встигла набути нахили, каже. Нахильна вона, каже, до блищиків марних, не знає праці, з молоком материним увіссала...» І не спам'ятаю, що вона там увіссала... Говорить, а сам плаче. А я? Я, пане васпане, вилаяв тільки, пустив його. І до мирового не ходив, і начальству на його скарги не заносив, у місті сорому йому не наробив. А щоб пішов я був до мирового, так налякався б таки сорому, оженився б. Начальство не подивиться, не журись, що вона там увіссала. Коли сомутив дівку, то й женись. Купець оно, Клякін—чули?—дарма, що мужик, а диви по ти, яку штукерію той... В його жених теж був зноровився, в приданім укмітив щось буцімто не тее, так він, Клякін ото, завів його в комірчину, заперся, вийшов, вийняв, майте

собі, з кишені великеного револьвера, з кулями, набитого, як повинно бути, та й каже: «побожись, каже, перед образом, що оженишся, а то, каже, вмах уб'ю, падлюко один ходиш. Вмах!» Побожився й оженився, голубчикок. От бачите. А я б так не спромігся. І щоб лупня навіть дати, і то не тее... Побачив мою Дашу чиновник конспиторський, Брюзденко. Теж із духовного відомства. Побачив і залюбився. Ходить за нею, червоний, як рак, мурмотить усякі слова, і з рота в його так і пашисть полум'ям. Вдень у нас сидить, а вночі попід вікнами ходить. І Даша його полюбила. Очі його, бач, їй уподобались. В них, каже, вогонь та чорна ніч. Ходив-ходив Брюзденко і засватав. Даша, сказати не збрехати, раює, поверх хмари ходить, слово подала. «Я, каже, татунцю, розумію, не воєнний він, та все ж із духовного відомства, а це однаково, що інтендантство, і через те я його дуже люблю». Дівця, а теж, диви, розбирає теперечки: інтендантство! Обдивився Брюзденко придане, поторгувався зо мною і тільки носом покрутив—на все пристає—аби новесілля мерщій, але того саме дня, як заручини робити, подивився на гостей, та як ухопитися за голову.—«Ой, людоньки, каже, якого в їх рідні! Не згоден! Не можу! Не маю охоти!» І пішов, і пішов... Я вже так і сяк... Чи ти ж кажу, ваше високородіє, із розуму спав, або як? Тадже воно люди за честь собі мають, як так рідні багато. Не дає згоди! За шапку та тільки й бачили.

А то ще такий був случай. Посватав мою Дашу лісничий Аляляєв. Полюбив її за розум та звичайність... Ну, й Даша його полюбила. Вдача його поміркована була їй довподоби. Людина була з його і справді хороша, благородна. Допитався слова, і все, такечки бач, не хапаючись. Придане все до ниточки обдивився, всі скрині перетрусив. Матрьону пополаяв за те, що салопа од молі не встерегла. І мені реєстрика свого майна приставив. Благородний чоловік, гріх недобре слово сказати. Подобався він мені, до правди, надзвичай. Торгувався він зо мною два місяці. Я йому вісім тисяч даю, а він править вісім з половиною. Торгувались-торгувались; сядемо, бувало, чай пити, вип'єм по п'ятнадцять шклянок, і все торгуємось. Я йому двісті накинув—не хоче. Так і розійшлися за триста карбованців. Одхóдив бідний і плакав... Сильно

вже дуже любив Дашу. Лаю тепер себе, не потаю гріха, правду щирю кажу. Що було оддать йому триста, а чи настрахати, на все місто сорому наробити, а чи завести б у темну кімнату, та в мордяку. Проскочив я, бачу тепер, що проскочив, дурня вдрав. Нічого не вдієш, Никодиме Єгоричу; на натуру я тихий.

— Плохі дуже. Це так... Ну, я піду, пора... Голова обважніла.

Никодим Єгорович наостанку вдарив себе віником і побрався наниз. Макар Тарасич зідхнув і ще пильніше заходився махати віником.

ТОВСТИЙ І ТОНКИЙ.

На вокзалі Миколаївської залізниці зустрілися двоє приятелів: один товстий, другий тонкий. Товстий тільки що пообідав на двірці, і губи його вилизували від масла, як спілі вишні. Пахло від нього хересом і флер-д'оранжем. А тонкий тільки що вийшов з вагона і навантажений був чемоданами, узлами й коробками. Від нього пахло шинкою й гущею з кави. З-за спини його визирала худорлява жінка з довгим підборіддям—дружина його, і високий гімназист з прискаленим оком—його син.

— Порфірій!—скрикнув товстий, углявши тонкого.

— Чи це ти? Голубе сизий мій! Скільки літ, скільки зим!

— Людоньки!—здивувався тонкий.—Миша! Друг дитинства! Де ти взявся?

Приятелі тричі почоломкалися і поглянули один на одного очима, повними сліз. Обидва були приємно вражені.

— Любий!—почав тонкий, поцілувавшись.—Ото не чекав! Ото несподіванка! Ну, та поглянь же на мене гарненько! Такий самий, як і був, красун. Такий самий душончик і чепурун. Ах, ти боже мій! Ну, і щож ти? Багатий, жонатий? Я вже жонатий, як бачиш... Оце ось жінка моя, Луїза, родом Ванценбах... лютеранка... А це ось син мій, Нафанаїл, учень III класу. Це, Нафаню, друг дитинства мого. В гімназії разом училися.

Нафанаїл трохи подумав і скинув шапку.

— В гімназії разом училися,—говорив далі тонкий.

— Пам'ятаєш, як тебе дражнили. Тебе Геростратом дражнили за те, що ти казенну книжку цигаркою пропалив, а мене Ефіяльтом за те, що я наговорювати любив на інших. Хо-хо. Діти ми були. Не бійся, Нафаню. Ближче до нього підступи... А це жінка моя, родом Ванценбах... лютеранка.

Нафанаїл трохи подумав і сховався за батькову спину.

— Ну, як живеш, друзяко?—запитав товстий, замилувано дивлячись на свого друга.—Служиш де? Дослужився?

— Служу, мій любий. Вже другий рік колезьким асесором і Станислава маю. Платня злиденна... ну, та хай їй лихо. Жінка лекції з музики дає, я цигарниці з дерева приватно роблю. Чудові цигарниці. По карбованцю за штуку продаю. Хто десять штук і більше бере, тому, розумієш, знижка. Так ото й перебуваємося сяк-так. Служив, знаєш, у департаменті, а тепер сюди мене перевели за столоначальника в тому ж таки відомстві... Тут буду служити. Ну, а ти як? Десять уже статський, певно? Га?

— Ні, голубе, бери вище,—відповів товстий.—Я вже до тайного дослужився... Дві зірки маю.

Тонкий раптом зблід, скам'янів, але швидко лице його викривилося на всі боки широкою ухмілкою; здавалося, що від лица та очей його іскрами сипнуло. Сам він, знітився, згорбився, звузився... Чемодани його, узли й коробки знітилися, зморщилися... Довге підборіддя жіночине ще подовшало; Нафанаїл виструнчився у фронт і застебнув свого мундира на всі гудзики...

— Я, ваше превосходительство... Дуже приємно, якже. Друг дитинства, можна сказати, і раптом вийшли в такі вельможі. Хі-хі-і.

— Ну, годі!—скривився товстий.—Навіщо цей тон? Ми з тобою друзі з дитинства—і до чого тут чинопочитування?

— Якже ж... Що ви!..—захіхікав тонкий, ще дужче знічуючись.—Ласкава вашого превосходительства увага... мов живуца вода... Оце ось, ваше превосходительство, син мій Нафанаїл... жінка Луїза, лютеранка, так би сказати...

Товстий хотів був щось відказати, але на обличчі в тонкого стільки написано було святобожности, солодоців і шанобливої кислоти, що тайного совітника занудило. Він одвернувся й простяг тонкому на прощання руку.

Тонкий потиснув три пальці, вклонився всім тулубом і захіхікав, мов китаєць той: «хі-хі-хі». Жінка ухмільнулася. Нафанаїл шаркнув ногою і випустив кашкета. Всі трое були приємно приголомшені.

ВИСЛУЖЕНИЙ РАБ.

— Наша річка звивалася змією, наче зигзага... Бігла вона по полю кривулями, вертикулясами всякими, як поламана... Коли, бувало, на гору зійдеш та вниз поглянеш, то всю її як на долонці видно. Вдень вона як дзеркало, а вночі живосріблом міниться. Вздовж бережечка очерет стоїть та в воду заглядає... Така краса! Тут очерет, там верболіз, а там верби.

Так живописав Никифор Філімонич, сидючи в портерній за столиком і попиваючи пиво. Говорив він захопившись, із запалом... Його зморшкувате голене обличчя і рудувата шия здригалися й смикалися кожного разу, як він підкреслював у своїм оповіданні якесь особливо поетичне місце.

Слухала його гарненька шістнадцятирічна продавиця Таня. Лігши грудьми на прилавок і підперши голову кулаками, вона, дивуючись, блідніючи і не моргаючи очима, захоплено ловила кожне слово.

Никифор Філімонич щовечора сидів у портерній і розмовляв з Танею.

Любив він її за сирітство і тиху ласкавість, що геть світилися на всьому її блідому й бистроокому обличчі. А кого він любив, тому віддавав усю свою балакучість і всі тайнощі свого минулого.

Заводив він розмову своїм звичаєм із самого початку—з опису природи. Від природи переходив він до мисливства, з мисливства — до особи покійного пана, князя Свинцова.

— Знакомита була людина! — розповідав він поркнязя.—Славен він був не так багатством та просторами маєтків, як вдачею. Він був дон-Жуан!

— А що означає дон-Жуан?

— Воно означає, що він до жіночого роду великий дон-Жуан був. Любив він вашого брата. Всі свої добра на жіночий рід увалив. От що... А коли ми в Москві жили, у нас в грандателі чи не увесь верхній етаж нашими коштами утримувався. В Петербурзі ми з баронесою фон-Туссих велику близькість мали і дитятко прижили. Баронеса ця от за одну ніч усі свої маєтності в штос програла і смерть собі заподіяти хотіла, та князь не дозволив їй життя прикінчити. Красовита була, така молода... Один рік із ним протягалася та й померла... А як жіноцтво кохало його, Танечко! Як кохало! Жити без нього не могло!

— Він був гарний?

— Де там!.. Старий був, негарний... Еге... Оце й ви, Танечко, йому вподобались би... Він любив таких худеньких, бліденьких... Ви пішли б у нього за перший сорт... Ви не соромтеся. Чого соромитись? Не брехав я од віку і зараз не брешу...

Далі Никифор Філімонич починав описувати екіпажі, коней, вбори... На всьому такому він знався. Потім брався перелічувати вина...

— А є такі вина, що чверть сотні пляшка коштує. Вип'єш ти чарчину, а в тебе в животі починається, наче ти від радости помер...

Тані найбільше подобались описання тихих місячних ночів... Літом голосний бенкет між зеленню, серед квітів, а зимою—в саях з теплою бараницею, в саях, що летять мов блискавка.

— Летять санки, а вам здається, що місяць біжить... Так чудово!

Довго гомонів отак Никифор Філімонич. Кінчав мову, коли хлопчина гасив над дверима ліхтаря і вносив до портерної дверну вивіску.

Одного зимового вечора Никифор Філімонич лежав п'яний під тином і простудився.

Його відвезли до лікарні. Виписавшись через місяць із лікарні, він уже не зустрів у портерній своєї бесіди. Вона зникла.

Через півтора роки йшов Никифор Філімонич Московою по Тверській і продавав приношене літне пальто. Йому зустрілась його улюблениця, Таня. Вона, набілена, ви-

чепурена, в капелюсі з очайдушно загнутими крисами, ішла попід руки з якимось паном у циліндрі і чогось голосно реготала... Старий глянув на неї, впізнав, провів очима і звільна зняв шапку. По його обличчі промайнуло зворушення, на очах зблиснула сльозинка.

— Ну, дай їй боже...—прошепотів він.—Вона гарна дівчина.

І, надівши шапку, він тихо засміявся.

ЗЛОВМИСЛЕЦЬ.

Перед судовим слідством стоїть маленький, замлілий на диво мужичина в пістрьовій сорочці та латаних штанях. На оброслому та подзьобаному, в ряботинні виду та очах, що ледве виглядають з-поза густих навислих брів, проступила хмарна суворість. На голові ціле гніздо з давно нечесаного, покошланого волосся і це надає йому ще більшої, павучачої суворости. Він босий.

— Денисе Григор'єв! — зачина слідчий. — Підійди н ближче та відповідай на мої запитання. Сьомого числ^о цього липня залізничий сторож Іван Семенів Акинф^ов, проходячи вранці колією на 141-й верстві, застав тебе за одкручуванням гайки, якою рельси до шпал примощуються. Ось вона, та гайка. З якою гайкою він тебе й задержав. Чи так воно було?

— Га?

— Чи так усе воно було, як Акинф^ов пояснює?

— Звісно було.

— Гаразд; ну, а навіщо ти одкручував гайку?

— Га?

— Ти оте своє «га» покинь та відповідай на запитання: навіщо ти одкручував гайку?

— Коли б не бракувало, не одкручував би, — харчить Денис, скося поглядаючи на стелю.

— На що тобі запотребувалася тая гайка?

— Гайка б то? Ми з гайок грузила робимо...

— Хто ж такий, ми?

— Ми, люди... Климівські мужики, сказати.

— Слухай но, голубе, не вдавай ти перед мною ідіота, а говори до діла. Нічого тут про грузила брехати.

— Зроду віку не брехав, а тут брешу, — мурмоче Денис, клінаючи очима. — Тадже, ваше благородіє, або ж то спосіб без грузила? От, скажім, надінеш ти на гачок

жирця, чи там червяка земляного, то хіба ж він потоне без грузила?.. Брешу... — осміхається Денис. — Чортові його подаруй, живця отого самого, як він поверх води пливатиме. Окунь, щупак, меншок, завжди він тобі при дні бере, а як нажививши ото, та зверху воно пливає, то хіба може білизна яка котора вхопить, та й то рідко коли... В нашій річці не живе білизна. Ця риба простір любить.

— До чого ти мені про білизну розказуєш?

— Га? Та ж самі ви питаєте. У нас і пани так ловлять. Хлоп'я тобі задрипане, непотріб, і те без грузила не ловитиме. Воно певне, котрий на тому не знається, ну, той і без грузила по рибу піде. Дурень і закони догори ногами читає.

— То ти кажеш, що ти одкрутив цю гайку на те, щоб зробити з неї грузило?

— А то ж як? Не в паці ж гуляти?

— Але на грузило міг ти вжити оливу, кулю... цвяшка якогось.

— Олива на дорозі не знайдеш, купувати треба, а цвяшок до того річ негодяща. Кращого за гайки й не ськай... І важко, й дірка є.

— Йолопом яким прикидається! Вчора ніби на світ народився, чи з неба впав. Хіба ти не розумієш, голово дурна, що з того одкручування статися може? Не додивився б сторож, адже міг би поїзд з рельс зійти, людей би повбивало! Ти б людей повбивав!

— Нехай бог боронить, ваше благородіє. Навіщо вбивати? Хіба нас у хрест не вводили, чи лиходії ми які? Ми, слава тобі господи, пане ласкавий, вік звікували, і не те, щоб там убивати, і на думку навіть таке не спадало... Заступися й помилуй, царице небесна... Що це вам бог дав?

— А од чого, на твою думку, буває, що розбиваються поїзди? Одкрути дві чи там три гайки, от тобі й розбився поїзд.

Денис посміхається та неймовірно дивиться на слідчого, примружуючи очі.

— Таке! Одколи вже, не рік, не два, усім селом гайки одкручуємо і бог милував, а тут тобі поїзд розбився!.. людей повбивав!.. Нехай би я рельсу взяв, чи скажім колоду поперек рельсів поклав, ну, тоді може й так, вб'є би вдарився поїзд, а то... тьху! гайка!

— Все ти розумієш! Це ти брешеш, прикидаєшся.

— Та зрозумій же ти, гайками примощовуються рельси до шпал.

— Це ми розуміємо... Ми ж таки не всі одкручуємо... кидаєм... На те й голова на в'язах... розуміємо...

Денис позіхає й христить рота.

— Минулого року тут зійшов із рельс поїзд,—говорить слідчий.—Тепер зрозуміло, чому...

— Як кажете?

— Тепер, кажу, зрозуміло, через що минулого року зійшов поїзд із рельс... Розумію.

— На те ви й науку пройшли, щоб розуміти, поздоров вас боже... Знав господь кому тямку в голову вкласти... Ви от і розсудили, що й до чого, а сторож мужик мужиком, нічого тобі не тямить, ухопив тебе за шияку та й тягне... Ти розсуди, а тоді й тягни. Сказано—мужик, мужицький і розум... Та ще запишіть, ваше благородіє, що він мене два рази по зубах ударив і в груди...

— Коли робили в тебе труса, то знайшли ще одну гайку... Цю ти в якому місці та коли одкрутив?

— Це ви про тую, що під червоною скринькою лежала?

— Не знаю, де вона в тебе лежала, а тільки знайшли її. Коли ти її одкрутив?

— Я її не одкручував, її мені Ігнашка, Семена сліпоого синок дав. Це я про ту, що під скринькою, а ту, що на подвір'ї в саях, ми вдвох із Митрохваном викрутили.

— З яким Митрофаном?

— З Митрохваном Петровим... Або ж не чули? Волоки в нас робить та панам продає... Сила в його отих самих гайок розходиться. На кожен волок гайок чи не з десять...

— Слухай но. Стаття 1081 статуту карного каже що за кожне умисне вчинення пошкодження колії залізничної, якщо повстати з того може небезпека для валки, що цією колією простує, і винуватець знав, що в наслідок того має трапитись нещастя... розумієш? Знав! А ти не міг не знати, до чого доводить тє одкручування... рокують його на заслання, на працю примусову.

— А певне, ви краще знаєте... Ми люди темні... Або ж ми розуміємо?

— Нащо б я мав брехати? Спитайте на селі, коли не вірите. Без грузила тільки верховідь ловлять, а на що вже пічкур, та й той тобі без грузила не візьме.

— Ти ще про білизну розкажи!—осміхається слідчий.

— Білизна в нас не трапляється. Пускаємо вудку поверх води, без грузила, на метелика, бере головень та й то рідко коли.

— Ну, мовчи...

Настає мовчанка. Денис переступає з ноги на ногу, дивиться на стіл із зеленим сукном та раз-у-раз кліпає очима, ніби бачить перед собою не сукно, а сонце. Слідчий хутко пише.

— То я собі піду?—питає Денис, помовчавши трохи.

— Ні. Я повинен тебе заарештувати та одіслати у в'язницю.

Денис перестає кліпати та, підсмикнувши густі свої брови, запитливо дивиться на урядовця.

— Як же це так, у в'язницю? Ваше благородіє! Ніколи мені, мені на ярмарок треба; з Єгора три карбованці за сало виправити...

— Мовчи, не заважай.

— У в'язницю! Нехай би було за що, пішов би, а то так... Ні сіло ні пало... За що? І не крав либонь, і не бився... А як що ото ви про недоплатки сумліваєте, ваше благородіє, то не вірте старості... Ви пана неперемінного члена запитайте... Нема в його бога в серці, в старости б то...

— Мовчи!

— Я й так мовчу,—мурмоче Денис.—А що староста набрехав по описах, це я хоч під присягу... Нас три брати: Кузьма Григор'єв,—маємо раз, Єгор Григор'єв та я, Денис Григор'єв...

— Ти мені заваджаєш... Гей, Семене!—кричить слідчий.—Вивести його.

— Нас три брати,—мурмоче Денис, поки два оцупкуваті салдати беруть його та ведуть із камери.—Брат за брата до одвіту не стає... Кузьма не платив, а ти, Денисе, одвічай... Судді! Помер пан наш генерал небіжчик, царство небесне, а то показав би він вам, суддям... Судити треба вмючи, а не на галай-балай... Хоч і вишмагай, та щоб за діло, по-совісті...

ПОХЛІБЦІ.

Міщанин Михайло Петрович Зотов, дідунь років не сімдесят, хирий та самотній, збудився від холоду і старечої ломоти у всьому тілі. В хаті було темно, але лампадка перед образом уже не блимала. Зотов відслонив фіранку і подививсь у вікно. Хмарки, що обгорнули небо, уже починали біліти, і повітря ставало прозоре,—виходить, була п'ята година, не більше.

Зотов покректав, покашляв і, шулячись од холоду, підвівся з ліжка. За давньою звичкою він довго стояв перед образом і молився. Проказав він «Отче наш», «Богородицю», «Вірую» і спом'янув довгу низку імен. Чиї це імена, він давно вже забув і поминав тільки з навички. Так само з навички він вимів кімнату та сіни і наставив свій присадистий чотириногий самоварчик із червоної міді. Коли б не ці звички, Зотов не знав би, чим загаяти свою старість.

Наставлений самоварчик помалу розжеврювався і враз тремтливо загув баса.

— Ну, загув! — пробурчав Зотов. — Гуди на свою голову!

Тут старий до речі згадав, що минулої ночі йому верзлася піч, а сниться вона—на грижу.

Сни і прикмети—це єдине, що могло ще підіймати його на міркування. І надто цього разу він залюбки замислився над питанням: до чого гуде самовар, яку журу віщує піч?

Сон відразу ж справдився: коли Зотов виполоскав чайник і хотів запарити чай, то в нього в коробочці не знайшлося й чайнки.

— Життя каторжне!—бурчав він, качаючи язиком у роті крихти чорного хліба.—Ач, яка доля собача! Чаю немає! Хай би вже простий мужик був,—а то ж міщанин, домовласник! Соромота!

Буркочучи й з собою говорячи, Зотов одяг своє подібне до криноліни пальто, вступив у величезні нїгезрабні гальоші (швець Прохорич пошив їх року 1867-го) і вийшов на двір. Повітря було сіре, холодне й похмуро-спокійне.

Великий двір, кучерявий від реп'яхів та вистелений жовтим листям, злегка сріблився осінньою памороззю. Ні вітру, ні звуків. Старий сів на приступках свого похилого рундучка, і зараз же сталося те, що відбувалося акуратно щоранку: до нього підійшла його собака Лиска, великий двірний пес білий з чорними плямами, облізлий, напівдохлий, із заплющеним правим оком. Наближалася Лиска боязко, полохливо вихиляючись, немов би лапи її не землі торкалися, а розпеченої плити, і все її дряхле тіло показувало якнайбільшу затурканість. Зотов удав, ніби не звертає уваги на неї; та коли вона, ледве ворушачи хвостом і все ще вихиляючись, лизнула йому гальошу, тоді він сердито тупнув ногою.

— А геть, бодай ти здохла,—крикнув він.—Проклята!

Лиска оступилась набік, сіла і вп'ялась своїм однісіньким оком у хазяїна.

— Чорти!—провадив Зотов.—Вас іще бракувало, іродів, на мою голову!

І він з ненавистю позирнув на свій сарай з кривим порослим дахом; там, з дверей сарайчика дивилась на нього велика кінська голова. Мабуть підлещена хазяїною увагою, голова заворушилася, посунулась наперед, і з сараю показалася ціла конячина, така сама старезна як Лиска, така сама боязка та затуркана, тонконога, сива, із затягнутим черевом і кощавою спиною. Вона виступила з сараю і нерішучо спинилася, мов нїяковіючи.

— Переводу на вас немає...—вів Зотов.—Не згинули ви ще з-перед очей моїх, фараони каторжні... Либонь їстоньки кортить!—посміхнувся він, кривлячи своє зле обличчя зневажливою усмішкою.—Будь ласка, в цю хвилину! Для такого путящого рисака вівса щонайкращого оскільки завгодно! Кушайте! В цю хвилину! І чудового дорогого пса є чим погодувати! Коли такий дорогий пес, як ви, хліба не бажаєте, то яловичинки можна.

Зотов бурчав з півгодини, дратуючись усе дужче й дужче; під кінець він не стерпівши злоби, що в нім наки-

піла, скочив, затупав ґальошами і забубонів на все подвір'я:

— Не повинен я годувати вас, дармоїди! Я не міліонщик який, щоб ви мене об'їдали та обпивали! Мені самому їсти нічого, здохляки погані, бодай вас холера забрала! Ні радості мені від вас, ні користи, а саме горе та розор! Чому ви не здихаєте? Що ви за персони такі, що вас навіть і смерть відцуралася? Живіть, чорт з вами, але не хочу я вас годувати! Досить з мене! Не хочу!

Зотов обурювався, сварився, а кінь і собака слухали. Чи розуміли ці два похлібці, що дорікають їм шматком хліба—не знаю, але животи їм ще дужче затягло і постави їхні зщулились, злиняли, стали ще затурканіші... Їх смиренний вигляд ще дужче роздратував Зотова.

— Геть!—закричав він в якомусь захваті.—Геть з мого дому! Щоб і очі мої вас не бачили! Не повинен я в себе на дворі всяку ледач тримати! Геть!

Старий задріботів до воріт, відчинив їх і, піднявши з землі бучка, почав вигонити з двору своїх похлібців. Конячина кивнула головою, заворушила лопатками й зашкандибала за ворота; собака за нею. Обоє вийшли на вулицю і, ступивши кроків із двадцять, спинились під парканом.

— Я вас!—насварився на їх Зотов.

Вигнавши похлібців, він заспокоївся і заходився замітати двір. Деколи він виглядав на вулицю: кінь і собака, мов укопані, стояли під парканом і понуро дивились на ворота.

— Поживіть но без мене!—бурчав старий, чуючи, як відлягає йому від серця лють.—Нехай хтось інший догляне тепер вас! Я і скнара, і злий... зі мною погано жити, то поживіть з іншим... Еге...

Намилувавшись пригнобленим виглядом похлібців і досхочу набурчавшись, Зотов вийшов за ворота і, надавши своєму обличчю лютого виразу, гукнув:

— Ну, чого стоїте? Кого виглядаєте? Заступили дорогу й перешкоджають публіці ходити! Гайда у двір!

Кінь і собака понурили голови і наче винні в чомусь рушили до воріт. Лиска, мабуть почувуючи, що вона не заслуговує прощення, жалісно завищала.

— Жити живіть, а вже щодо кормів—дзуськи!—сказав Зотов, упускаючи їх.—Хоч пропадайте.

Тимчасом крізь ранкову імлу почало пробиватися сонце; його скісне проміння замигтіло на осінній наморозі. Задунали голоси і кроки. Зотов поставив на місце мітлу і пішов з двору до свого кума й сусіда Марка Івановича, що держав бакалійну крамничку. Прийшовши до кума, він сів на складного стільця, поважно зідхнув, погладив бороду й заговорив про погоду. З погоди куми перейшли на нового диякона, з диякона на півчу—і бесіда нав'язалася. Непомітно за розмовою спливав час, а коли хлопчисько-крамарчук приніс великий чайник з окропом, і куми взяли пити чай, тоді час полинув швидко, як птиця. Зотов зігрівся, повеселішав.

— А в мене до тебе просьба, Марку Іванович,—почав він після шостої шклянки, ляскаючи пальцями по прилавку.—Ти той... ласкав будь, дай і сьогодні мені восьмушку вівса.

З-поза великого на чай ящика, за яким сидів Марко Іванович, пролунало глибоке зідхання.

— Дай, спасибі тобі,—казав далі Зотов.—Чаю—сілкісь уже—не давай нині, а вівса дай... Конфузно просити, обсів я тебе своїми злиднями,—але ж... конячина голодна.

— Та дати можна,—зідхнув кум. Чому не дати? Але на якого дідька, скажи на ласку, ти ці хвостини держиш? Хай би вже коняка була путяща, а то тьху! дивитися ніяково... А собака—правдивий тобі шкілет! На якого чорта ти їх годуєш?

— Куди ж мені їх діти?

— Звісно куди. Відведи їх до Гната на шкуродерню,—от і вся музика. Давно пора їм там бути. Саме раз.

— Так то воно так!.. Воно звісно...

— Живеш христа-ради, а скотину держиш,—провадив кум. Мені вівса не шкода... Бог з тобою, але вже більше, брате, того... накидисто щодня давати. Кінця краю немає твоєму убозтву! Даєш, даєш і не знаєш, коли цьому край зайде.

Кум зідхнув і погладив себе по червоному обличчю.

— Помирав би ти, або що!—сказав він.—Живеш і сам не знаєш, для чого. Та їй-богу! А то, коли господь смерти не дає, ішов би ти хоч куди в богадільню або притулок який.

— Нащо? В мене рідня є... В мене онука...

І Зотов почав розводитися про те, що десь на хуторі живе онука Глаша, небоги Катерини дочка.

— Вона повинна мене годувати!—сказав він.—Їй мій дім зостанеться, отже нехай годує! Візьму та й піду до неї! Це, вважаєш, Глаша... Катрина дочка, а Катря, вважаєш, брата мого Пантелеймона—пасербиця... зрозумів? Їй дім дістанеться... Хай мене годує!

— А й справді? Чим так, Христа-ради, жити, давно б уже пішов до неї.

— І піду! Покарай мене бог, піду. Повинна!

Коли за годину куми вихилили по чарочці, Зотов стояв посеред крамнички і говорив із запалом:

— Я давно до неї збираюсь! Сьогодні ж таки піду.

— Воно звісно! Як ото мотлятися, з голоду подихати, так давно б на хуторі пішов.

— Зараз піду! Прийду й скажу: бери собі мій дім, а мене годує і шанує. Повинна! Як не бажаєш, так немає тобі ні дому, ні мого благословення! Прощай, Івановичу!

Зотов вихилив ще чарку й, надихнутий новою думкою, поспішив до себе додому. Від горілки його розвезло, в голові туманило, але він не ліг, а склав у вузол всю свою одіж, помолився, взяв цівка і пішов з двору. Не озираючись, миркаючи та стукаючи об каміння цівком, він пройшов через усю вулицю й опинився в полі. До хутора було верстов із 10—12. Він ішов сухою дорогою, дивився на міську череду, що ліниво жувала жовту траву, і думав про наглу перемену в житті, що він допіру так рішучо вчинив. Думав він і про своїх похлібців. Уходячи з дому, він ворота не зачинив, отже й попустив їм іти куди хочуть.

Не пройшов він полем і з верству, як позаду почулися кроки. Він озирнувся і сердито сплеснув руками: за ним, похнюпивши голови й підібгавши хвости, тихо йшли кінь і Лиска.

— Гайда назад!—махнув він на них.

Ті спинилися, перезирнулись, подивилися на нього. Він пішов далі, вони за ним. Тоді він спинився й почав міркувати. До напівзнайомої онуки Глаші йти з цими тваринами не можна було, вертати назад і замкнути їх не хотілось, та й неможна замкнути, бо ворота зовсім негодящі.

«В сараї іздохнуть,—думав Зотов.—Хіба що й справді до Гната?»

Хата Гнатова стояла на вигоні, кроків за сто від шлягбавма. Зотов, ще не рішивши остаточно й не знаючи, що чинити, попростував до неї. Йому туманило в голові, в очах темніло...

Мало він пам'ятає з того, що сталося на дворі в шкуродера Гната.

В пам'ятку йому гідкий важкий запах шкіри, смаковита пара з борщу, що сьорбав Гнат, коли він увійшов до нього. Немов у сні він бачив, як Гнат, примусивши його чекати годині зо дві, довго готував щось, передягався, розмовляв з якоюсь бабою про сулему; пам'ятається, що конячину поставили в станок, після чого зглуха пролунало два удари: один по черепу, другий—коли гупнуло велике тіло. Як Лиска, смерть свого друга бачачи, з виском кинулась на Гната, то почувся ще третій удар, що зразу урвав скавчання. Далі Зотов пам'ятає, що він, здуру та сп'яну, побачивши два трупи, підійшов до станка й підставив свій власний лоб...

Потім аж до вечора очі йому понімалися каламуттю, він не добачав навіть своїх пальців.

ХАМЕ ЛЕОН.

Через базарний майдан іде поліційний наглядач Очумелов у новій шинелі та з клуночком у руці. За ним ступає рудий городовик з решетом, до берегів сповненим конфіскованим агрусом. Навколо тиша... На майдані ні душі... Порозчинювані двері крамниць та шинків поглядають на світ божий сумно, неначе голодні пащі; коло них немає навіть старців.

— Дак ти кусатись, нечиста сило!—чує раптом Очумелов.

— Братця, не пускай його! Тепера не велено кусатись. Держи! А... а!

Чути собаче скавучання. Очумелов дивиться на бік і бачить: із дров'яного складу купця Пічугіна, стрибаючи на трьох ногах і озираючись, біжить собака. За ним женеться чоловік у перкалевій накрохмаленій сорочці та розщібнутій жилетці. Він біжить за собокаю, і, подавшись тулубом вперед, падає на землю й хапає того за задні лапи. Чути удруге собаче скавучання і крик: «не пускай!» Із крамниць висуваяться сонні фізіономії, і незабаром коло дров'яного складу, ніби виріс із землі, збирається натовп.

— Либонь, безпорядок який, ваше благородіє...— каже городовик.

Очумелов робить півповорота ліворуч і прямує до стовпища. Коло самих воріт складу, бачить він, стоїть вище-описаний чоловік у розщібнутій жилетці і, піднявши вгору праву руку, показує натовпові скривавлений палець. На півп'яному лиці його ніби написано: «Ну, знатимеш же ти мене, шельмо!» Та й самий палець його виглядає, як знамено перемоги. В цьому чоловікові Очумелов упізнає золотаря Хрюкіна. В центрі натовпу, розставивши передні ноги і трусячись усім тілом, сидить на землі сам при-

звідник скандалу—біле хортеня з гострою мордою і жовтою плямою на спині. В слізливих очах його вираз туги й жаху.

— З якої це причини тут?—питає Очумелов, врізуючись у натовп.—Через віщо тут? Це ти нащо палець?.. Хто кричав?

— Іду я, собі, ваше благородіє, нікого не займаю...—починає Хрюкін, кашляючи в кулак.—Об дровах з Митрій Митричем, коли враз це стерво з доброго дива за палець... Ви даруйте мені, я людина, котра робоча. Робота в мене делікатна... Хай мені заплатять, бо я, майте собі, цим пальцем, може, тиждень не поворухну... Цього, ваше благородіє, і в законі не стоїть, щоб од тварі терпіти... Коли ото кожне буде кусатися, то краще й не жити на світі...

— Гм... Гаразд... говорить Очумелов строго, кашляючи й поводячи бровами.—Гаразд... Чий собака? Я цього так не помину! Я покажу вам, як собак розпускати. Пора вже звернути увагу на таких-о суб'єктів, що не хочуть коритись постановам. Як оштрафую його, бісову душу, так він знатиме в мене, що значить собака та інший такий бродячий скот. Я йому нажену холоду!.. Єлдирін,—звертається наглядач до городовика,—дознайся, чий це собака і спиши протокола. А собаку знищити треба. Негайно! Він видно скажений... Чий це собака,—кажу!

— Це, надісь, генерала Жігалова,—обзивається хтось із юрби.

— Генерала Жігалова! Гм. Здійми но, Єлдирін, з мене пальто... Страх, яка спека. Відай, на дощ... Одного тільки я не розумію: як він міг тебе вкусити?—обертається Очумелов до Хрюкіна.—Хіба таки він дістане до пальця? Він маленький, а ти бач он який здоровило вигнався. Ти, мабуть, розколупав пальця цвяшком, а тоді й спала тобі в голову ідея, щоб причепитись. Ти ж, бра... звісний народ! Знаю вас, чортів!

— Він, ваше благородіє, цигаркою йому в морду для сміху, а песик не дурний бувши та й халп його... Нікчемний чолов'яга, ваше благородіє.

— Брешеш, сліпоокий! Не бачив, так навіщо ж ото брехати! Їхнє благородіє розумний господин і розбирають, коли хто бреше, а хто по-совісті, як перед богом... А як

я брешу, так хай тоді мировий розсудить. У нього в законі сказано... Теперечки всі рівні... У мене в самого брат у жандармах... коли хочете знати...

— Мовчать!

— Ні, це не генеральський...—глибокодумно зауважує городовик.—У генерала таких нема. У нього все більше вижли.

— Ти це напевне знаєш?

— Напевне, ваше благородіє....

— Я й сам знаю. Генералові собаки дорогі, породисті, а це—чорт зна що. Ні тобі шерсти, ні вроди... підлота сама тільки... І такого б то собаку держати!.. Чи ви при розумі? Хай тільки попався б такий собака в Петербурзі чи Москві, то знаєте, що було б, га? Там не подивились би в закон, а вмент—не диш! Ти, Хрюкін, потерпів і діла цього так не лишай... Треба провчити. Пора...

— А мо й генеральський...—міркує вголос городовик.—На морді в нього не написано... Я оце в дворі у нього такого саме бачив.

— Звісно, генеральський,—говорить голос із натовпу.

— Гм... Надінь но, браток Єлдірін, на мене пальто. Щось холодом війнуло... Морозить мене... Ти одведеш його до генерала і спитаєш там... Скажеш, що я найшов і прислав. Та скажи, щоб його не випускали на вулицю... Він, може, дорогий, а коли кожна свиня йому в носа цигаркою тикатиме, то зіпсують як стій та дивись. Собака—тендітна тварина.... А ти, йолопе, опусти руку. Нема чого дурного свого пальця виставляти. Сам винен...

— Кухар генеральський іде, його питаємо... Ей, Прохоре! А йди но, голубе, сюди. Поглянь на собаку... Ваш?

— Вигадав! Таких у нас зроду-віку не бувало.

— І розпитувати тут довго нема чого,—каже Очумелов.—Бродячий! Нічого тут довго розводитись... Сказав бродячий, значить бродячий. Знищити, от і все.

— Це не наш,—веде далі Прохор.—Це генералового брата, що недавнечко приїхав. Наш не охочий до хортів. Брат їхній, дак той охочий...

— Та хіба братік їхній приїхали? Володимир Іванич?—питає Очумелов, і все лице йому заливає солодка усмішка.—Ах ти, боже ж мій, господи! А я й не знав! Погостювати приїхали!

— У гостину...

— Боже ж мій, господи!.. Скучили за братіком... А я ж і не знав! Так це, виходить, їхній собака. Дуже радий... Візьми його. Песик нічогенький... Меткий такий... Хап цього за палець. Ха-ха-ха... Ну, чого тремтиш? Ррр... бр... Сердишся, шельмо!.. Ач, який цуцик...

Проходь кличе собаку і йде з ним від дров'яного складу... Натопи регочеться з Хрюкіна.

— Я ще доберусь до тебе!—свариться на нього Очумелов і, зачинаючись у шинелю, простує далі через базарний майдан.

УНТЕР ПРИШІБЕЄВ.

— Унтер-офіцер Прішібеев! Вам привиняється, що 3-го цього вересня ви образили словом і чином урядника Жігіна, волосного старшину Яляпова, соцького Єфімова, понятих Івана й Гаврила та ще шістьох селян, до того ж перших трьох ви образили в часі виконання службових обов'язків. Визнаєте себе за винного?

Прішібеев, зморщений унтер із колючим обличчям, виструнчується й відповідає хрипким, здушеним голосом, відрубуючи кожне слово, немов командуючи:

— Ваше високородіє, пане мировий суддя. Видима річ, за всіма статтями закону виходить причина атестувати всяку обставину взаємно. Винен не я, а всі інші. Все діло це вийшло через, царство йому небесне, мертвий труп. Іду ото я позавчора з жінкою Анфісою тихо, благородно, коли дивлюсь—стоїть на березі купа різного народу людей. З якого це такого повного права тут народ зібрався?—питаю. Навіщо? Хіба ж воно в законі сказано, щоб народ табуном ходив? Кричу: розійдись! Став розштовхувати народ, щоб ішли собі по хатах, наказав соцькому гнати в ший...

— Стривайте, аджеж ви не в'рядник, не староста,—хіба це ваше діло народ розганяти?

— Не його, не його!—чути голоси з різних кутків камери.—Жити він не дає, вашескородіє. П'ятнадцять літ від нього страждаємо. Як прийшов із служби, то з того дня хоч бери та з села тікай. Усіх замучив.

— Таки так, вашескородіє,—каже свідок староста.—Цілою горомадою скаржимося. Жити з ним несила наша. Чи то з корогами йдемо, чи весілля, чи скажемо, пригода яка, скрізь він кричить, лементує, все лад наводить. Дітей за вухо крутить, за бабами підглядає, наче свекор який... А оце якось по хатах ходив, наказував пісень не співати

й світла не палити. Закону, каже, нема такого, щоб пісень співати...

Заждіть, ви ще встигнете посвідчити,—каже мировий:— а тепер хай Прішібеєв говорить. Далі, Прішібеєв.

— Слухаюсь!—хрипить унтер.—Ви, ваше високородіє, зволите сказати, що не моє воно діло народ розганяти... Добре... А якже ж безладдя? Невже таки можна дозволити, щоб народ бешкетував? Де це в законі написано, щоб народові волю давати? Я не можу дозволяти. Якщо я не буду їх розганяти та карати, то хто ж буде? Ніхто ладу справжнього не тямить, на все село тільки я один, можна сказати, ваше високородіє, знаю, як поводитись із людьми пристойного роду, і, ваше високородіє, я можу все розуміти. Я не мужик, я унтер-офіцер, вислужений каптенармус, у Варшаві служив, в штабі, а після того, майте собі, як на відставку вийшов, був пожежником, а після того через слабість хвороби подався з пожежників і два роки в чоловічій клясичній прогімназії за швайцара служив... Усьому лад знаю. А мужик—проста людина, він нічого не тямить і повинен мене слухати, бо йому ж воно на пожиток. Візьмімо хоч би оце діло для прикладу... Розганяю я ото народ, а на березі на пісочку потопний труп мертвої людини. На якій такій підставі, питаю, він тут лежить? Хіба ж так годиться? Куди врядник дивиться? Чому ти, кажу, вряднику, начальства не сповіщаєш? Може, цей потопний небіжчик сам утопився, а може тут діло Сибіром пахне. Може, тут карне смертовбивство... А врядник Жігін хоч би що, тільки цигарочку собі палить. «Що це, каже, у вас за вказник такий? Звідкіля, каже, він у вас такий узявся? Невже ми без нього, каже, не знаємо свого справування?» Авжеж, кажу, ти не знаєш, дурню, коли стоїш і хоч би що. «Я, каже, ще вчора сповістив станового пристава». Навіщо ж, питаю, станового пристава. Яка стаття збірника законів таке пише? Хіба ж у таких справах, коли втоплі чи вішальники та інше тому подібне,—хіба ж у таких справах становий щось удіє? Тут, кажу, справа карна, цивільна... Тут, кажу, якнайхуткіше треба посилати штафету панові слідчому й суддям. І насамперед, ти повинен, кажу, скласти акта й надіслати панові мировому судді. А він, урядник би то, слухає собі й сміється. І мужики теж. Всі сміялись, ваше високородіє. Під присягою

можу засвідчити. І цей сміявся, і оно той, і Жігі́н сміявся. Чого, кажу, зуби скалите? А вря́дник і каже: «Мировому, каже, судді такі справи непідсудні». Від оцих самих слів мені аж жар пішов поза шкурою. Уряднику, аджеж ти це казав?—звертається унтер до вря́дника Жігі́на.

— Казав.

— Всі чули, як ти оце саме та перед усім простим народом:—«мировому судді такі справи непідсудні». Всі чули, як оце саме. Мені, ваше високородіє аж жар пішов. я аж оторопів. Ану, кажу, сякий-такий, скажи ще раз, ану скажи! Він знову ці самі слова... Я до нього. Та як, кажу, ти можеш такеє про пана мирового суддю говорити? Ти, поліца́йський урядник, та проти влади? Га? Та ти, кажу, знаєш, що пан мировий суддя, якщо захочуть, можуть тебе за такі слова до губер́ського жандармського управління через твою неблагонаді́йну поведінку? Та ти знаєш, кажу, куди за такі політичні слова тебе загнати може пан мировий суддя? А старшина: «Мировий, каже, далі за свою межу нічого визначити не може. Тільки малі справи йому підсудні». Так і сказав, усі чули... Та як, кажу, ти смієш владу зневажати? Ну, кажу, ти зо мною не жартуй, а то справа, голубе, кепська! Бувало, у Варшаві, чи коли швайцаром був у чолові́чій кляси́чній прогімна́зії, то як почую якісь неподобні слова, то дивлюсь на вулицю чи не видно жандарма; ходи по сюди, братухо,— і все йому викладаю. А тут на селі кому скажеш?.. Узяла мене злість. Кривдно стало, що тепершній народ у сваволю́ й непо́кору вдався, я розмахнувся і... звісно, не то, щоб дуже, а так, правильно, легенько, щоб не смів про ваше високородіє таких слів казати... За старшину вря́дник заступився. Я, сказати, й урядника... Та й пішло... Погарячився, ваше високородіє, ну, та без того ж неможна, щоб не попобити. Коли ото дурня не попобити, то на твоїй таки душі гріх. Особливо якщо за діло... якщо безладдя...

— Дозвольте. За безладдям є кому глядіти. На це є вря́дник, староста, со́цький...

— Урядник за всім не вглядить, та вря́дник і не розу́міє того, що я розу́мію...

— Та зрозумі́йте ж, що це не ваше діло.

— Як кажете?.. Як це воно не моє? Чудасія! Люди бешкетують, і не моє діло. Що ж я, хвалитиму їх, чи що?

Вони ось скаржаться вам, що я пісень співати забороняю... А яке з них добро, з пісень отих? Замість робити щось, вони пісень... А то ще моду взяли вечорі при світлі просиджувати. Треба спати лягати, а в них балачки та смішки. В мене записано.

— Що в вас записано?

— Хто при світлі сидить.

Прішібеєв виймає з кишені засмальцований папірець, надіває окуляри й читає:

— Котрі селяни сидять при світлі: Іван Прохорів, Петро Петров. Московка Шустрова живе в розпусному беззаконстві з Семеном Кисловим. Гнат Цвіркун вдається в чаклування і жінка його Мавра відьма, ночами ходить чужих корів доїти.

— Досить,—каже суддя й починає допитувати свідків.

Унтер Прішібеєв підіймає окуляри на лоба й здивовано дивиться на мирового, який, очевидно, не на його боці. Його вирячені очі блищать, ніс стає яскраво-червоний. Дивиться він на мирового, на свідків, і ніяк не може затишити, чого це мировий так розхвилювався і чого з усіх кутків камери чути то ремство, то стриманий сміх. Не розуміє він і вироку: на місяць арешту.

— Завіщо?—каже він, підкреслюючи своє нерозуміння руками.—За яким таким законом?

І для нього ясно, що світ перемінився й що жити на світі вже годі. Похмурі, сумні думки опадають його. Та вийшовши з камери й побачивши мужиків, що товпляться й говорять про щось, він за звичкою, якої вже подолати не може, виструнчується й кричить хрипким сердитим голосом:

— Наррод, розходься! Не товпся! По хатах!

ДІТВОРА.

Тата, мами та тітусі Наді нема вдома. Вони поїхали на христини до того старого офіцера, що на маленькому сіренькому коникові їздить. Чекаючи на них, Гриша, Аня, Альоша, Соня, та куховарчин син Андрій сидять у їдальні за столом, де обідають, і грають у лото. Як на правду, їм пора вже спати; та хіба можна заснути, не дізнавшись од мами, яка на христинах була дитинка та що давали на вечерю? Стіл, освітлений висячою лямпою, рябіє од цифер, каралущі з горіхів, папірців та шкелець. Перед кожним грачем лежить по дві карті та купка шкелець цифри накривати. Серед столу біліє мисочка з п'ятьма грошаками, по копійці. Біля мисочки недоїдене яблуко, ножиці й тарілка, куди наказано скидати шкаралущу з горіхів. Грають діти на гроші. Ставити на кін копійку. Умова: як хто зпахрує, геть од столу, не зволікаючись. В їдальні, опріч грачів, немає нікого. Янька Агаф'я Івановна сидить у кухні нанизу та вчить там куховарку краяти, а старший брат Вася, учень V класи, лежить у вітальні на канапі й нудиться.

Грають з великим азартом. Найбільший азарт малюється на обличчі в Гриші. Це маленький, на дев'ять літ хлопчик з обстриженою при самому тілі головою, пухнатими щоками та з товстими, мов у негра, губами, він уже вчиться в приготовчій класі, а через те вважають його за великого та найрозумнішого. Грає він виключно задля грошей. Якби не копійки на мисочці, він давно б уже спав. Його карі оченята неспокійно, зазіхаючи, бігають по картах у партнерів. Страх, що може не виграє, завидки та фінансові міркування, сповняючи його стрижену голову, не дають йому тихо сидіти, зосередитись. Крутиться він, мов на голках. Вигравши, він пожадливо хапає гроші і зараз таки ховає їх у кишеню. Сестра його Аня.

дівчинка літ на вісім, з гострим підборіддям та розумними блискучими очима, теж боїться, щоб хто не виграв. Вона червоніє, блідне та бистрим оком слідкує за грачами. Копійки її не цікавлять. Щоб пощастило в грі, того самолюбство її вимагає. Друга сестра, Соня, дівчинка на шість літ, з кучерявою голівкою та така на виду, як тільки дуже здорові діти, дорогі ляльки та голівки на бомбоньєрках, грає в лото задля самого грання. Обличчя їй пойняла тиха радість. Аби хто виграв, вона однаково регочеться та плеще в долоні. Альоша, пухнатий, уздовж і завширшки однаковий котигорошко, пухкотить, сопе та витріщає очі на карти. У нього ні користолюбства, ні самолюбства. Не проганяють із-за столу, не вкладають спати—і за те спасибі. Зверху глянути—боже теля, а воно таки собі бестія. Він сів не стільки для лото, як задля непорозумінь, що без них при грі не обходиться. Страх йому до вподоби, коли хто вдарить, чи налає кого. Йому давно б уже треба б збігати кудись, але він не встає з-за стола ні на хвилинку, боячись, щоб без його не потяг хто шкелець та копійок. А що знає він самих лише одиниць та тих чисел, де стоять на кінці нулі, то за його навкриває цифри Аня. П'ятий партнер, куховарчин син Андрей, чорнявий, хворобливий хлопчик у перкалевій сорочині та з мідним хрестиком на грудях, стоїть нерухомо та мрійно дивиться на цифри. До виграшу та до чужого щастя йому байдуже, бо ввесь він поринув в арифметику гри, в нескладну її філософію: скільки то на світі різних цифер, і як це вони не попереплутуються.

Викрикують числа всі по черзі, окріч Соні та Альоші. Через одноманітність чисел, виробилося з практики багато термінів та кумедних назвиськ. Так, сім у грачів зветься коцюба, одинадцять—палички, сімдесят сім—Семен Семенович, дев'ятьдесят—дідусь і т. ін. Гра точиться жваво.

— Тридцять два!—кричить Гриша, видобуваючи з батьківської шапки жовті циліндрики.—Сімнадцять! Коцюба! Двадцять вісім—сіно в лісі!

Аня бачить, що Андрей програв 28. Іншим часом вона б сказала йому про те, а тепер, як на мисочці разом з копійками лежить її самолюбство, вона радіє безмірно.

— Двадцять три!—кричить тимчасом Гриша.—Семен Семенович! Дев'ять!

— Прусак, прусак! — скрикує Соня, показуючи на прусака, що біжить через стіл.—Ай!

— Не бий його,—каже збаса Альоша.—У його може діти є...

Соня проводить очима прусака і думає про його діти: які то, повинно, маленькі прусаченята.

— Сорок три! Один!—не вгаває Гриша, а тимчасом не дає йому спокою думка, що в Ані вже дві катерні.—Шість!

— Дограла! Я дограла!—кричить Соня, кокетно заводячи очі та регочучись.

У партнерів здовжіли обличчя.

Перевірити!—каже Гриша з ненавистю дивлючись на Соню.

Як ото великий та найрозумніший, Гриша привласнив собі право все вирішувати своїм голосом. Чого він хоче, те й роблять. Довго та сумлінно перевіряють Соню, і на превеликий її партнерів жаль виявляється, що вона не зпахрувала. Гра починається наново.

— А що я вчора бачила!—говорить Аня сама ніби до себе.—Філіп Філіпович закотив якомсь повіки, і в його зробились очі червоні, страшні, мов у нечистої сили.

— Я теж бачив,—каже Гриша.—Вісім! А в нас учень ушима вміє ворухити. Двадцять сім!

Андрій підводить очі на Гришу, надумується й каже:

— І я вмю ушима ворухити...

— Ану-ну поворуши.

Андрей ворухить очима, губами та пальцями, і йому видає, що його уші починають рухатись. Усі гуртом сміються.

— Негарна людина отой Філіп Філіпович,—зідхає Соня.—Вчора входить да нас у дитячу кімнату, а я в одній сорочці...

І мені стало так непристойно.

— Дограв!—скрикнув раптом Гриша, хапаючи з мисочки гроші.—Я дограв! Перевіряйте, коли хочете.

Куховарчин син підводить очі й блідне.

— Мені, виходить, уже неможна більше грати,—шепче він.

— Чого?

— Бо... бо в мене більш грошей немає.

— Без грошей неможна,—каже Гриша.

Андрей про случай мацкує в кишнях. Не знайшовши там нічого опріч кришок та погризеного олівця, він кривить рота й починає з мукою кліпати очима. От-от заплаче...

— Я за тебе поставлю,—каже Соня, не стерпівши його стражденного погляду. — Тільки гляди, оддаси потім.

«Гроші поставлено на кін, і гра точиться далі.—Десь здається дзвонять,—каже Аня, широко ніби з дива, розплющуючі очі.

Усі кидають грати та пороззявлявши роти, дивляться на темне вікно. За темрявою миготить, одбиваючись світло з лампи.

— То так причулося.

— Вночі тільки на цвинтарі дзвонять,—каже Андрей.

— А нащо там дзвонять?

— Щоб розбійники в церкву не забрались. Дзвону вони бояться.

— А чого розбійникам у церкву забиратись? — питає Соня.

— Не знає чого: сторожів повбивать.

Мовчать, минає хвилина. Всі зглядаються, здригаються грають далі. Цього разу виграв Андрей.

— Він ізшахрував,—ні сіло ні пало пускає баса Альоша.

— Брешеш, я не зшахрував.

Андрей блідне, кривить рота і гуп Альошу по голові. Альоша спересердя витріщає очі, схоплюється, стає одним коліном на стіл і гуп і собі Андрея по щоці. Обидва ще раз один одного по щоці затинають і ревуть. Соня, що не може знести такого страхіття, теж починає плакати, і в їдальні зчиняється ревище на різні голоси. Але не думайте, що гра через те скінчилась. Не минає й п'ять хвилин, як діти регочуться та тихомирно розмовляють. Обличчя заплакані та це не заваджає їм осміхатись. Альоша навіть щасливий: непорозуміння було.

В їдальню входить Вася, учень V класу. Він заспаний та розчарований на вигляд.

— Гидко глянути,—думає він, дивлячись, як Гриша облапує кишню, де бряжчать копійки.—Хіба можна давати дітям гроші? І хіба можна дозволяти їм грати в азартової гри? Гарна педагогія, нічого казати. Гидота!

Але діти грають так смачно, що його самого бере охота примоститись біля них та спробувати на щастя.

— Підождіть, і я сяду грати,—каже він.

— Став копійку.

— Зараз,—каже він, мацкуючи по кишнях.—У мене копійки немає, та є ось карбованець. Я ставлю карбованця.

— Ні, ні, ні... копійку став!

— Дурні ви! Тадже карбованець у кожному разі дорожчий за копійку,—з'ясовує гімназист.—Хто виграє, той мені здачі дасть.

— Ні, просимо вашої ласки! Йди собі!

Учень V класу знизує плечима і йде в кухню взяти в наймичок дрібних грошей. У кухні не знайшлося ні копійки.

— Як так, то розміняй мені,—чіпляється він до Гриші, прийшовши з кухні.—Я тобі проміни заплачу. Не хочеш? Ну, продай мені за карбованця десять копійок.

Гриша неймовірно скоса поглядає на Васю. Чи не підступ який бува, не крутість?

— Не хочу,—каже він, держачись за кишню.

Васі терпець починає вриватись, він лається, взиваючи грачів дурбасами та чавунномізкими.

— Васю, та я за тебе поставлю,—каже Соня.—Сідай!

Гімназист сідає й кладе перед собою дві карті. Аня починає читати числа.

Копійку впустив!—обвіщає раптом Гриша стурбованим голосом.—Підождіть!

— Здіймають лампу і лізуть під стіл шукати копійки. Хапають у руки плюваки, шкаралущу з горіхів, стукаються головами, а копійки не знаходять. Починають знову шукати і шукають, аж поки Вася не вириває з рук у Гриші лампи те не ставить на місце. Гриша все ще шукає навпомацки.

Та ось нарешті копійка знайшлася. Грачі сідають за стіл і хочуть далі грати.

— Соня спить!—повіщає Альоша.

Соня, поклавши кучеряву голову на руки, спить солодко, безтурботно та міцно, ніби вона заснула годину тому. Заснула вона незумисне, поки решта шукала копійки.

— Іди, на мамину постелю лягай,—каже Аня, виводячи її з їдальні.—Ходім.

Її ведуть усі гуртом, і за яких п'ять хвилин цікаве видовище стає з маминої постелі. Спить Соня. Біля неї похропує Альоша. Поклавши їй на ноги голову, сплять Гриша та Аня. Тут таки і собі за гуртом примостився й куховарчин син Андрей. Біля них валяються копійки, що втратили силу, аж поки знову гратимуть. Надобраніч.

У Д О М А.

— Приходили від Григор'євих по якусь книжку, але я сказала, що вас немає вдома. Листоноша приніс газети й два листи. До речі, Євгене Петрович, я просила б вас звернути увагу на Серьожу. Сьогодні й позавчора я помітила, що він курить. Коли я стала його всовіщати, він, як отто завжди, позатикав уха й голосно заспівав, щоб перекричати мій голос.

Євген Петрович Биковський, прокурор окружного суду, що допіру повернувся з засідання і скидав у своєму кабінеті рукавички, глянув на гувернантку й засміявся.

— Серьожа курить...—здвигнув він плечима,—уявляю собі цього куцана з цигаркою! Та йому скільки років?

— Сім років. Вам воно видається не серйозне, але в його віці курити—лиха й шкідлива звичка, а лихі звички слід викорінювати на початку.

— Маєте радію. А де він бере тютюн?

— У вашому столі.

— Так? Тоді пришліть його до мене.

Коли гувернантка вийшла, Биковський сів у крісло біля столу до писання й став думати. Він уявляв свого Серьожу чомусь із величезною, аршиною цигаркою, оповитого хмарою тютюнового диму, й ця карикатура примушувала його посміхатися; водночас серйозне, стурбоване гувернантчине обличчя будило в ньому згадки про давно минулий, напівзабутий час, коли куріння в школі та в дитячій кімнаті завдавало педагогам і батькам дивного, не зовсім зрозумілого жаху. То був саме жах. Дітей немилосердно сікли, виключали з гімназії, калічили їхні життя, хоча жоден із педагогів і батьків не знав, у чому саме полягає шкідливість і злочинність куріння. Навіть дуже розумні люди не вагаючись боролися з пороком, якого не розуміли. Євген Петрович згадав свого

директора гімназії, дуже освіченого й добродушного дідуся, який теж лякався, ловлячи гімназиста з цигаркою, аж полотнів, негайно скликав педагогічну раду й засуджував винного виключити. Такий уже, очевидно, життя людського закон, що незрозуміліше лихо, тим жорсточіше й брутальніше борються проти нього. Згадав прокурор двох-трьох виключених, їхнє даліше життя, й не міг не подумати про те, що кара дуже часто чинить далеко більше лиха, як сам злочин. Живий організм має властивість швидко пристосовуватись, звикати й принохуватись до всякої атмосфери, інакше людина мала б щохвилини почувати, який нерозумний підклад частенько має її розумна діяльність і як іще мало свідомої правди й певності навіть у таких відповідальних, страшних щодо наслідків діяльностях, як педагогічна, правнича, літературна...

І такі от думки, легкі й розпливчасті, які спадають тільки в часі спочинку на стомлений мозок, почали ворухнутись у голові в Євгена Петровича; виникають вони невідомо звідки й нащо, недовго лишаються в голові й, видається, повзають по поверхні мозку, не заходячи далеко в глибіню. Для людей, що з обов'язку цілими годинами й навіть днями міркують по-казенному, в одному напрямку, такі вільні, хатні думки становлять певний комфорт, приємну вигоду.

Була дів'ята година вечора. На горі, за стелею, на другому поверсі хтось ходив із кутка в куток, а ще вище, на третьому поверсі чотири руки грали ґами. Ходіння людини, що, як чути було з її нервових кроків, про щось болісно думала, або ж страждала від хворих зубів, і однотонні ґами надавали вечірній тиші чогось дрімливого, що схиляє до лінивих дум. За дві кімнати в дитячій розмовляли гувернантка з Серьожею.

— Тат-ко приїхав!—заспівав хлопчик.—Татко приїхав! Та! та! та!

— Votre pere vous appelle, aller vite!—гукнула гувернантка, писнувши, як зляканий птах.—До вас говорять!

«Але що ж я скажу йому»—подумав Євген Петрович.

Та ще він не встиг щось надумати, як до кабінету вже входив його син Серьожа, хлопчик на сім років. Це була людина, в якій тільки з одержі можна було вгадати її стать: недолуга, білолиця, тендітна... Він мав зів'яле тіло, як

царникова рослина і все в нього видавалося незвичайно ніжне й м'яке: рухи, кучері, погляд, оксамитова куртка.

— Здоров, татку!—сказав він м'яким голосом, лізучи батькові на коліна й похапцем цілуючи його в шию.— Ти кликав мене?

— Дозвольте, дозвольте, Сергію Євгенович,—відповів прокурор, відхиляючи його від себе. Перше ніж цілуватися, нам треба поговорити й поговорити серйозно. Я на тебе сердитий і більше не люблю тебе. Так і знай, братіку: я не люблю тебе, й ти не син мій... Так.

Серьожа пильно глянув на батька, далі перевів погляд на стіл і здвигнув плечима.

— Що ж я зробив тобі?—запитав він вражено, моргаючи очима.—Я сьогодні в твоєму кабінеті не був і нічого не займав.

— Допіру Наталя Семенівна скаржилась мені, що ти куриш... Це правда? Ти куриш?

— Так, я раз курив... Це правда.

— От бачиш, ти до того ще й брешеш,—сказав прокурор, насуплюючись і тим маскуючи свою посмішку.— Наталя Семенівна двічі бачила, як ти курив. Отже тебе викрито в трьох негарних вчинках: куриш, береш зі столу чужий тютюн і брешеш. Три провини.

— А, та-ак!—згадав Серьожа й очі йому посміхнулися. Це правда, правда! Я двічі курив: сьогодні й раніше.

— От бачиш, виходить не раз, а двічі... я дуже, дуже з тебе незадоволений. Раніше ти був гарний хлопчик, але тепер, я бачу, зіпсувався й став поганий.

Євген Петрович поправив Серьожі комірець і подумав: «що ж іще йому сказати?»

— Так, не гаразд,—провадив він далі.—Я від тебе цього не сподівався. Поперше, ти не маєш права брати тютюн, що тобі не належить. Кожна людина має право користуватися тільки власного свого добра, коли ж вона бере чуже, то... вона не гарна людина! (Не те я йому кажу!—подумав Євген Петрович).—Приміром, у Наталі Семенівни є скриня з сукнями. Це її скриня, і ми, тобто ані я, ні ти, не сміємо займати її, бо ж вона не наша. Адже правда? Ти маєш коники й малюнки... Адже я їх не беру? Може я й хотів би їх взяти, але... вони ж не мої, а твої.

Візьми, як хочеш, — сказав Серьожа, звівши брови. — Ти, будь ласка, татку, не соромся, бери! Цей жовтенький собачка, що в тебе на столі, мій, а проте я нічого... Хай собі стоїть!

— Ти мене не розумієш, — сказав Биковський. — Собачку ти мені подарував, він тепер мій, і я можу робити з ним усе, що хочу; але ж тютюну я не дарував тобі. Тютюн мій. (Не так я йому пояснюю, — подумав прокурор. — Не те! Зовсім не те!). Коли я хочу курити чужий тютюн, то я насамперед маю запитати дозволу...

Ліниво чіпляючи речення до речення й підроблюючися до дитячої мови, Биковський став пояснювати синові, що то є власність. Серьожа дивився на його груди й уважно слухав (він любив вечорами розмовляти з батьком), далі сперся ліктями на край столу й почав мружити свої короткозорі очі на папір і каламар. Погляд його поблукав по столу й спинився на пляшечці з гумі-арабіком.

— Татку, з чого клей роблять? — раптом запитав він, підносячи пляшечку до очей.

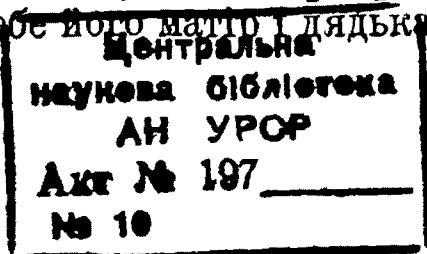
Биковський узяв із його рук пляшечку, поставив на місце й казав далі:

— Подруте, ти куриш... Це дуже негарно. Коли я курю, то це ще не доказ, що курити можна. Я курю й знаю, що це нерозумно, лаю й не люблю себе за це... (Хитрий з мене педагог! — подумав прокурор). — Тютюн дуже шкодить здоров'ю, і той, хто курить, умирає раніше, ніж треба. Особливо ж шкідливо курити таким маленьким, як ти. У тебе груди кволі, ти ще не зміцнів, а в кволых людей тютюновий дим спричинює сухоти та інші хвороби. Ось дядько Ігнатій помер від сухот. Якби він не курил, то можливо жив би й досі.

Серьожа замислено глянув на лампу, торкнувся пальцем абажура й зідхнув.

— Дядько Ігнатій добре грав на скрипку, — мовив він. — Його скрипка тепер у Григор'євих.

Серьожа знову сперся на край столу й замислився. На його блідому обличчі застиг такий вираз, ніби він прислухався, або ж стежив за розвитком власних думок, смуток і щось подібне до ляку з'явилося в його великих непорушних очах. Можливо, він думав тепер про смерть, що так недавно забрала до себе його матір і дядька Ігнатія. Смерть

відносить на той світ матерів і дядьків, а їхні діти й скрипки лишаються на землі. Небіжчики живуть на небі, десть близько зірок, і дивляться звідти на землю?.. Чи зносять вони розлуку?

«Що я скажу йому?—думав Євген Петрович.—Він мене не слухає. Очевидно, він не вважає за важливі ані свої вчинки, ні мої докази... Як розтлумачити йому?»

Прокурор підвівся й заходив по кабінету.

«Раніше, за мого часу, ці справи розв'язували надзвичайно просто,—міркував він.—Кожного хлопчика, зловивши на курінні, сікли. Легкодухі та боягузи, справді, кидали курити, хто ж був хоробріший та розумніший, той після хлосту починав тютюн носити в халяві, а курити в сараї. Коли його ловили в сараї і знову сікли, він ішов курити на річку і так далі, аж доки малий не виростав. Моя мати, щоб я не курив, обдаровувала мене грошима й цукерками. Тепер же ці заходи вважаються за нікчемні й неморальні. Стаючи на ґрунт логіки, сучасний педагог дбає, щоб дитина сприймала все добре не від страху, не з бажання відзначитися чи дістати нагороду, а свідомо».

Поки він ходив і думав, Серьожа зліз із ногами на стілець поруч столу й узявся малювати. Щоб він не бруднив ділових паперів і не займав атраменту, на столі лежала пачка паперу, нарізаного чвертками навмисне для нього, й синій олівець.

— Сьогодні куховарка шаткувала капусту й порізала собі пучку,— сказав він, малюючи домок і ворущачи бровами.— Вона так скрикнула, що ми всі перелякалися й побігли на кухню. Така дурна! Наталя Семенівна звеліла їй мочити пучку в холодну воду, а вона її смоче... І як вона може брудну пучку брати до рота! Татку, адже це непристойно!

Далі він розповів, що підчас обіду до двору заходив катеринник із дівчинкою, яка співала й скакала під музику.

«У нього свій хід думок!—міркував прокурор.—У нього в голові свій невеличкий світ і він по-своєму знає, що важливе й неважливе. Щоб опанувати його увагу й свідомість, не досить підтасуватися під його мову, а треба також уміти й міркувати на його кшталт. Він би чудово мене зрозумів, якби я справді шкодував тютюну, якби я обра-

звився, заплакав. Тим то матері й незамінні у вихованні, що вони вміють разом із дітьми почувати, плакати, реготати... Логікою й мораллю нічого не вдієш. Ну, що я йому скажу? Що?

І Євгенові Петровичу чудно й смішно було думати, що він, досвідчений правник, півжиття вправлявся в усяких заходах, попередженнях та карах, рішучо збивався з плигу й не знав, що сказати хлопчикові.

— Послухай, дай мені слово честі, що ти більше не куритимеш,—сказав він.

— Сло-во честі!—заспівав Серьожа, сильно тиснувши на олівець і схиляючися до малюнку.—Сло-о-во честі!.. Ти!.. ти!...

«А чи знає він, що воно означає слово честі?—запитав сам себе Биковський.—Ні, кепський із мене навчитель! Якби хтось із педагогів, або з наших судійців заглянув зараз до моєї голови, то назвав би мене ганчіркою, чи може обвинуватив би в зайвому мудруванні... Але ж у школі й у суді всі ці питання розв'язуєш набагато простіше, як удома: тут маєш діло з людьми, що їх надмірно любиш, а любов вибаглива й ускладнює справу. Як би цей хлопча́к був не син, а мій учень, або підсудний, я не боявся б так, і мої думки не розбігалися б!»

Євген Петрович сів до столу й потяг до себе один із Серьожиних малюнків. На цьому малюнку був будинок з кривим дахом і димом, що, мов блискавка, зігзагами йшов із димарів до самісінького краю паперу; біля дому стояв салдат з крапками замість очей і з багнетом, схожим на цифру 4.

— Людина не може бути вища за будинок,—сказав прокурор.—Глянь: у тебе дах урівні з салдатовим плечем.

Серьожа поліз йому на коліна й довго рухався, вмоштуючись якнайзручніше.

— Ні, татку!—сказав він, поглянувши на свій малюнок.—Якщо ти намалюєш маленького салдата, в нього не буде видно очей.

Чи треба було заперечувати йому? Із щоденних спостережень над сином, прокурор переконався, що в дітей, як і в дикунів, художні погляди й вимоги своєрідні, неприступні для розуміння дорослих. Коли б хто дорослий уважно додивлявся до Серьожі, хлопча́к міг би

видатися йому ненормальним. Він уважав за можливе й розумне малювати людей вищих від домів, передавати олівцем, крім речей, і свої відчуття. Так, звуки оркестри він виображував, як сферичні, димчасті плями, свистіння—як спіральні нитки... На його думку, звук відповідав формі й кольору, так що, фарбуючи літери, він щоразу незмінно звук Л фарбував на жовтий кольір, М—на червоний, А—на чорний тощо.

Кинувши малюнок, Сергійко ще раз порухався, прибрав вигідну позу й узявся до батькової бороди. Спочатку він дбайливо розгладив її, потім поділив надвоє й почав розчісувати, як баки.

— Тепер ти схожий на Йвана Степановича,—мурмотів він,—а ось тепер будеш схожий... на нашого швайцара. Татку, для чого це швайцари стоять біля дверей? Щоб злодіїв не пускати?

Прокурор почував на обличчі його дихання, раз-по-раз торкався щогою його кучерів і на душі йому ставало тепло й м'яко, так м'яко, ніби не самі руки, а ціла душа його лежала на оксамиті Серьожиної куртки. Він заглядав до великих темних очей хлопчикових, і йому здавалося, що із широких чоловічків зоріли на нього й мати, й жінка, й усе, що він бодай колись любив.

«Ось тут і січи його...—думав він.—Ось тут і спробуй винайти кару! Ні, куди вже нам у вихователі пнутися. Раніше люди прості були, менше думали, а тому й питання розв'язували сміливо. А ми думаємо занадто багато, логіка нас заїла... Що розвиненіша людина, що більше вона розмірковує і до тонкощів удається, тим вона нерішучіша, надумливіша й тим з більшою неспіливістю береться до справи. Та й справді, коли глибше вдуматися, скільки то треба мати сміливості й віри в себе, щоб зважитися вчити, судити, писати товсту книжку...»

Годинник вибив десяту.

— Ну, хлопчику, спати час, мовив прокурор.—Прощайся і йди.

— Ні, татку,—скривився Серьожа...—Я ще посиджу. Розкажи мені щось! Розкажи казку.

— Гаразд, тільки після казки—зараз же мені спати.

Вільних вечорів Євген Петрович мав звичку розповідати Сергійкові казки. Як і більшість ділових людей,

він не знав напам'ять жодного вірша й не пам'ятав жодної казки, то ж йому щоразу доводилося імпровізувати. Звичайно він починав зі шаблону: «За високими горами, за дрімучими лісами», далі нагромаджував усіляку невинну нісенітницю і, розповідаючи початок, зовсім не знав, як виглядатимуть середина й кінець. Картини, особи й становища він брав навмання, експромтом, а ґабула й мораль випливали якось самі, мимо оповідачевої волі. Серьожа дуже любив такі імпровізації, й прокурор помічав: що скромніша й невибагливіша була ґабула, то сильніше вона впливала на хлопчика.

— Слухай,—почав він, зводячи очі до стелі.—За високими горами, за дрімучими лісами жив та був старий, похилий цар із довгою сивою бородою та... та з отакими вусами. Так от, жив він у шкляному палаці, що виблискував і сяяв на сонці, як великий шмат чистого льоду. А палац, друже ти мій, стояв у величезному саду, де, знаєш, росли помаранчі, бергамоти, черешні... цвіли тюльпани, троянди, конвалії, співали різнокольорові пташки... Еге... На деревах висіли шкляні дзвоники й коли дмухав вітер, вони звучали так ніжно, що можна було заслухатися. Шкло творить м'якші й ніжніші від металю звуки. Ну, що ж пак іще? У саду мерехтіли водограї... Пам'ятаєш, ти бачив на дачі в тітки Соні водограй? От саме такі водограї стояли в царевому саду, але тільки вони були багаті більші, й струмінь вод сягав верховіть найвищої тополі.

Євген Петрович подумав і повів далі:

— Старий цар мав єдиного сина й спадкоємця держави—хлопчика такого ж маленького, як ти. Це був гарний хлопчик. Він ніколи не вередував, рано лягав спати; нічого не займав на столі і... і взагалі був розумник. Одну тільки мав він хибу—він курив...

Серьожа напружено слухав і, не змигнувши, дивився батькові в очі. Прокурор правив далі й думав: «Що ж іще?» Він довго, як кажуть, розмазував та жував, і скінчив так:

Від куріння царевич захворів на сухоти й помер, як було йому 20 років. Дряглий і слабовікий дідусь залишився без усякої допомоги. Не було кому керувати державою і захищати палац. Прийшли вороги, вбили старого, зруйнували палац і вже в саду тепер немає ані черешень, ні птахів, ні дзвоників... Он-як, друже...

Такий кінець самому Євгенові Петровичу здався кумедним та наївним, але на Серьожу вся казка справила сильне враження. Його очі знову затуманив смуток і щось на лях схоже; яку хвилину він дивився замислено на темне вікно, здригнувся й сказав підупалим голосом:

— Не куритиму я більше...

Коли він попрощався й пішов спати, його батько тихо ходив в кутка в куток і посміхався.

«Скажуть, що тут вплинула краса, художня форма,— міркував він:—хай так, але це не етично. Усе ж це не справжній захід... Чому мораль та істину маємо подавати не чисті, а з домішками, конче в обцукрованому й позолоченому вигляді? Це не нормально, фальсифікація, омана... фокуси...»

Згадав він присяжних засідателів, що їм конче треба виголошувати «промову», публіку, що засвоює історію тільки з бувальщин та історичних романів, себе самого, що пізнавав і зрозумів життя не з казанів і законів, а з байок, романів, віршів...

«Ліки мають бути солодкі, істина красива... І цю дурість напустила на себе людина ще від Адама... Проте... можливо, все це природньо й так і повинно бути...Хіба мало в природі доцільних оман, ілюзій...»

Він узявся до праці, а ліниві, хатні думки довго ще ворушилися в його голові. За стелею не чути вже було їм, але пожилець другого поверху все ще ходив із кутка до кутка...

ВАНЬКА.

Ванька Жуков, на дев'ять років хлопчина, що віддали його три місяці тому до шевця Аляхіна в науку, вночі проти різдва не лягав спати. Дочекавшись, як хазяї та підмайстрі пішли на утреню, він дістав із хазяйської шафи пляшечку з чорнилом, ручку з заржавленим пером і, розклавши перед собою пом'ятий аркуш паперу, взявся писати. Перед тим, як вивести першу літеру, він кілька разів оглянувся боязко на двері та вікна, глигнув скося на темний образ, де обабіч простяглися полиці з копилами, і переривчасто зідхнув. Папір лежав на ослоні, а він сам стояв перед ослоном навколішки.

«Любий дідуно, Константине Макаричу, — писав він. — І пишу тобі листа. Поздоровляю вас із рождеством і зичу тобі всього од господя бога. Нема в мене ні батька, ні матінки, тільки ти один у мене zostався».

Ванька повів очима на темне вікно, де миготіла, одбиваючись, його свічка, і, як живого, уявив собі свого діда, Константина Макарича, що служив за нічного в панів Жихаревих. То маленький, худорлявенький, але чепкий на диво та непосидящий дідусик, літ на 65, з осміхненим раз-у-раз обличчям та п'яними очима. Вдень він спить у кухні для челяді, або розводить теревені з куховарками, а вночі, загорнувшись у простірний кожух, ходить круг обійстя та стукає клепачкою. За ним, поспускавши голови, ступають стара Каштанка та песик В'юн — так його прозвали за чорну масть та довгий, мов у ласиці, тулуб. Той В'юн іречний надзвичайно та ласкавий, однаково дивиться, як в очі не вскочить, і на свого й на чужого та віри на його немає. Під тією склонністю та божеправістю ховається найгірше єзуїтське єхидство. Ніхто краще за його не міг вчасно підкрастись та хопнути за ногу, проскочити в льодовню, чи вкрати курку на селі. Йому вже

не раз перебивали задні ноги, два рази його вішали, потижня пмагали трохи не на смерть, а він усе одживав.

Не інакше, дід стоїть тепер біля воріт, дивиться, примружуючи очі, на червоні, жахтючі вікна в сільській церкві та, притупуючи валянками, розводить теревені з челяддю. Клепачка його теліпається на паску. Він плеще в долоні, щулиться од холоду та, по-старечі хіхікаючи, пощипує то покоївку, то куховарку.

— Чи не понюхаєм, бува, кабачки,—каже він, підставляючи бабам свою табатирку.

Баби нюхають та чхають. Дід, не тямлючися з радощів, заходиться веселим сміхом і кричить:

— Оддирай! Примерзло!

Дають понюхати й собакам. Каптанка чхає, крутить мордою і відходить, образившись, набік. А В'юн задля іречності не чхає й вертить хвостом. А година напрочуд. Повітря тихе, прозоре та погоже. Ніч темна, але видно все село, з білими покрівлями та кучерявим димком, що виходить із коминів, дерева посріблені інієм, кучугури снігу. Все небо обсипане веселими мигтючими зірками, і небесна дорога вимальовується так виразно, ніби її перед святом вимито та потерто снігом...

Ванька зідхнув, умочив перо і взявся писати далі:
— «А вчоренька була мені волочня. Хазяїн виволік мене за коси надвір та розчесав шпандирем за те, що я колихав їхню дитину в колисці та незумисне заснув. А на цім тижні хазяйка загадала мені облупити оселедця, а я почав од хвоста, а вона взяла оселедця та оселедчиною мордою почала мене в пику тикати. Підмайстрі з мене насміхаються, посилають у шиньок по горілку та велять красти в хазяїв огірки, а хазяїн б'є, чим заповре. А їди нема ніякої. Рано дають хліб, в обід каші, і на вечір так само хліб, а щоб тобі чаю, чи капусняку, то хазяї самі топчуть. А спати мені велять у сінях, а як дитинча їхне плаче, я й краплі не сплю, а колишу колиску. Любий дідуню, глянь ти на бога, візьми мене звідсіля додому, на село, бо вже мені несила тут жити. Кланяюсь тобі в ніжки та буду за тебе повік бога просити, забери мене звідсіля, а то помру...

Ванька скривив рота, потер своїм чорним кулаком очі й хлипнув.

«Я буду тобі кабаку терти,—писав він далі:—богу молитися, а як що до чого, то товчи мене, як у ступі. А як же ти думаєш, що наймів мені немає, то я за шматок хліба впрошусь до прикащика чоботи чистити, а то намість Хведьки в підпасичі піду. Дідуню любий, несила тут мені жити, тільки на смерть і надія. Хотів був пішки на село бігти, та чоботів нема, морозу боюсь. А як виросту великий, то за це саме буду тебе годувать та скривдити не дам нікому, а помреш, буду за упокой душі молитись, однаково як за матінку Пелагею».

«А Москва місто велике. Доми все панські і коней багато, а овець нема і собаки не лихі. Із зіздуо тут хлопці не ходять і на крилас співати нікого не пускають, а раз я бачив в одній крамниці, на вікні, гачки продаються прямо з вудкою і на всяку рибу, дуже годящі, навіть один є такий гачок, що пудового сома додержить. І бачив такі которі крамниці, де рушніці всякі, ніби ото панові, так, гляди, карбованців зо сто кожна... А де м'ясо продають, і тете-руки, і рябці, і зайці, а в которому місці їх стріляють, про те купці не кажуть».

«Любий дідуню, а коли в панів буде ялинка з гостинцями, візьми мені позолоченого горіха та в зелену скриньку заховай. Попроси в панночки Ольги Ігнатовни, скажи—Ваньці».

Ванька хлипаво зідхнув і знову вдивився в вікно. Він згадав, що за ялинкою для панів завжди ходив у ліс дід і брав із собою внука. Весела була пора! І дід крєктав, і мороз крєктав, а за ними крєктав і Ванька. Бувало перше дід викурить люльку, довго нюхає кабаку, піджартовує з Ваньки, що той дрижаків наївся, а тоді вже вирубає ялинку... Молоді ялинки, оповиті інієм, стоять, не ворухнуться, та ждуть, которій помирати. Де не взявся, летить по кучугурах, як стріла, заєць... Дід не видержить, кричить:

— Держи, держи!.. держи! Ах ти ж, куций чортяка!

Зрубану ялинку дід волік до панів у двір, а там заходжувались прибирати її... Найбільше за всіх клопоталася панна Ольга Ігнатовна, Ваньчина влюблениця. Як ще жива була у Ваньки мати Пелагея та служила в панів за покоївку, Ольга Ігнатовна годувала Ваньку кармелками та, роботи іншої не мавши, вивчила його читати, писати, лічити до сотні і навіть танцювать кадρέля. Коли ж

Пелагея вмерла, сирітку Ваньку, випровадили на кухню для челяді, до діда, а з кухні в Москву до шевця Аляхіна..

«Приїжджай, любий дідуню,—писав далі Ванька:—Христом богом тебе молю, забери мене звідсіля. Пожалуй ти мене, сироту безщасного, а то мене всі вітрять і їсти страх хочеться, а нудьга така, що й сказати неможна, все плачу. А вчора оце хазяїн копилом по голові вдарив, що аж упав і насилу прочумався. Пропаше моє життя, гірше тобі за собаку... А ще кланяюсь Альоні, Єгорці, що з одним оком, та хурманові, а гармонії моєї нікому не оддавай. Остаюся твій унук Іван Жуков, любий дідуню приїжджай».

Ванька згорнув учетверо пописаний аркуш і вклав його в конверт, що купив учора за копійку... Подумавши трохи, він умочив перо і написав адресу:

Н а с е л о д і д у н е в і.

Тоді почухався, подумав і додав: «Константинові Макаричу». Радий, що йому не перебили писати, він надів шапку і, не накидаючи на себе кожушини, так, в одній сорочці, вибіг на вулицю...

Крамарчуки, що м'ясо продають, як він розпитував їх учора, сказали йому, що листи вкидають у поштові скриньки, а з скриньок розвозять їх по всій землі на поштових тройках з п'яними поштарями та голосними дзвониками. Ванька добіг до першої поштової скриньки і всунув дорогий той лист у щілину...

Заколихали його солодкі надії, за годину по тому він міцно спав... Йому снилася піч. На печі сидить дід, звисивши босі ноги, і читає лист куховаркам. Побіля печі ходить В'юн та крутить хвостом...

УСТРИЦІ.

Мені не треба занадто напружувати пам'ять, щоб якнайдокладніше пригадати дощовий осінній присмерк, коли я стою з батьком на одній з людних московських вулиць і почуваю, як мене поволі опановує чудна недуга. Болю немає жодного, але ноги мої підгинаються, слова застрягають у горлі, голова безсило хилиться набік... Либонь, я маю зараз упасти й знепритомніти.

Коли б я ту мить потрапив до лікарні, доктори повинні були б написати на моїй таблиці: *fames*—хвороба, якої в медичних підручниках немає.

Коло мене на пішоході стоїть мій рідний батько в приношеному літньому пальті й триковій шалочці, з якої стримить, біліючи, шмат вати. На ногах у нього великі важкі гальощі. Суєтний чоловік, боячись, щоб люди не побачили, що він носить гальощі на босу ногу, натяг на гомілки старі халяви.

Цей бідний, дурнуватий дивак, якого я люблю тим більше, чим обшарпаніше й брудніше робиться його літнє чепуристе пальто, тому п'ять місяців прибув до столиці шукати посади в писарській справі. Всі п'ять місяців він тинявся по місті, просив роботи й тільки сьогодні зважився вийти на вулицю просити милостині...

Навпроти нас великий триповерховий будинок із синьою вивіскою: «Трактир». Голова моя з кволости відхилена назад і набік, то ж я мимоволі дивлюся вгору, на освітлені вікна в трактирі. У вікнах миготять людські постаті. Видно правий бік оркестрійону, дві олеографії, висячі лампи... Вдивляючись ув одне з вікон, я вбачаю білясту пляму. Пляма ця нерухома, і своїми простолінійними контурами різко визначається на загальному темно-динамоновому тлі. Я напружую зір і в плямі пізнаю

білу стінну вивіску. На ній щось написано, але що саме—не видно...

Півгодини я не відриваю очей від вивіски. Своєю білістю вона вабить мені очі й немов гіпнотизує мені мозок. Я силкуюсь прочитати, але силкування моє марне.

Нарешті чудна недуга обіймає свої права.

Гуркіт екіпажів починає здаватись мені громом, у вуличному смороді відрізняю я тисячі запахів, очі мої в трактирних лампах та вуличних ліхтарях бачать сліпучі блискавки. Мої п'ятеро почуттів напружені й беруть через край. Я починаю бачити те, чого не бачив раніше. —

— Устриці...—розбираю я на вивісці.

Чудне слово! Прожив я на землі рівно вісім років і три місяці та й разу цього слова не чув. Що воно таке? Чи не прізвище це трактирникове? Але ж вивіски з прізвищами на дверях вішають, а не на стінах!

— Тату, що таке устриці?—питаю я хрипким голосом, силкуючись повернути обличчя вбік до батька.

Батько мій не чує. Він вдивляється в рухи юрби й пасе очима за кожним перехожим... По його очах я бачу, що він хоче щось сказати перехожим, але фатальне слово важким тягарем висить на його тремтячих устах і ніяк не може зірватися. За одним перехожим він навіть ступнув і торкнув, його за рукав та коли той обернувся, він сказав «пробачте», зніяковів і оступився назад.

— Тату, що таке устриці?—питаю я знову.

— Це така тварина... В морі живе...

Я вмить уявляю собі цю невідому морську тварину. Вона повинна бути чимось середнім між рибою та раком. А що вона морська, то з неї варять, звичайно, дуже смачну, гарячу юшку з пахучим перцем та лавровим листом, кисленьку солянку з хрящиками, раковий сос, холодець із хріном... Я виразно собі уявляю, як приносять з базару цю тварину, швидко чистять її, швидко кладуть у горщика... швидко, швидко, бо всім їсти хочеться... страшенно хочеться! З кухні пливе дух риби смаженої й ракового супу.

Я відчуваю, як цей дух лоскоче мені піднебіння, ніздрі, як він поволі опановує все моє тіло... Трактир, батько, біла вивіска, мої рукава—все дхне цим духом, дхне так дуже, що я починаю жувати. Я жую й ковтаю, неначе справді в моєму роті лежить шматок морської тварини...

Ноги мені підгинаються від насолоди, що я почуваю, і я, щоб не впасти, хапаю батька за рукав і пригортаюсь до його мокрого літнього пальта. Батько тремтить і щуплється. Йому холодно...

— Тату, устриці пісні чи скромні?—питаю я.

— Їх їдять живі...—каже батько.—Вони в мушлях, як черепахи, але... з двох половинок.

Смачний дух вмить перестає лоскотати мені тіло, і ілюзія пропадає... Тепер я все розумію.

— Яка гидота,—шепочу я,—яка гидота!

Так он воно що устриці! Я уявляю собі тварину, на жабу подібну. Жаба сидить у мушлі, дивиться звідти великими блискучими очима й поводить своїми бридотними щелепами. Я уявляю собі, як приносять з базару цю тварину в мушлі, з клішнями, блискучими очима і з слизькою шкірою. Діти всі ховаються, а куховарка, гидливо скривившись, бере тварину й несе до їдальні... Дорослі беруть її та їдять... їдять, живцем з очима, з зубами, з лапками! А вона пищить і ціляє вкусити за губу...

Я кривлюсь, та... та навіть мої зуби починають жувати? Тварина бридка, огидна, страшна, але я їм її, жалібно їм, боячись розгадати її смак та дух. Одну тварину з'їжено, а я вже бачу блискучі очі другої, третьої... Я їм і цих... Нарешті, їм серветку, тарілку, батькові гальози, білу вівіску... Їм усе, що тільки трапляє мені перед очі, бо почуваю, що тільки від їжі минеться моя недуга. Устриці страшно дивляться очима й огидні, я тремчу від думки про них, але я хочу їсти! їсти!

— Дайте устриць! Дайте мені устриць!—вихоплюється в мене з грудей крик, і я простягаю вперед руки.

— Допоможіть, панове!—чую я тим часом приглушений, здушений батьків голос.—Сором просити, та—боже мій!—сили немає!

— Дайте устриць! — кричу я, шарпаючи батька за поли.

— А ти хіба їси устриці? Такий маленький!—чую я коло себе сміх.

Перед нами стоять два добродії в циліндрах і сміючись дивляться мені в обличчя.

— Ти, хлопче, їси устриць? Справді? Це цікаво! Як же ти їх їси?

Пам'ятаю, чиясь дужа рука тягне мене до освітленого трактира. За хвилину навкруги збирається юрба й дивиться на мене цікаво й сміючись. Я сиджу за столом і їм щось слизьке, солоне, воно дхне сирістю й пліснявою. Я їм жадібно, не жую, не дивлюсь і не питаю, що я їм. Мені здається, що коли я розплющу очі, то неодмінно побачу блискучі очі, клішні й гострі зуби...

Я раптом починаю жувати щось тверде. Чути, як хрустить.

— Ха, ха! Він мушлі їсть!—сміється юрба.—Дурненький, хіба це можна їсти?

Потім я пам'ятаю страшенну спрагу. Я лежу на своїй постелі й не можу заснути від згаги й чудного смаку, що я відчуваю в своєму гарячому роті. Батько мій ходить з кутка в куток і жестикулює руками.

— 'Я, здається, застудився,—бурмотить він.—Щось таке відчуваю в голові... Ніби сидить у ній хтось... А може це через те, що я не... теє... не їв сьогодні... Я, справді, чудний якийсь, дурний... Бачу, що ті добродії платять за устриць десять карбованців, чого б мені не підійти та не попросити в них трохи... позичити? Напевно дали б.

Надранок я засинаю, і мені сниться жаба з клішнями, що сидить у мушлі та поводить очима. О півдні прокидаюся від спраги й шукаю очима батька—він ще й досі ходить та жестикулює...

БІЛОЛОБИЙ.

Голодна вовчиця встала, щоб іти на влови. Вовченята її, всі троє, міцно спали, збившись в купу, і гріли одне одне. Вона облизала їх і пішла.

Був уже весняний місяць березень, але по ночах дерево тріщало від холоду, ніби в грудні, і скоро висунеш язика, починало за його дуже щипати. Вовчиця була слабовіка, надумлива; вона здригалась од найменшого гуку та все думала про те, як би там удома без неї хто не скривдив вовченят. Пах од людських та кінських слідів, пеньки, складені дрова та темна, гноем устелена дорога лякали її; видавало їй, ніби за деревом у сутінку стоять люди, і десь за лісом виють собаки.

Вона була вже літня, і нюх у неї погіршав, отож траплялося таке, на лисячий слід думала, що собачий, і часом навіть, нюхом не так зачувши, збивалася з дороги, а цього з нею ніколи не бувало замолоду. Через слабовікість вона вже не полювала за телятами та рослявими баранами, як перше, і вже далеко обходила коні з лошатами, а живилася самим падлом; свіже м'ясо їй доводилось заживати дуже рідко, тільки весною, коли вона, натрапивши на зайчиху, одбирала в неї діти, або забиралась до селян у хлів, де були ягнята.

Верстов за чотири од її лігва, побіля поштового шляху, стояв зимовник. Тут жив сторож Ігнат, старий, літ на сімдесят, що все кашляв та говорив сам до себе; звичайно, вночі він спав, а вдень швендяв по лісі з рушницею-поединкою та посвистував на зайців. Він, мабуть, перше служив у механиках, бо щоразу перед тим, як спинитись, кричав до себе: «ставай машиною!» і перед тим, як іти далі: «хóда, рушай!» При йому була велика чорна сука з невідомої породи, Арапка на ймення. Коли вона забігала далеко вперед, він кричав до неї: «назад поточи!» Іноді

він співав і при тому здорово хитався і часто падав (вовчиця думала, що то од вітру) і кричав: «Зійшов із рельс!»

Вовчиця пам'ятала, що літом та восени біля зимовника пасся баран та дві ярки, і коли вона не так давно пробігала біля зимовника, то вчулося їй, ніби в хліві мекало. І тепер, надходячи до зимовника, вона міркувала, що вже березень і, така вже пора підійшла, в хліві конче повинні бути ягнята. Од голоду всередині тягло, вона думала про те, як то жаденно їстиме вона ягнятко, і з таких думок зуби в неї кляцали і очі світилися у темряві, мов два огники.

Крут Ігнатової хати, хліва та криниці понавівало високі кучугури снігу. Було тихо. Арапка спала певне під хлівом.

Кучугурою вовчиця вибралась на хлів і взяла продирати лапами та мордою стріп. Солома була гнила та грузька, але вовчиця трохи не провалилась; на неї раптом просто в морду війнуло теплою парою і запахтіло гноєм та овечим молоком. Внизу, почувивши холод, ніжно замекало ягнятко. Стрибнувши в дірку, вовчиця впала передніми лапами й грудьми на щось м'яке та тепле, певне на барана, і тут у хліві щось раптом завищало, загавкало і зайшлося тонким голоском, підвиваючи, овечки метнулись до стіни, і вовчиця, злякавшись, схопила в зуби, що навинулося, та кинулася геть...

Вона бігла, напружуючи сили, а тимчасом Арапка, вже зачувши вовка, вила несамовито, кудкудакали в зимовнику наполохані кури, і Ігнат, вийшовши на ганок, кричав:

— Хóда, рушай! Жени до свистка!

І свистів, мов та машина, і потім—го-го-го-го!.. І весь отой гук переказувала лісова луна.

Коли потроху все затихло, вовчиця трохи заспокоїлась і стала помічати, що її здобич, яку вона держала в зубах та волокла по снігу, була важча та ніби твердіша, ніж звичайно бувають під таку пору ягнятка, і пахло воно ніби інакше, і чудний голос якийсь подавало... Вовчиця спинилась і поклала свій роздобуток на сніг, щоб одпочити та почать їсти, і раптом одскочила з огидою. То було не ягнятко, а цуцик, чорний, з великою головою та на високих ногах, з рослявої породи, з такою самою білою латкою на весь лоб, як в Арапці. Глянути на обрядки—нешкреба

був, простий бровко. Він облизав свою пом'яшкorenу, поранену спину та, мов нігде нічого, замахав хвостом і загавкав на вовчицю. Вона загарчала, мов собака, і побігла од його. Він за нею. Вона оглянулась і клянула зубами, він спинився, не розбираючи, та певне подумавши, що то вона з ним грається, простяг морду ік зимовникові і зайшовся, загавкав подзвонисто, радісно, ніби запрошуючи свою матір Арапку погратися з ним та вовчицею.

Вже світало, і коли вовчиця прокрадалась до себе густим осичняком, то було видно прозірно кожну осичку, і вже прокидались тетері, і часто злітали гарні тетеруки, сполохавшись од необережних цуцикових скоків та гавкання.

«Чого це він біжить за мною?»—думала вовчиця не-радо.—Хоче, мабуть, щоб я його ззіла».

Жила вона з вовченятами в неглибокій ямі; років зо три тому в велику бурю вивернуло з коренем велику стару сосну, од того й зробилась яма. Тепер у ямі на дні був старий лист та мох, тут таки валялися кості та товаричі роги, що ними гралися вовченята. Вони вже попркидалились і всі троє, дуже схожі одно до одного, стояли в ряд на краю ями та, дивлячись, як вертається мати, помахували хвостами. Побачивши їх, цуцик спинився оподаль і довго дививсь на них; постерігши, що вони й собі пильно дивляться на його, він загавкав на їх сердито, як на чужих.

Уже розвиднилось і зійшло сонце, заблискотів довкола сніг, а він усе стояв оподаль та гавкав. Вовченята ссали свою матір, штовхаючи її лапами в запалий живіт, а вона тимчасом гризла конячу кістку, білу та суху; од голоду всередині тягло, голова розболілась од собачого гавкання, і хотілось їй кинутись на непроханого гостя та розірвать його.

Нарешті цуцик утомився й охрип; бачивши, що його не бояться і навіть не звертають на його уваги, він став несміло, то присідаючи, то підстрибуючи, підходити до вовчат. Тепер, що був уже білий день, легко було роздивитись на його... Білий лоб у нього був великий, а на лобі горбовина, як ото буває в дуже дурних собак; очі були маленькі, голубі, тускні, а з усієї морди видавав він дурний надзвичайно. Підійшовши до вовчат, він про-

стяг наперед широкі лапи, поклав на них морду й почав:

— Мня, мня... нга-нга-нга...

Вовченята нічого не зрозуміли, але замахали хвостами. Тоді цуцик ударив лапою одне вовченя по великій голові. Вовченя й собі вдарило його лапою по голові. Цуцик став до нього боком та подивився на нього скоса, помахуючи хвостом, тоді раптом шарпонувся й пробіг кілька раз кружала поверх злежаного снігу. Вовченята кинулись за ним навздогінці, він упав на спину й задер ноги догори, а вони втрюх напалися на його та, вищучи, не тямлячися з радощів, взялися кусати його, але не здорово, а жартома. Ворони сиділи на високій сосні, дивилися згори на їхнє борушкання і дуже непокоїлись. Гучно стало та весело. Сонце припікало вже по-весняному, і тетеруки, перелітаючи раз-по-раз через сосну, звалену бурею, видавали на ясному сонні ніби смарагдові.

Звичайно вовчиці привчають своїх дітей до полювання, даючи їм погратися здобиччю; і тепер, дивлячись, як вовченята вганяють поверх снігу за цуциком та борушкаються з ним, вовчиця думала:

«Нехай привчаються».

Нагулявшись, вовченята пішли в яму й полягали спати. Цуцик повив трохи з голоду, тоді й собі простягся на сонечку. А попрокидавшись, знову почали гратися.

Цілий день і ввечері вовчиця згадувала, як теї ночі в хліві мекало ягнятко та як пахло овечим молоком і розохотившись до їжі, вона все клацала зубами та безперестання гризла жаденно стару кістку, уявляючи собі, що то ягнятко. Вовченята ссали, а цуцик, хотівши їсти, бігав довкола та нюхав сніг.

— Давай но я його ззім...—надумалась вовчиця.

Вона підійшла до нього, а він лизнув її в морду і завищав, думаючи, що вона хоче гратися з ним. Перше колись їй доводилось їсти псів, але од цуцика дуже дхнуло собачиною і, через свою слабовікість, вона вже не могла знести того паху, стало їй гидко, і вона одійшла од цуцика.

На ніч похолодало. Скучно стало цуцикові, і він пішов додому.

Коли вовчеченята добре поспалися, вовчиця знову виправилась на влови. Як і теї ночі, вона полохалась од найменшого гукі, і її лякали пеньки, дрова, темні кущі яловцю, що, нарізно стоячи, скидалися здалека на людей. Вона бігла понад дорогою, поверх снігу. Раптом далеко поперед неї замаячило щось темне... Вона напружила зір, наставила уші: справді, щось ішло поперед неї, і чути навіть було помірну ходу. Чи не борсук? Вона обережно, притаївши дух, усе вбік набираючи, випередила темну пляму, оглянулася на неї і впізнала. То, не поспішаючи, ступію, вертався до себе на зимовник цуцик із білим лобом.

«Коли б він знов мені не перебив»,—подумала вовчиця і прудко побігла передом.

Але зимовник був уже близько. Вона знову вибралась на хлів кучугурою. Вчорашня дірка була вже закладена яринною соломою, і на покрівлі простяглися два нові припівзні. Вовчиця чимдуже узялась до роботи, лапою й мордою, оглядаючись, чи не йде цуцик, та ледве війнуло на неї теплою парою і запахло гноєм, як почула вона веселу, заливчасту гавкотню. То вернувся цуцик. Він стрибнув до вовчиці на покрівлю, тоді в дірку, і почувивши себе вдома, у теплі, впізнавши свої овечки, загавкав іще голосніше... Арапка прокинулася під хлівом і, зачувши вовка, завилала, закудкудакали кури, і, коли на ганку вказався Ігнат із своєю поединкою, перелякана вовчиця була вже далеко від зимовника.

— Ф'ю!—засвистав Ігнат.—Ф'ю! Жени всею парою!

Він спустив курка—рушниця не спалила; він спустив ще раз—і величезний вогняний сніп вилетів із дула, і прокотилося з страшенним гуркотом: «бу! бу!» Рушниця, одшарпнувши, добре дала йому в плече, і, взявши в одну руку рушницю, а в другу сокиру, він пішов подивитись, що то за гармидер...

Трохи згодом він вернувся в хату.

— Що там таке?—спитав хрипким голосом богомолець, що почував у нього теї ночі.

— Нічого...—одказав Ігнат.—Пусте діло. Занадився наш Білолобий з овечками спати, в теплі. Тільки невтямку йому, щоб ото дверима, а все щоб крізь стріп наповратився. Теї ось ночі продер стріп і гуляти собі пішов, бісова пара, а тепер вернувся та знову стріп розвернув.

— Дурне!

— Еге, спружина в мізку тріснула. Страх не люблю дурних!—зідхнув Ігнат, беручись на піч.—Ну, чоловіче божий, рано ще вставати, нум спати—хóда, рушай!..

А вранці він підкликав до себе Білोलобого, добре нам'яв йому вуха і потім, даючи науку дубцем, все приказував:

— Ходи дверима! Ходи дверима! Ходи дверима!

КАШТАНКА.

Оповідання.

I. *

ПОГАНА ПОВЕДІНКА.

Молода, руда собака,—покруч такса з дворнягою—дуже схожа з морди на лиса, бігала взад і вперед по тротуару і неспокійно озиралась на всі боки. Коли-не-коли вона спинялася і з плачем, підіймаючи то одну змерзлу лапу, то другу, намагалася зміркувати: як це так могло статися, що вона заблудилась.

Вона дуже добре пам'ятала, як минув їй день і як, зрештою, опинилася вона на цьому незнайомому тротуарі.

День почався з того, що її господар, столяр Лука Олександрович, насунув шапку, взяв під пахви якусь дерев'яну річ, загорнуту в червону хустинку, й гукнув: — Каштанко, ходім!

Почувши своє ім'я, покруч такса з дворнягою вилізла з-під варстату, де вона спала на стружках, солодко потяглася й побігла за хазяїном. Замовники Луки Олександровича жили страшенно далеко, тому перше ніж дійти до кожного з них, столяр змушений був по кілька разів заходити до трактиру і підживлятись. Каштанка пам'ятала, що дорогою вона поводила себе вельми непристойно. З радощів, що її взяли на прогулянку, вона стрибала, кидалась з тавканням на коночні вагони, забігала у подвір'я й ганяла за собаками. Столяр раз-по-раз губив її з очей, спинявся й сердито кричав на неї. Раз навіть він з виразом зажерливим на обличчі згріб у жменю її лисяче вухо, посіпав і промовив спроквола:

— Бодай... ти... здох... ла... халера.

Одвідавши замовників, Лука Олександрович зайшов був на хвилинку до сестри, у якої пив і закусовав; від

сестри пішов він до знайомого палітурника, від палітурника до трактиру, з трактиру до кума. Одно слово, коли Каштанка опинилася на незнайомому тротуарі, то вже вечоріло і столяр був п'яний, як швець. Він розмахував руками й, тяжко зідхаючи, бубонів:

— Во грісіх родила мене мати в утробі моїй. Ох, гріхи, гріхи!

— Тепер от ми собі вулицею йдемо й на ліхтарики дивимось, а як помрем—в геєні вогняній горіти будемо.

Або він удавався в добродушний тон, підкликав до себе Каштанку й говорив їй:

— Ти, Каштанко, комахинна істота й більш нічого. Супроти людини ти те саме, що тесля супроти столяра.

Коли він розмовляв з нею отак-от, раптом гримнула музика. Каштанка озирнулася й побачила, що вулицею просто на неї йшов полк салдатів. Не терплячи музики, що дратувала їй нерви, вона заметушилася й завилала. На превелике її здивування, столяр замість того, щоб злякатися, завищати й загавкати, широко посміхнувся, ви-проставсь у фрунт і всіма п'ятьома взяв під козирьок. Побачивши, що хазяїн її не протестує, Каштанка ще голосніше завилала і з опалу кинулась через дорогу на другий тротуар.

Коли ж вона отямилась, музика вже не грала і полку не було. Вона перебігла дорогу на те місце, де залишила була хазяїна, та ба, столяра вже там не було. Вона метнулась уперед, потім назад, ще раз перебігла дорогу, та столяр ніби крізь землю провалився... Каштанка взялась обнюхувати тротуар, сподіваючися знайти хазяїна по духові од його слідів, але перед тим якийсь урвитель пройшов у нових гумових гальошах і тепер до всіх делікатних запахів домішувався гострий кавчуковий сморід, що через нього не можна було нічого розібрати.

Каштанка бігала взад і вперед і не знаходила хазяїна, а тим часом уже сутеніло. Обабіч вулиці засвітилися ліхтарі й по вікнах будинків замерехтіли вогні. Йшов лапастий великий сніг і фарбував на біле брук, конячі спини, шапки візникам, і що дужче сутеніло, то більші ставали речі. Повз Каштанку, застуючи їй та штовхаючи її ногами, безнастанно взад і вперед сновигали незнайомі замовники. (Все людство Каштанка поділяла на дві дуже

нерівні часті: на хазяїв та замовників; поміж тими й цими була велика різниця: перші мали право її бити, а других вона сама мала право хапати за литки). Замовники кудись поспішали й не звертали на неї ні жодної тобї уваги.

Коли стало зовсім темно, Каптанку поняв жах і розпач. Вона притулилася до якогось то танку й стала гірко плакати. Подорожування цілоденне з Лукою Олександровичем стомило її, вуха й лапи її задубіли, та до того ще й голод сильно давався взнаки. За весь день довелося їй лише двічі попоїсти: перехопила у палітурника трошки клейстру та в одному з трактирів коло прилавку знайшла шкурку з ковбаси—оце і все. Коли б вона була людиною, то напевно подумала б:

«Ні, так жити неможна. Треба застрелитись».

II.

ТАЄМНИЧИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ.

Та вона ні про що не думала й лише плакала. Коли ж м'який пухнастий сніг зовсім обліпив їй спину і голову й від утоми вона запала була в тяжку дримоту, раптом двері на танку клацнули, зарипіли й ударили її в бік. Вона схопилася. З розчинених дверей вийшов якийсь чоловік, що належав до гурту замовників. Через те, що Каптанка вереснула й попала йому під ноги, він не міг не завважити її. Він нахилився над нею й спитав:

— Псинко, ти звідки? Я тебе забив? Ой, бідна, бідна. Ну, не сердься, не сердься... Пробач.

Каптанка глянула на незнайомого крізь сніжинки, що нависли на вії, й побачила перед собою невеличкого й товстенького чоловічка з голеним, пухнастим обличчям, у циліндрі й хутрі нарозхрист.

— Чого ж ти скавучиш?—казав він далі, струшуючи пальцем з її спини сніг.—Де твій хазяїн? Певно ти заблудилась. Ах, бідне собача! Що ж ми тепереньки робитимем?

Вспіймавши у незнайомого в голосі теплу, щирю ноту, Каптанка лизнула йому руку й ще жалісніше заскімлила.

— А ти добра, смішна!—сказав незнайомий.—Зовсім, як лис. Ну, та що ж, нічого не вдієш, ходім зі мною. Може й ти на щось здасися... Ну, ф'ють!

Бібліотечка
УНІВ

Він цмокнув губами й подав Каштанці знак рукою, що міг означати тільки одно: «Ходім!». Каштанка пішла.

Не більш, як за півгодини вона вже сиділа на підлозі у великій світлій кімнаті й, схиливши голову набік, розчулено й цікаво позирала на незнайомого, що сидів за столом та обідав. Він їв і кидав їй шматочки... Спершу він дав їй хліба й зелену скоринку з сиру, потім шматочок м'яса, пів періжка, курячих кісточок, а вона з голоду все це так хутко з'їла, що не добрала навіть смаку. І що більше вона їла, то дужче їсти хотілось.

— Одне, погано ж тебе годують твої хазяї!—казав незнайомий, дивлячись, як по-звірячому прожерливо ковтала вона нерозжовані кавалки.—І яка ж ти худя! Шкіра та кістки...

Каштанка з'їла багато, але не наїлась, а тільки сп'яніла од їди. По обіді вона розляглась посеред кімнати, витягла ноги і, відчуваючи у всьому тілі приємну втому, замахала хвостом. Доки її новий хазяїн, розсівшись в кріслі, курив цигару, вона крутила хвостом й міркувала: де краще—у незнайомого, чи в столяра? У незнайомого обстановка бідна й негарна; опріч крісел, канапи, лямпи й килимів, у нього нічого немає, й кімната здається пустою; а в столяра всю квартиру напхано напхано речами: у нього є стіл, варстат, купа стружок, гемблі, долота, пилки, клітка з чижиком, цебер... У незнайомого не пахло нічим, а в столяра у квартирі завжди стоїть туман і чудово дхне каруком, лаком та стружками. Зате незнайомий мав одну велику перевагу—він дає багато їсти і, треба справедливо зазначити, коли Каштанка сиділа перед столом і зворушено на нього позирала, він ні разу не вдарив її, не затупотів ногами і ні разу не крикнув:

«Пішла геть, триклята!»

Докуривши цигару, новий хазяїн вийшов і по хвилині повернувся з невеличким сінничком у руках.

— Гей, ти, пес, ходи сюди!—сказав він, кладучи сінничка в кутку коло канапи.—Лягай тут. Спи!

Потім він загасив лямпу й вийшов. Каштанка розляглася на сінничку й заплющила очі; з вулиці почулось гавкання, і їй заманулося відповісти на нього, та раптом її несподівано огорнула туга. Вона згадала Луку Олександровича, його сина Федюшку, затишне місце під вар-

статом. Згадала вона, що довгими зимовими вечорами, коли столяр гемблював чи читав уголос газету, Федюшка здебільшого бавився з нею... Він виволікав її за задні лапи з-під варстату й виробляв з нею такі штуки, що в неї аж в очах зеленіло й боліли всі сугави. Він примушував її ходити на задніх лапах, робив з неї дзвона— тобто смикав її за хвоста, від чого вона скавучала й гавкала, давав їй нюхати кабаки... А надто дошкульний був такий фокус: Федюшка прив'язував до ниточки ковалочок м'яса й давав його Каштанці, а тоді, коли вона його ковтала, він голосно сміючись, витягав його назад з її шлунку. І що яскравіші були спогади, то голосніше й тужливіше скімлила Каштанка.

Та незабаром утoma й тепло подужали її смуток... Вона почала засинати. В її уяві забігали собаки, пробіг між іншим, і кошлатий, старий пудель, що його вона бачила сьогодні на вулиці, з бильмом на оці та з клаптями шерсти біля носа. Федюшка з долотом у руці погнався був за пуделем, потім зненацька сам поріс волохатою шерстею, весело загавкав й опинився побіля Каштанки. Каштанка й він приязно понюхали один одному носи та й побігли на вулицю.

III.

НОВА, ДУЖЕ ПРИБМНА ЗНАЙОМІСТЬ

Коли Каштанка прокинулася, було вже видно, і з вулиці долітав гамір, який буває тільки вдень. В кімнаті не було ні духа. Каштанка потяглася, позіхнула й, сердита, похмура, пройшла кімнатою. Вона обнюхала кутки та меблі, зазирнула до передпокою і не найшла нічого цікавого. Крім тих дверей, що вели до передпокою, були ще одні. Подумавши, Каштанка подряпалась у них обома лапами, прочинила й увійшла до сусідньої кімнати. Тут на ліжку, укритий байковою ковдрою, спав замовник, що в ньому вона впізнала вчорашнього незнайомця.

— Р-р-р-р...—загарчала була вона, та, згадавши вчорашній обід, замахала хвостом і почала нюхати.

Вона понюхала одяг і чоботи незнайомого і дійшла висновку, що від них дуже дхне конем. З опочивальні

були кудись ще одні двері, так само зачинені. Каштанка подряпалась у ці двері, налягла на них грудьми й зараз же відчула чудернацький, дуже підозрілий дух. Передчуваючи немилу зустріч, Каштанка з гарчанням та озираючись увійшла до маленької кімнати з брудними шпалерами і перелякано подалась назад. Вона побачила річ несподівану й страшну. Пригнувши до землі шию й голову та розчепірівши крила, з сичанням просто на неї йшов сірий гусак. Трохи оддаля від нього, на сінничку лежав білий кіт; побачивши Каштанку, він зірвався з місця, вигнув дугою спину, задер хвоста, настобурчив шерсть і теж засичав. Собака перелякалась не на жарт, проте, не бажаючи виказувати свого переляку, голосно загавкала й кинулася на гусака...

— Це що таке?—почувся гучний сердитий голос, і до кімнати увійшов незнайомий у халаті й з цигаркою в зубах.—Це що значить? На місце!

Він підійшов до кота, цопнув його по вигнутій спині й промовив—Федоре Тимофієвичу, що це значить? Бійку завели? Ах, ти стара паскудо! Лягай!

І, обернувшись до гусака, він гукнув:

— Йване Йвановичу, на місце!

Кіт покійно ліг на свій сінничок і заплющив очі. З виразів його морди та вусів видно було, що й сам він був незадоволений з того, що погарячився та поліз битись. Каштанка ображено заскімлила, а гусак витяг шию й забалакав про щось дрібно, палко й виразисто, але дуже незрозуміло.

— Добре, добре!—мовив хазяїн, позіхаючи.—Треба жити мирно й приязно.—Він погладив Каштанку й додав: а ти, рудько, не бійся... Це хороша публіка, не скривдить. Почекай, як же ми тебе зватимем? Без ім'я неможна, друже.

Незнайомий подумав і сказав:

— Ось що... Ти будеш—Тітка... Розумієш? Тітка?

І, проказавши кілька разів слово «Тітка», він вийшов. Каштанка сіла й стала наглядати. Кіт непорушно сидів на сінничку й удавав піби спить. Гусак, витягаючи шию й тупцяючи на одному місці, говорив щось далі дрібно й палко. Напевне, то був дуже розумний гусак; після кожної довгої тиради, він щоразу здивовано подавався назад і

у давав, ніби він милується "своєю" промовою... Прослухавши його й відповівши йому: «р-р-р...», Каштанка заходилась обнюхувати кутки. В одному з кутків стояло невеличке коритце, де вона побачила мочений горох, та розмоклі житні скоринки. Вона покуштувала гороху—не смачне, покуштувала скоринки—й почала їсти. Гусак аж ні трохи не образився, що незнайома собака їсть його харч, а, навпаки, забалакав ще палкіш і, щоб довести свою довіру, сам підійшов до коритця й з'їв кілька горошинок.

IV.

(ДИВ О - П Р Е Д И В О).

Трохи згодом знов увійшов незнайомий і приніс із собою якусь чудернацьку річ, подібну на ворітця й на літеру П. На перечці оцього дерев'яного, грубо збитого П висів дзвоник і був прив'язаний пісталь; від била в дзвоник у й цингля в пістолі мотлялись мотузки. Незнайомий поставив П посеред кімнати, довго щось розв'язував і зав'язував, потім подививсь на гусака й сказав: — Іване Йвановичу, прошу!

Гусак підійшов до нього й застиг чогось дожидаючи.

— Нумо,—промовив незнайомий:—почнемо з самого початку. Передовсім уклонись і зроби реверанс! Живо!

Іван Йванович витягнув шию, закивав на всі боки й човгнув лапою.

— Так, молодця... Тепер умри!

Гусак ліг на спину й задер догори лапи. Зробивши ще декілька таких немудрих фокусів, незнайомий раптом схопив себе за голову, удав на своєму обличчі жах і закричав:

— Івалт! Пожежа! Горимо!

Іван Йванович підбіг до П, схопив дзвоником мотузку й задзвонив у дзвоник.

Незнайомець був дуже задоволений. Він погладив гусакову шию й промовив:

— Молодця, Іване Йвановичу! Тепер уяви, що ти ювелір і торгуєш золотом та діамантами. Уяви тепер, що ти приходиш до себе в крамницю й застась там злодіїв. Що б ти зробив у такому випадкові?

Гусак сіпнув дзюбом іншу мотузку і від того зараз же grimнув страшенно голосний постріл. Каштанці дуже сподобався дзвін, а від пострілу вона так утішилась, що аж забігала довкола П і загавкала.

— Тітко, на місце!—крикнув їй незнайомий.—Цить!

Івана Йвановича робота не спинилася на стрілянині. Цілу годину згодом незнайомий гонив його навкруги себе на корді й ляскав пугою, а гусак мусів був стрибати через бар'єр і крізь обруч, ставати гопки, тобто сідати на хвіст і махати лапками.

Каштанка не спускала очей з Івана Йвановича, завивала з утіхи великої і, голосно гавкаючи, кілька разів починала бігати за ним. Втомивши гусака й себе, незнайомий витер спітніле чоло й гукнув:

— Мар'є, поклич сюди Хіврю Йвановну!

За хвилину почулось рохкання... Каштанка загарчала, прибрала войовничого вигляду й про всякий випадок підійшла ближче до незнайомого. Одчинились двері, до кімнати зазирнула якась баба і, щось проказавши, впустила чорну, дуже не гарну свиню. Не зважаючи аж ніяк на Каштанчине гарчання, свиня підвела вгору свого п'ятака й весело зарохкала. Очевидячки, їй було дуже мило побачити свого хазяїна, kota і Івана Йвановича. Коли вона підійшла до kota й злегенька штовхнула його під живіт своїм п'ятачком і потім про щось заговорила з гусакон, то в її рухах, в голосі й тремтінні хвоста вчувалося багато добродушности. Каштанка відразу зрозуміла, що гарчати й гавкати на таких суб'єктів—марна річ.

Хазяїн прибрав П і гукнув:

— Федоре Тимофієвичу, прошу!

Кіт устав, ліниво потягнувся і неохоче, ніби роблячи ласку, підійшов до свині.

— Нумо, почнем з єгипетської піраміди,—мовив хазяїн.

Він довго щось пояснював, потім наказав: «раз... два... три!..» Іван Йванович за словом «три» тріпонував крильми й скочив свині на спину... Коли він, балянсуючи крильми й шиєю, вмовився твердо на щотинистій спині, Федір Тимофієвич мляво й ліниво, з видимою погордою і з таким виглядом, ніби він зневажає й ні за грош цінує свою майстерність, поліз на спину свині, потім неохоче вибравсь на

гусака й став на задні лапи. Вийшло те, що незнайомий звав єгипетською пірамідою. Каптанка вереснула від утіхи, але саме в цей час старий кіт позіхнув і, втративши рівновагу, упав з гусака. Іван Іванович похитнувся й так само упав. Незнайомий загукав, замахав рукою й почав знову щось пояснювати. Провозившись з пірамідою цілу годину, невтомний хазяїн почав учити Івана Івановича їздити верхи на коті, потім заходився вчити кота курити і т. д.

Наука скінчилася на тому, що незнайомий витер піт з чола й вийшов. Федір Тимофієвич гидливо пирхнув, ліг на сінничка й заплющив очі, Іван Іванович попростував до коритця, а свиню забрала бабуса. Через безліч нових вражінь, день проминув для Каптанки непомітно, а ввечері її разом з сінничком було вже примощено в кімнаті з брудними шпалерами й ночувала вона в товаристві Федора Тимофієвича й гусака.

V.

ТА Л А Н Т І   Т А Л А Н Т І

Минув місяць.

Каптанка вже звикла до того, що її щовечора годували смачним обідом і називали Тіткою. Звикла вона й до незнайомого, й до своїх нових спожильців. Життя попливло, як по маслу.

Усі дні починалися однаково. Здебільшого, найраніше всіх просинався Іван Іванович і зараз же підходив до Тітки чи кота, вигинав шию й починав щось палко й переконливо розказувати, але, як і перше, незрозуміло. Іноді він задирав угору голову й проголошував довгі монологи. За перші дні знайомости Каптанка думала, що він говорить багато так через те, що дуже розумний, та минув деякий час і вона втратила до нього будь-яку повагу: коли він підступав до неї з своїми довгими промовами, вона вже не вимахувала хвостом, а зневажала його, як набридливого балакуна, що не дає нікому спати, й без жодної церемонії відказувала йому: р-р-р-р...

Федір Тимофієвич, той був на інший лад панок. Цей, прокинувшись, не подавав жодного звуку, не ворухився й навіть не розплющував очей. Він охоче б не прокидався,

бо, як видно було, він не полюблював життя. Нічим він не цікавився, до всього він ставився мляво й недбало, все зневажав і, навіть, з'їдаючи свій смачний обід, гидливо пирхав.

Прокинувшись, Каштанка починала ходити по кімнатах і обнюхувати кутки. Тільки їй та котові дозволялося ходити по всій квартирі; гусак же не мав права переступати й порога в кімнаті з брудними шпалерами, а Хівря Івановна жила десь у дворі в хлівці і з'являлась тільки на час науки. Хазяїн прокидався пізно й, напившись чаю, зараз же брався до своїх фокусів. Щодня до кімнати вношено П, пугу, обручі й щодня вироблювано майже те саме. Навчання тривало годин зо дві, зо три, так що іноді Федір Тимофієвич аж похитувався від втоми, мов п'яний, Іван Іванович роззявляв дзьоба й важко дихав, а хазяїн робився червоний і ніяк не міг витерти поту з чола.

Навчання та обід робили дні дуже цікавими, а вечери миналися нуднувато. Здебільшого вечорами хазяїн кудись їздив і возив з собою гусака й кота. Зоставшись сама, Тітка лягала на сінничок і починала сумувати. Сум підкрадався до неї якось непомітно й опановував її поступово, мов кімнату присмерк. Починалося з того, що в собаки пропадала найменша охота гавкати, їсти, бігати по кімнатах і навіть дивитись, потім їй увижались якісь то дві неясні постаті, не то собаки, не то люди, з обличчями симпатичними, хорошими, але незрозумілими: як вони уявлялись, Тітка махала хвостом і їй здавалося, що вона їх десь бачила й любила... А засинаючи, вона щоразу почувала, що від них дхне карюком, стружками й лаком.

Коли вона вже зовсім звикла до нового життя і обернулася з худої, кощавої дворняги в ситого, відгодованого пса, якось раз перед навчанням хазяїн погладив її й промовив:

— Час нам, Тітко, до діла братися. Годі тобі байдикувати. Я хочу з тебе артистку зробити.... Ти хочеш бути артисткою?

І він почав навчати її різних наук. На перший раз вона вчилася ходити на задніх лапах і це їй було дуже до вподоби. На другий раз вона мусіла стрибати на задніх лапах і хапати цукор, що його високо над її головою держав учитель. Потім, наступними разами, вона танцю-

вала, бігала на припоні, вила під музику, дзвонила й стріляла, а за місяць вже могла добре заступати Федора Тимофієвича в «єгипетській піраміді». Вчилась вона охоче й була задоволена з своїх успіхів; бігати, висолопивши язика на припоні, стрибати в обруч і їздити верхи на старому Федорі Тимофієвичу,—давало їй величезну втіху. Кожен добре зроблений фокус вона супроводила голосним, захопленим гавканням, а вчитель дивувався, тішився й собі без міри і потирав руки.

— Талант! Талант!—казав він.—Безперечний талант! Ти без сумніву заживеш собі слави.

І Тітка так звикла до слова «талант», що кожен раз, коли хазяїн вимовляв його, зривалася й озиралась, ніби було воно її прізвисько.

VI.

НЕСПОКІЙНА НІЧ.

Тітці приснився собачий сон, ніби за нею гониться двірник з мітлою, і з жаху вона прокинулася.

В кімнаті було тихо, темно і дуже душно. Кусали блохи. Тітка раніш ніколи не боялась темряви, та тепер їй стало чогось боязко й заманулося гавкати. У сусідній кімнаті голосно зідхнув хазяїн, потім, трохи згодом, у своєму хлівці рохнула свиня, і знов усе вщухло. Коли думаєш про їду,—стає на душі легше, і Тітка почала думати про те, як вона сьогодні украла в Федора Тимофієвича курячу ніжку й сховала її у вітальні між шахвою й стіною, де дуже багато павутиння й пилу. Не вадило б оце піти й подивитись, чи ціла ніжка, чи ні. Дуже можливо, що хазяїн знайшов її та ізвів. Та аж до ранку неможна виходити з кімнати—так заведено. Тітка заплющила очі, щоб скоріше заснути, бо знала з досвіду, що скорше заснеш, то скорше й ранок прийде. Та враз поблизу неї почувся чудний крик, що примусив її здригнутися й схопитись на всі чотири лапи. Це крикнув Іван Іванович, і крик його був не той балакучий та переконливий, як звичайно, а якийсь дикий, пронизливий і неприродний, схожий на рип відчинюваних воріт. Нічого не бачивши в темряві і не зрозумівши, Тітку поняв ще більший жах і вона прогарчала:

— Рrrrrr...

Збігло багато часу, от скільки його треба на те, щоб обгризти добру кістку; крик не повторювався... Тітка поволі заспокоїлася й задримала. Їй приснились дві великі чорні собаки з клаптями торішньої шерsti на стегнах і на боках; вони пожадливо їли з великої помийниці помиї, од яких ішла біла пара й дуже смачний дух; деколи вони позирали на Тітку, вишкіряли зуби й гарчали:

— А тобі не дамо!»

Але з дому вибіг мужик в кожусі й прогнав їх пугою; тоді Тітка підійшла до помийниці й почала собі їсти, але як тільки мужик пішов за ворота, обидва чорні собаки з люттю кинулись на неї, і раптом знов розітнувся провизливий крик.

— К-ге! К-ге-ге!—крикнув Іван Іванович.

Тітка прокинулась, скочила і, не сходячи з сінничка завила-загавкала. Їй уже здавалось, що то кричить не Іван Іванович, а хтось інший, чужий. І чомусь ізнов у хлівці рохнула свиня.

Та нараз почулось човгання патинків, і до кімнати увійшов у халаті й з свічкою хазяїн. Миготливе світло заскакало по брудних шпалерах і стелі й прогнало сутінки. Тітка побачила, що в кімнаті нема нікого чужого. Іван Іванович сидів на долівці й не спав. Крила йому були розчепірені і дзьоб роззявлений, і взагалі він мав такий вигляд, немов би дуже втомився й хотів пити. Старий Федір Тимофієвич так само не спав. Мабуть і його розбудив крик.

— Іване Івановичу, що тобі таке?—спитав хазяїн гусака.—Чого ти кричиш? Ти хворий?

Гусак мовчав. Хазяїн помацав його за шию, погладив по спині й промовив:

— Чудний ти! І сам не спиш і іншим заваджаєш.

А як хазяїн вийшов і виніс з собою світло, знову стало поночі. Тітці було страшно. Гусак не кричав, та їй знов почало ввижатись, ніби в темряві стоїть хтось чужий. Найстрашніше було те, що цього чужого не можна було вкусити, бо він був невидимий і не мав образу. І чогось то вона думала, що цієї ночі обов'язково повинно скоїтись щось дуже лихе. Федір Тимофієвич теж був збентежений. Тітка чула, як він вовтузився на своєму сінничку, позіхав і струшував головою.

Десь на вулиці забряжчали ворота і в хлівці рохнула свиня. Тітка заскімлила, витягла передні лапи й поклала на них голову. В брязканні ворітьми, в рохканні свині, що з невідомої причини не спала, в темряві і в тиші вона відчувала щось таке саме тоскне й страшне, як і в крикові Івана Івановича. Все було стривожене й неспокійне, але з якої причини? Хто цей чужий, що його не було видно? Ось коло Тітки спалахнули на мить дві тьмяні зелені іскри. Це вперше за весь час знайомства підійшов до неї Федір Тимофієвич. Чого йому треба було? Тітка лизнула йому лапу і, не питаючи, чого він прийшов, почала тихо на різні голоси вити.

— К-ге!—скрикнув Іван Іванович.—К-ге-ге!

Знову відчинились двері, і увійшов хазяїн із свічкою. Гусак сидів як і перше, роззявивши дзьоба й розчепірівши крила. Його очі були заплющені.

— Іване Івановичу!—покликав його хазяїн.

Гусак не ворухнувся. Хазяїн сів перед ним на долівку, з хвилину дивився на нього мовчки й промовив:

— Іване Івановичу! Щож це таке? Вмираєш ти, чи що? Ах, я тепер згадав, згадав!—скрикнув він і вхопив себе за голову. Я знаю, чого це! Це того, що сьогодні на тебе наступила коняка. Боже мій, боже мій!

Тітка не розуміла, що каже хазяїн, але з його обличчя бачила, що й він чекає на щось жахливе. Вона простягла морду до темного вікна, куди, як їй здалося, зазірав хтось чужий, і завилала.

— Він умирає, Тітко?—сказав хазяїн і сплеснув руками. Так, так умирає. До вас у кімнату завітала смерть. Що ж нам робити?

Блідий, збентежений хазяїн, зідхаючи й хитаючи головою, вернувся до себе в опочивальню. Тітці лячно було залишатися в темряві, і вона пішла за ним. Він сів на ліжку і кілька разів промовив:

— Боже мій, що ж робити?

Тітка ходила коло його ніг і, не розуміючи, чого це їй так тоскно і чого це всі такі збентежені, та силкуючись зрозуміти, стежила за кожним його рухом. Федір Тимофієвич, що рідко коли кидав свій сінничок, і собі ввійшов в опочивальню до хазяїна й почав тертись коло його ніг. Він струшував головою, ніби хотів витрусити з неї

сумні думки, й підозріло заглядав під ліжко. Хазяїн узяв блюдечко, налив у нього з умивальника води й знов пішов до гусака.

— Пий, Іване Івановичу!—сказав він ніжно,—поставивши перед нього блюдце.—Пий, голубчику!

Та Іван Іванович не ворухився й не розплющував очей. Хазяїн нагнув йому голову до блюдечка й занурив дзьоба в воду, та гусак не пив, ще ширше розпустив крила і голова його так і зосталась лежати на блюдечці.

— Ні, нічого вже неможна вдіяти!—зідхнув хазяїн.— По всьому! Пропав Іван Іванович!

І по його щоках сповзли униз блискучі краплини, які бувають на вікнах у дощ. Не розуміючи, що сталося, Тітка й Федір Тимофієвич тулились до нього й з жахом дивились на гусака.

— Бідолаха Іван Іванович!—казав хазяїн, тужно зідхаючи.—А я ж мріяв, що навесні повезу тебе на дачу й буду гуляти з тобою по зеленій травниці. Люба тварино, хороший мій товаришу, тебе вже нема! Як же я тепер обходитимусь без тебе?

Тітці здавалось, що й з нею станеться те саме, тобто, що й вона от так, не знати з чого, заплющить очі, витягне лапи, роззявить рота, і всі на неї будуть дивитись з жахом. Очевидячки, такі самі думки бродили й у голові в Федора Тимофієвича. Ніколи ще старий кіт не був такий сумний та похмурий, як тепер.

Починало дніти, і в кімнаті вже не було того невидимого, чужого, що так страхало Тітку. Коли зовсім розвиднилось, прийшов двірник, узяв гусака за лапи й кудись його поніс. А трохи згодом прийшла бабуся й винесла коритце.

Тітка пішла до вітальні й зазирнула за шахву: хазяїн не з'їв курячої ніжки, вона лежала на своєму місці, в пилюзі й павутинні. Та Тітці було нудно, журно й хотілося плакати. Вона навіть не понюхала ніжки, а пішла під канапу, сіла там і почала тихо, тоненько скімлити:

Скаву-скаву-скаву...

VII

НЕВДАЛИЙ ДЕБЮТ.

Якось увечері хазяїн увійшов до кімнати з брудними шпалерами й, потираючи руки, сказав:

— Нумо...

Він хотів іще щось казати, та не сказав і вийшов. Тітка, досконало вивчивши підчас лекцій його обличчя та інтонацію, догадалася, що він був схвильований, стурбований і, здається, сердитий. Трохи згодом він вернувся й промовив:

— Сьогодні я візьму з собою Тітку й Федора Тимофієвича. В єгипетській піраміді ти, Тітко, заступиш сьогодні небіжчика Івана Івановича. Чорт зна що! Нічого не готово, не вивчено, репетицій було мало! Сором! Осудовисько!

Потім він знову вийшов і по хвилині повернувся в кожусі й циліндрі. Наблизившись до кота, він узяв його за передні лапи, підняв і сховав його на грудях під кожуха, а Федорові Тимофієвичу було це звикле, і він навіть не потурбувався розплющити очі. Для нього, очевидно, було байдуже: чи то лежати, чи бути піднятим за ноги, чи то вилежуватися на сінничку, чи на грудях у хазяїна під кожухом спочивати.

— Тітко, ходім,—сказав хазяїн.

Нічого не розуміючи й махаючи хвостом, Тітка пішла за ним. По хвилині вона вже сиділа в санках коло хазяїнових ніг й слухала, як він, шулячись від холоду й хвилювання бубонів:

— Сором! Осудовисько!

Санки спинились коло великого, чудернацького будинку, схожого на перекинутий супник. Довжелезний під'їзд цього будинку з трьома шкляними дверима був освітлений десятком сліпучих ліхтарів. З дзенькотом розчинилися двері і, мов пащі, ковтали людей, що сновигали коло під'їзду. Людей було багато, часто до під'їзду підбігали й коні, але собак не було видно.

Хазяїн узяв на руки Тітку й засунув її на груди, під кожуха, де містився Федір Тимофієвич. Там було темно й задušно, зате тепло. На мить спалахнули дві тьмяні, зелені іскри—це розплющив очі кіт, потурбований холодними, твердими лапами сусідки, Тітка лизнула йому вухо й, бажаючи умотитись якнайвигідніше, неспокійно заворушилась, підібгала його під себе холодними лапами і незумисне висунула слід кожуха голову, та в ту ж мить сердито загарчала й сховалася в кожусі. Їй видалось,

що вона побачила величезну, погано освітлену кімнату, повну страховиськ; із-за перегорожі та ґрат, що простяглись обабіч кімнати, визирали страшні пики: конячі, рогаті, капловухі і одна якась товста, величезна пика з хвостом замість носа і з двома довжелезними обгризеними костиськами, що стирчали з рота.

Кіт хрипко занявчав у Тітки під лапами, та саме в той час кожух розпахнувся, хазяїн промовив «гоп» і Федір Тимофієвич з Тіткою стрибнули на долівку. Вони вже були в маленькій кімнаті з сірими дощаними стінами; тут, крім невеличкого стола з свічадом, ослона й шмаття, навішаного по кутках, не було ніяких інших меблів, і замість лампи чи свічки віялом горів сліпучий вогник прироблений до вбитої в стінку рурочки. Федір Тимофієвич облизав своє хутро, що його пом'яла Тітка, пішов під ослін і ліг. Хазяїн, усе ще хвилюючись і потираючи руки, почав роздягатись... Він роздягся так, як звичайно роздягався в себе вдома, коли збирався лягти під байкову ковдру, тобто зняв із себе все, крім білизни, потім сів на ослоні й, поглядаючи в свічадо, почав витворювати над собою дивовижні речі... Перш за все він надяг на голову перуку з проділем і з двома вихрами, схожими на роги, потім густо намастив лице чимось білим, а на білій фарбі намалював ще брови, вуса й рум'янці... Витівки його на цьому не урвались. Вимазавши лице й шию, він зодяг якийсь незвичайний, ні на що не подібний кафтан, якого Тітка ніколи до того не бачила ні по домівках, ні на вулиці. Уявіть собі широченні штани, пошиті з перкалю з великими квітами, що його вживають по міщанських господах на фіранки й на обиття меблів, штани, що застібаються аж під пахвами; одну холошу пошито з коричневого перкалю, а другу з світло-жовтого. Потонувши в них, хазяїн зодяг ще перкалеву куртку з великим зубчастим коміром й золотою зіркою на спині, різнокольорові панчохи й зелені черевики...

Тітці зарябіло в очах і в душі. Від білявої вайлуватої постаті дхнуло хазяїном, голос у неї був теж знайомий, хазяйський та бували хвилини, коли Тітку брала непевність, і тоді вона ладна була втікати від строкатої постаті й гавкати. Нове місце, вахлярувате світло, пахощі, метаморфоза, що сталася з хазяїном— все це наганяло на неї

невиправний жах і передчуття, що вона спіткається обов'язково з якимнебудь страхіттям на зразок товстої пики з хвостом замість носа. До того ж ще десь далеко за стіною грала проклятуша музика й часами вчувалося незрозуміле ревище. Лише одне заспокоювало її—це байдужість Федора Тимофієвича. Він якнайспокійніше дримав під ослоном і не розплющував очей, навіть коли ослін той рухався.

Якась людина у фракі й білій камизельці зазирнула до кімнати й промовила:

— Зараз виходить міс Арабела. Після неї—ви.

Хазяїн нічого не відповів. Він витяг з-під столу невеличку валізку, сів і став чекати. З його рук і губів було помітно, що він хвилювався, і Тітка чула, як дрижить його подих.

— М-г Жорж, прошу!—гукнув хтось за дверима.

Хазяїн встав і тричі перехристився, потім дістав з-під ослона kota й поклав його у валізку.

— Іди, Тітко!—мовив він тихо.

Тітка, нічого не розуміючи, підійшла до його рук; він поцілував її в голову й поклав поруч з Федором Тимофієвичем. Після цього стало темно. Тітка тупцяла по котові, дряпалася у стінки валізки і з жаху не могла ні звука видати, а валізка похитувалась, ніби на хвилях, і тремтіла.

— А от і я!—голосно вигукнув хазяїн.—А от і я!

Тітка почутила, що після цього вигуку валізка вдарилась об щось тверде й перестала хитатися. Почулось голосне густе ревіння: по комусь ляскали, і цей хтось, певне пика ота з хвостом замість носа, ревів і реготав так голосно, аж замочки в валізці затремтіли. У відповідь на це ревище почувся пронизливий, верескливий сміх хазяїнів,—так він удома ніколи не сміявся.

— Га!—крикнув він, намагаючись перекричати ревище. Шановна публіко! Я оце тільки з вокзалу! У мене здохли бабуня й залишили мені спадщину. У валізці щось дуже важке—мабуть золото... Га-а! Ану, як тут мільйон! Зараз ми одчинимо й подивимось...

У валізці клацнув замок. Сліпуче світло вдарило Тітці в вічі, вона вистрибнула геть із валізки й, заглушена ревищем, швидко на всі заставки почала гайсати довкола свого хазяїна й дзвінко загавкала.

— Га!—гукнув хазяїн. Дядечку, Федоре Тимофієвичу, люба тітонько! Любі родичі, щоб вас чорт ухопив!

Він упав животом на пісок, схопив kota й Тітку й почав обіймати їх. Тітка, поки він стискав її в своїх обіймах крадькома огляділа той світ, куди кинула її доля, і, вражена його величезністю, на хвилину завмерла від подиву й захоплення, потім вирвалася з хазяїнових обіймів і від гострого враження, як дзиґа, закрутилася на одному місці. Новий світ був величезний і сповнений сліпучого світла; скрізь, куди оком кинь, від долівки до стелі, було видно самі тобі обличчя, обличчя, обличчя більш нічого.

— Тітонько, сідайте, прошу вас!—гукнув її хазяїн.

Пам'ятаючи, що це означає, Тітка стрибнула на стілець і сіла. Вона подивилась на хазяїна. Очі його, як завжди, дивились серйозно й ласкаво, але обличчя, особливо рот і зуби, були перекривлені широкою не порушною посмішкою. Сам він реготався, скакав, знизував плечима й удавав, ніби йому дуже весело при тисячах обличчів. Тітка повірила в його веселість, раптом почутила всім своїм тілом, що на неї дивляться ці тисячі обличчів, звела вгору свою лисячу морду й радісно завилала.

— Ви, Тітонько, посидьте,—сказав її хазяїн,—а ми з дядечком потанцюємо комаринського.

Федор Тимофієвич, дожидаючи, коли його примусять виробляти дурниці, стояв і байдуже поглядав на всі боки. Танцював він мляво, похмуро, недбало, і видно було по його рухах, по хвосту та по вусах, що він погорджує і цим натовпом, і сліпучим світлом, і хазяїном, і собою. Одтанцювавши свою пайку, він позіхнув і сів.

— Нумо, Тітусю,—мовив хазяїн:—спершу ми з вами заспіваємо, а тоді потанцюємо. Добре?

Він добув із кишені дудочку й загравав. Тітка, не терплячи музики, неспокійно заговтузилась на стільці й завилала. Звідусіль почулося ревіння та оплески. Хазяїн уклонився і, коли все знишло, загравав далі. Під час виконання одної дуже високої ноти, десь угорі серед публіки хтось голосно охнув.

— Татку!--скрикнув дитячий голосок.--Тацеж Каштанка!

— Каштанка й є!--ствердив п'яненький деренькотливий тенорок.—Каштанка! Федюшко, побий мене божя сила, це Каштанка! Фюйт!

Хтось на ґалерці свиснув і два голоси, один — дитячий, а другий — чоловічий, голосно покликали:

— Каштанко! Каштанко!

Тітка здригнулася й поглянула туди, де гукали. Двоє обличчів: одне волохате, п'яне й посмішкувате, друге — повновиде, червонощоке й перелякане — вдарили її по очах, як перед тим ударило сліпуче світло... Вона згадала, впала з стільця й закрутилась по піску, потім зірвалась і, радісно гавкаючи, рванулась до тих обличчів. Розляглося жахливе ревіння, пронизане наскрізь свистом й верескливими дитячими вигуками:

— Каштанко! Каштанко!

Тітка стрибнула через бар'єр, потім через чиєсь плече, опинилася в ложі, щоб потрапити до вищого ярусу, треба було перестрибнути через високу стіну; Тітка плигнула, та не доплигнула й поповзла назад по стіні. Потім вона переходила з рук на руки, лизала комусь руки й обличчя, посувалася усе вище й вище і, нарешті потрапила на ґалерею.

Півгодини згодом Каштанка йшла вже вулицею за людьми, що від них дхнуло каруном і лаком. Лука Олександрович похитувався й інстинктивно, навчений гірким досвідом, намагався триматись віддалік од канави.

— В бездні гріховній валяюся в утробі моїй — ...бубонів він. — А ти, Каштанко, — непорозуміння. Супроти людини ти те саме, що тесля супроти столяра.

Поруч його йшов Федько в батьківському кашкеті. Каштанка дивилась обом їм у спину, і їй здавалось, що вона давно вже йде за ними й радіє, що життя її не мінялось ні на хвилину.

Згадувала вона кімнату з брудними шпалерами, гусака, Федора Тимофієвича, смачні обіди, навчання, цирк, та все це ввижалось їй тепер, як довгий, заплутаний важкий сон.

ГУГА.

Кому повім печаль мою?

Вечірні присмерки. Лапатий, мокрий сніг ліниво кружляє коло тільки но засвічених ліхтарів і тонким, м'яким шаром лягає на дахи, спини кінські, плечі, шапки. Візник Іона Потапов білий увесь, неначе привид. Він зігнувся, як тільки може зігнутися живе тіло, сидить на передку й не ворухнеться. Коли б, здається, ринула на нього ціла кучугура снігу, то й тоді б він не подумав, що от треба той сніг із себе струснути. Його конячина теж біла й нерухома. Своєю нерухомістю, незграбними формами та рівними як патики ногами вона навіть зблизька нагадує копійчаного коника-медовника. Її, певне, опали думи. Кого відірвано од плуга, од звичних сірих картин, і кинуто сюди в цей вир, повний страховинних огнів, негомонного грюкоту та біганини людської, тому не можна не думати...

Іона та конячка його не рухаються з місця вже давно. Виїхали вони з двору ще до обід, а почину все нема та й нема. Та от на місто спадає вечірня мла. Яскраві фарби проступають замість блілого світла ліхтарів, і вулична метушня стає шумливіша.

— Візник, на Виборзьку!—чує Іона.—Візник!

Іона здригається і крізь вії, обліплені снігом, бачить військового в шинелі з каптуром.

— На Виборзьку!—знову вскрикує військовий. — Та ти заснув, чи що?

На знак своєї згоди Іона смикає віжки, і від того з конячої спини та з його плечей густо сиплеться сніг... Військовий сідає в сани. Візник цмокає губами, витягає як той лебідь шию, підводиться і не так з потреби, як за звичкою махає батогом. Конячина й собі витягає шию, згинає свої ноги-патики і вагаючися зрушує з місця...

— Куди прешся, очмано? — одразу ж чує Іона покрики з темної маси, що все рухається вперед та назад. — Куди тебе чортяка несе? Праворуч берись!

— Їздити не тямиш! Праворуч берись! — сердиться військовий.

Лається машталір з карети, злісно поглядає і струшує сніг з рукава прохожий, що перебігав через вулицю та її наткнувся плечем коняці на морду. Іона совається на передку, ніби сів на присок, тиче сюди й туди ліктем і поглядає навкруги, як очамрілий, наче не розуміючи, де він і навіщо він тут.

— Що то все за поганці! — кепкує військовий. — Кожному тільки й думки, як би наїхати на тебе чи під коняку потрапити. Це вони так змовились.

Іона оглядається на наймача і ворухить губами... Хоче він, бачиться, щось і сказати, але з горла не виходить нічого, крім сопіння.

— Що? — питається військовий.

Іона кривить усмішкою рот, напружує горло і хрипить:

— А в мене, пане, теє... син на цім тижні помер.

— Гм... З чого ж він помер?

Іона повертається всім тулубом до наймача і каже:

— А хто ж його зна! З гарячки, певне... Три дні пролежав у шпиталі та й помер... Божа воля.

— Звертай, дияволе, — чути в темряві. — Повилазило тобі, чи що, собако ти старий! Дивись очима!

— Паняй, паняй! — каже наймач. — Та ж ми так і до завтрого не доїдем. Піджени по її!

Візник витягає знову шию, підводиться і з тяжкою грацією махає батогом. Кілька разів потому він оглядається на пана, але той заплющив очі і не має, бачиться, охоти слухати. Одвізши його на Виборзьку, Іона спинається коло трактиру, згорблюється на передку й знову ані ворухнеться.

Мокрий сніг знову вибілює його й конячину. Минає година, друга.

Тротуаром, гучно стукаючи гальошами й пересицаючись лайкою, проходить трое паничів: два з них високі й худі, третій малий і горбатий.

— Візник, до Поліцейського мосту! — кричить деренчливим голосом горбань. — Трьох... за сороківець.

Іона смикає віжки і вйокає. Сороківець воно мало, та що йому до ціни... Чи карбованець, чи п'ятак,—йому тепер байдуже, аби не тільки хто найняв... Паничі, штовхаючи один одного й бридко лаючись, підходять до саней і всі троє зразу лізуть на сидіння. Починається обговорення, кому двом сидіти, а кому третьому стояти. По довгій змажці, вередуванню та перекорах годяться на тому, що стояти має горбань, як найменший.

— Ну, паняй!—деренчить горбань, стоячи на своєму місці й дишучи Іоні в потилицю.—Смали! Ну, та й шалка ж у тебе, братухо! Весь Петербург обійди, гіршої не знайдеш.

— Ги-ги... ги-ги...—регочеться Іона.—Яка є то є.

— Ну, ти, яка є, паняй, кажу! Чи ти так-б всю дорогу їхатимеш? Га? А по шиї?

— Голова як не розпадеться,—каже один з високих.—Учора в Дукмасових ми удвох із Ваською чотири пляшки коньяку випили.

— І навіщо ото брехати?—сердиться другий високий.—Бреше, як той пес.

— От їй же богу правда.

— Така цьому правда, як тому, що воша кашляє.

— Ги-ги...—щирить зуби Іона.—Ве-селі паничі.

— Пху, чорти б тебе вхопили!—гнівається горбань.—Ти поїдеш, холера стара, чи ні? Хіба так їздять? Шмагни по її батогом! Но, треклята! Но! Лупи її, анахтемську!

Іона відчуває за спиною в себе, як смикається тіло й дрижить голос у горбаня. Він чує звернену на нього лайку, бачить людей, і болюча самотність поволі одлягає йому від серця. Горбань коренить його доти, доки не вдавлюється химерною, на сім кінців лаянкою і не заходиться кашлем. Високі зводять мову про якусь Надежду Петровну. Іона оглядається на них. Дождавшись коротенької мовчанки, він оглядається ще раз і мурмоче:

— А в мене на цім тижні... теє... син помер.

— Усі помремо...—зідхає горбань, витираючи після кашлю губи.—Ну, паняй, паняй! Панове, я їй же богу не можу далі так їхати! Коли він доведе нас!

— А ти його злегесенька підохоть по шиї.

— Чуєш, холеро стара? От намну шию та й квіт. З вашим братом церемонитись, то пішки доведеться ходити. Чуєш, Змії Горинич! Чи тобі начхати на наші слова?

І Іона не так відчуває, як ухом ловить звуки запотіличника.

— Ги-ги...—сміється він.—Веселі паничі... дай боже вам здоров'я.

— Візнику, ти жонатий?—питає високий.

— Я б то? Ги-ги... Веселі паничі... Тепереньки в мене одна жінка—сира земля... Хі-хо-хо... Могила, сказати... Син от, бачте, помер, а я живу. Чудасія, смерть не в ті двері потрапила... Що мала до мене, дак вона до сина...

І Іона обертається, щоб розказати, як умер його син, але тут горбань легко відідхає і каже, що от, слава богу, нарешті приїхали. Діставши сороківця, Іона довго поглядає вслід гультям, що зникають у темних дверях будинку. Знову він самотній, і знову настає для нього тиша. Притихла недавно туга виникає знову і рве груди йому ще болючіше. Очі Іонині тривожно, з мукою перебігають по юрмах, що снують обабіч вулиці: чи не знайдеться з-між цих тисяч людей хоч одного, хто б його вислухав?

Але юрми біжать, не помічаючи ні візника, ні туги візникової. Туга незмірна, безмежна. Як би груди Іонині лопнули і з них вилилась тая туга, то вона б, здається, весь світ залила, а от же її проте не видно. Вона зуміла вміститися в таку нікчемну шкаралупу, що вдень її зо свічкою не побачиш...

Іона постерігає двірника з якимось пакунком і надуває заговорити з ним.

— А котра тепер година, чоловіче добрий?—питається він.

— Десята... Чого ж ти став тут? Їдь собі з богом.

Іона від'їжджає на кілька кроків, згорблюється і западає в тугу... Він уже бачить—нема чого до людей удаватися, не допоможе. Та не минає й п'ять хвилин, як він випростується, стріпує головою, наче від прикрого болю, і смикає віжки... Несила терпіти.

— Додому!—думає він,—додому!

І конячина, ніби зрозумівши його думку, біжить підтюпцем. Годин за півтори Іона сидить уже коло великої брудної печі. На печі, на долівці, на лавах хропуть люди. В повітрі «спираль» і задуха...

Іона дивиться на поснувших, чухається то там, то там і шкодує, що так зарання вернувся додому.

— «І па овес не виїздив»,—думає він.—«Тим ото й туга така. Хто, бач, знає своє діло... Хто й сам ситий і коняка сита, дак той собі ніколи не тужить...»

Десь у кутку підводиться молодий візник, сонно крекче і простягає руку до відра з водою.

— Пити захотілося?—питає Іона.

— Та же ж пити.

— Еге ж, еге... на здоров'я... А в мене, братухо, син помер... Чув? На цьому тижні, в шпиталі... Історія.

Іона дивиться, який ефект справили його слова, але не бачить нічого. Молодий укrywся з головою і вже спить. Старий зідхає й чухається. Як молодому хотілось пити, так йому говорити хочеться. Скоро тиждень мине, як помер син, а він ще як слід ні з ким не поговорив... Поговорити треба доладу, не хапаючись... Треба розказати, як захорів син, як він мучився, що казав перед смертю, як умер... Треба оповісти, як його хоронили, як він, Іона, їздив до шпиталю по небіжчикову одежу. На селі zostалась дочка Анісья... і про неї поговорити треба... Та хіба мало про що має він тепер поговорити? Слухач повинен охкати, зідхати, свого додавати жалю... А з бабами говорити ще краще. Хоч і дурні вони, зате на другім слові вже й ревуть.

— «Треба по піти до конячини заглянути»,—думає Іона.—«Спати завжди встигнеш. Виспишся, чого там...»

Одягається і йде до стані, де стоїть його коняка. Думає він про сіно, про овес, про погоду. Про сина, на самоті zostавшись, думати він не може... Поговорити з кимнебудь про нього можна, але самому думати і малювати в уяві його образ надсилу страшно.

— Жуєш?—питається Іона у своєї коняки, побачивши блискучі її очі.—Ну, жуй, жуй... Не виїздили пак на овес, сіно будемо їсти... Еге... Старий я вже, бач, їздити... Синові б їздити, а не мені... То був справжній візник... Жити б тільки...

Іона мовчить який час і провадить далі:

— Таке то, братухо кобилочко... Немає Кузьми Іонича... Звелів довго жити... Помер отак як стій та дивись... От є в тебе, скажімо, лошатко, і ти тому лошатку рідна мати доводишся. І от, скажімо, звеліло теє лошатко довго жити... Адже жаль?

Конячина жує, слухає й дише своєму хазяїнові на руки.

Іона добирає охоти і розказує їй усе...

ЗЛОДІЇ.

Фельдшер Єрґунов, чоловік нікчемний, знаний у повіті за сильного хвалька та п'яницю, якось святками повертався увечері з містечка Репіна, куди їздив дещо купити для лікарні. Щоб він не припізнівся та загодя повернувся додому, лікар дав йому найкращого свого коня.

Попервах погода стояла нічогенька, тиха, але ж десь на восьму годину знялася фуґа, і коли до дому залишалося найбільше верстов із сім, фельдшер остаточно збився з дороги...

Правувати конем він не вмів, дороги не знав і їхав навімання, світ-за-очі,[§] сподіваючись, що кінь сам вивезе. Минуло так години зо дві, кінь змучився, сам він змерз і вже йому здавалося, що їде він не додому, а назад у Репіно; аж ось крізь шум хуртовини почулося глухе собаче гавкання і попереду указалась червона, каламутна пляма; потроху позначилися високі ворота й довгий паркан, де цпениками вгору стирчали цвяхи, потім із-за паркану випнувся кривий колодязний журавель. Вітер прогнав сперед очей снігову імлу, і там, де була червона пляма, виріс невеличкий приземкуватий domeк з високою очертяною покрівлею. З трьох вікон одно, запнуте з середини чимось червоним, світилося.

Що це був за двір? Фельдшер пригадав, що десь у праву руку від дороги, на сьомій чи шостій верстві від лікарні стояв заїзд Андрія Чірікова. Згадав він також, що цей Чіріков, якого недавно вбили ямщики, покинув стару та дочку Любку, що років зо два тому приїздила до лікарні лікуватися. Заїзд мав недобру славу і заїхати туди пізно ввечері, та ще з чужим конем, було небезпечно. Але ж подітись було нікуди. Фельдшер намадав у себе в торбі револьвер і, суворо кашлянувши, постукав пужалном по рямині.

— Гей, хто тут є?—гукнув він.—Бабусю милостива, пустіть но погрітись.

Чорний собака, хрипко гавкаючи, котком покотився під ноги коневі; потім другий білий, потім ще чорний—з десятеро, либонь. Фельдшер нагледів найбільшого, замахнувся і щосили шмагнув його батогом. Невеличкий песик на високих ногах підвів угору гостру морду і заквилив тонким, верескливим голоском.

Довго стояв фельдшер під вікном і стукав. Аж ось за парканом коло дому на деревах зайнялась наморозь, ворота зарипіли і в них стала закутана жіноча постать з ліхтарем у руках.

— Пустіть, бабусю, погрітися,—сказав фельдшер.— Їхав до лікарні та з дороги збився. Негода, не доведи господи. Ви не бійтеся, ми люди свої, бабусю.

— Свої всі вдома, а чужих ми не кликали,—суворо відказала постать.—І чого стукати здря? Ворота не замкнені.

Фельдшер, в'їхав у двір і спинився при ґанку.

— Скажіть, бабусю, наймитові, щоб коня мого де поставив,—сказав він.

— Я не бабуса.

І справді, це була не бабуса. Коли вона гасила ліхтар, обличчя їй освітілося і фельдшер побачив чорні брови і пізнав Любку.

— Які тепер наймити?—промовила вона ідучи в дім.— Хто п'яний спить, а хто ще ранком у Репіно подався. Звісно святки...

Прив'язуючи під повіткою свого коня, Єрґунов почув іржання і напотемки угледів ще чийогось коня й намацав на нім козацьке сідло. Виходить, в домі крім хазяйок був іще хтось. На всякий випадок фельдшер розсідлав свого коня і йдучи в дім, захопив з собою і покупки і сідло.

В першій кімнаті, куди він уступив, було просторо, жарко напалено і пахло недавно вимитими підлогами. За столом під образами сидів невисокий, худорлявий мужик років на сорок з невеличкою русою борідкою і в синій сорочці. Це був Калашніков непритворений шахрай конокрад, що батько та дядько його держали в Богалівці трактир і менжували, де припадає, краденими кіньми. В лікарні і він бував не раз, але приїздив не лікуватися, а

погостити з лікарем про коні: чи немає на продаж якого та чи не захоче його високоблагородіє пан лікар промінати гніду кобилу на буланого меринка. Тепер голова в нього була напomadжена і в усі полискувала срібна сережка, і взагалі вигляд був святковий. Намруживши чоло й опустивши нижню губу, він уважно дивився у велику, пошарпану книгу з малюнками. Випроставшись далі коло грубки лежав другий мужик; обличчя його, плечі й груди були вкриті кожухом—певне спав; коло його нових чобіт з блискучими підковами темніли дві калюжі від розталого снігу.

Побачивши фельдшера, Калашніков привітався.

— Ну, погода...—сказав Єрґунов, потираючи долонями змерзлі коліна.—За шию снігу понабивалося, весь я вимок, теє, як хлющ. І револьвер мій здається того...

Він витяг револьвер, оглянув його з усіх боків і поклав знову в торбу. Але револьвер не справив аж ніякого враження: мужик і далі дивився в книгу.

— Ну, погода... З дороги збився і коли б не тутешні собаки, то, здається, смерть... Була б історія. А де ж господині?

— Стара в Рєшіно поїхала, а дівка вечеряти варить...—відповів Калашніков.

Запала мовчанка. Фельдшер тремтячи та схлипуючи, дмухав на долоні і весь щулився та удавав, що він дуже промерз і змучився. Чути було, як не вгаваючись завивали на дворі собаки. Стало нудно.

— Ти сам з Богалівки, чи що?—спитав фельдшер суворо в мужика.

Так, з Богалівки.

І знічев'я фельдшер почав думати про цю Богалівку. Село велике і лежить воно в глибокому ярі, так що коли їдеш місячної ночі шляхом і подивившись вниз, у темний яр, а потім вгору на небо, то здається, ніби місяць висить над прірвою і ніби тут кінець світу. Дорога веде вниз крута, покручена і така вузька, що коли їдеш у Богалівку на епідемію або віспу щепити, то весь час треба гукати на весь голос або свистати, а то, як зустрінешся з возом, то потім уже й не розминешся. Мужики багалівські відомі як гарні садоводи та конокради; сади в них багатющі: весною все село потопає в білому вишневому цвіті, а влітку

вишні продають по три копійки за відро. Заплати три копійки і рви. Молодиці в мужиків вродливі й тілисті і люблять прибиратися, і навіть у будні нічого не роблять, а все сидять на присьбах та ськають одна одній голову.

Але ось почулися кроки. В кімнату увійшла Любка, дівчина років на двадцять, у червоній сукні і боса... Вона скося зиркнула на фельдшера і разів зо два пройшлася з кутка в куток. Ходила вона не звичайно, а дрібно ступаючи, випнувши вперед груди. Знати, що їй подобалося шляпати босоніж по недавно вимитій підлозі, і розбулась вона навмисне для цього.

Калашніков чомусь посміхнувся і поманив її до себе пальцем. Вона підійшла до столу і він показав їй у книзі на пророка Ілію, що правив трійкою коней, линучи на небо. Любка сперлась на стіл; коса її перекинулася через плече, довга коса, руда, перев'язана на кінці червоним кісником,—і ледве не діткнулася до підлоги. І вона теж посміхнулася.

— Прегарна, знаменита картина!—сказав Калашніков.—Знаменита!—знов переказав він і повів руками так, мов би хотів замість Ілії забрати в руки віжки.

В печі стугонів вітер; щось загарчало і писнуло, немов великий собака задушив пацюка.

— Ач нечисті завзялися,—промовила Любка.

— Це вітер,—сказав Калашніков; він помовчав, звів очі на фельдшера і спитав:—Як, по-вашому, по-вченому, Йосипе Васильовичу, є на цім світі чорти чи немає?

— Як тобі, братіку, сказати?—відповів фельдшер і знизнув одним плечем.—Коли міркувати за наукою, то, звичайно, чортів немає, бо це забобони; а коли метикувати спроста, як от ми зараз із тобою, то чорти є, коротше кажучи... Я в своєму житті багато чого дізнався... Після науки я пішов у військові фельдшери в драгунський полк і був, звичайно, на війні, маю медаль і відзнаку «Червоного Хреста», а після сан-стефанського договору повернувся в Росію і пішов у земство. І з причини такої здоровенної циркуляції мого життя, я, можу сказати, бачив стільки, що іншому і не снилося. Випадало й чортів бачити, тобто не то що чортів із рогами та хвостами—це все дурниці, а так, власно кажучи, немов би то наче...

— Де?—поспитав Калашніков.

— В різних місцях. Нема чого далеко ходити, торік, не к ночі подумати, здибав я його отут либонь коло самісінького заїзду. Їхав я, теє, пам'ятаю, в Голишіно, їхав віспу щепити. Звісно, як завсігди, бігунці, ну, кінь і потрібні причадали та опріч того, годинник при мені і все інше, отже їду та й стережуся, щоб часом не того... Мало хіба всяких волоцюг. Під'їзду я до Зміїної балочки, будь вона проклята, починаю з'їздити, коли не теє, іде хтось... Волосся чорне, очі чорні і все обличчя немов димом закурене... Підходить до коня і просто бере за ліву віжку: стій! Оглянув коня, потім, значиться, мене, потім кинув віжку й не сказавши лихого слова: «ти куди їдеш?» А в самого зуби вишкирені, очі зlobні... Ах, ти, думаю, поганець один! «їду, кажу, віспу щепити. А тобі що?» Він і каже: «коли так, каже, то прищепи й мені віспу». Заголив руку й тиче мені її під ніс. Звісно, не став я з ним розмовляти, взяв і прищепив віспу, щоб відчепився. Після того, дивлюся на свій ланцет, а він увесь іржею взявся.

Мужик, що спав коло грубки враз заворочався і скинув з себе кожух і фельдшер, на превелике своє здивування, побачив того самісінького незнайомця, що зустрів колись у Зміїній балочці. Волосся, борода і очі в цього мужика були чорні, як сажа, обличчя смугляве й до того на правій щоці чорніла як сочевинка завбільшки луни́нка. Він насмішкувато подивився на фельдшера і сказав:

— За ліву віжку брав—це було, а про віспу збрехав, мосьпане. І мови навіть про віспу проміж нас не було.

Фельдшер зніяковів.

— Я не про тебе говорю,—сказав він.—Лежи, як лежиш...

Смуглявий мужик ні разу не був у лікарні, і фельдшер не знав, хто він і звідки, і тепер, дивлячись на нього, вирішив, що це певне, циган. Мужик підвівся і потягаючись, голосно позіхаючи, підійшов до Любки й Калашнікова, сів поруч і почав і собі дивитися в книгу. На його заспаному обличчі проступили зворушення і заздрість.

— От, Мерику,—промовила до нього Любка,—приведи мені такі коні, я на небо поїду.

— На небо грішним не можна...—сказав Калашніков.—Це за святість.

Потім Любка накрила стіл і принесла великий кусень сала, солоних отірків, дерев'яну тарілку з вареним дрібно

покришеним м'ясом, потім сковорідку, де шкварчала ковбаса з капустою. Виросла на столі й гранчаста карафка з горілкою, від якої, коли налили по чарці, по всій кімнаті пішов дух помаранчової шкурки.

Фельдшер досадував, що Калашніков і смуглявий Мерик говорили з собою і не звертали на нього ніякої уваги, немов його і в кімнаті не було. А йому кортіло погомоніти з ними, похвастати, випити, наїстися і коли можна, то й пожирувати з Любкою, що поки вечеряли, разів із п'ять сідала поруч нього і мов випадково торкала його своїми гарними плечима та погладжувала руками свої широкі стегна. Це була дівка здорова, сміхотлива, вертлива, непосидюща: то сяде, то встане, а сидячи поверталася до сусіда то грудьми, то спиною, мов та дзиґа, і неодмінно зачепить ліктем або коліном.

І не подобалося також фельдшерові, що мужики випили тільки по одній чарці і більше вже не пили, а самому йому пити було якось ніяково. Але він не витримав і вихилив другу чарку, далі третю і з'їв усю ковбасу. Щоб мужики не цурались його, а прийняли в своє товариство, він вирішив підлестити їх.

— Молодці у вас у Боголівці! — сказав він і покрутив головою.

— До чого молодці? — поспитав Калашніков.

— Та от тее, хоч би й до коней. Молодці красти.

— Ну, знайшов молодців. П'яниці самі та злодії.

— Був час, та минув, — сказав Мерик по якій мовчанці. — Самий хіба що старий Філя в них зостався, та й той сліпий...

— Таки так, самісінький Філя, — зідхнув Калашніков. — Йому, либонь, тепер годів із сімдесят; одно око німці-колоністи виштрикнули, а другим недобачає. Більмо. Раніше, було, забачить його становий і гукає: «тей ти, Шамілю», і всі мужики так, — Шаміль та й Шаміль, а тепер іншого і звання йому немає, як сліпоокий Філя. А молодець був чолов'яга. З небіжчиком Андрієм Григоровичем, з Любчиним батьком, забрались якось уночі під різдво в Рожново — а там кінні полки об тій порі стояли, — і взяли дев'ятеро салдатських коней, щонайкращих і вартових не злякались і вранці ж циганові Афоньці всіх коней за двадцять карбованців продали. Еге. А теперішній гля-

дить, як би його взяти коня у п'яного або сонного та бога не побоїться і з п'яного ще й чоботи стягне, а потім труситься, іде з тим конем верстов за двісті і потім торгується на базарі, торгується мов той єврей, поки його, дурня, урядник забере. Не гуляння, а сама срамота. Нікчемні люди, що й казати.

— А Мерик?—спитала Любка.

— Мерик не наш,—сказав Калашніков.—Він харківський, з Мижирана. А що молодець, це правда, гріх нарікати, хороший чоловік.

Любка лукаво й радісно подивилася на Мерика і сказала:

— Еге, не дурно ж його добрі люди в ополонці купали.

— Як то?—спитав фельдшер.

— А так...—сказав Мерик і посміхнувся.—Забрав Філя у Самійлівських орендарів трое коней, а вони на мене подумали. Їх усіх орендарів у Самійлівці чоловіка з десять, а з наймитами й тридцять набереться, всі молокани... От один і каже мені на базарі: «приходь, Мерику, подивитися, ми з ярмарку нових коней притнали». Мені, звісно, цікаво, приходжу до них, а вони, скільки їх було, чоловіка з тридцятро, скрутили мені назад руки й повели на річку. Ми, кажуть, тобі покажемо коні. Ополонка одна уже була готова, вони поруч од тієї, з сажень либонь, другу прорубали. Потім, значиться, взяли вірвовку й протягли мені під пихви зашморг, а до другого кінця прив'язали кривого кийка, щоб, значиться, крізь обидві ополонки діставало. Ну, просунули в ополонку, а вони стоять і мене підштовхують, хто ногою, а хто коліном, потім потягли під лід і витягли в другу ополонку.

Любка здригнулася і вся зіщулилася.

— Спочатку мене від холоду жаром обсипало,—провадив далі Мерик,—а коли витягли наверх, не сила мені, ліг я на сніг, а молокани стоять навколо і б'ють ціпками по колінах та ліктях. Боляче, страх. Набилися і пішли... А на мені все мерзле, одяг обмерз, підвівся я, несила мені. Спасибі, їхала баба, підвезла.

Тимчасом фельдшер вихилив чарок п'ять чи шість; на душі йому проясніло і закортіло теж розповідати щось надзвичайне, чудесне і показати, що він теж молодець і нічого не боїться.

— А от як у нас у Пензенській губернії...—почав було він...

Тим, що він багато пив і посоловів, і може через те, що його двічі спіймали на брехні, мужики не звертали на нього ніякісінької уваги й навіть кинули відповідати, коли він питав. Мало того, при нім вони завійшли в таку щирі розмову, що йому ставало моторошно й холодно, а це значило, що вони його й не примічали.

Маніри в Калашнікова були солідні, як у людини статечної й поміркованої, говорив він поважно, а позіхаючи щоразу христив собі рота і ніхто не міг би подумати, що це злодій, безжальний злодій, хто плюндрує бідаків, хто вже двічі сидів у в'язниці і громада вже склала була приговора про те, щоб заслати його на Сибір, та відкупилися батько й дядько, такі самі злодії й шахраї, як він сам. Мерик же поводився хвацько. Він бачив, що Любка й Калашніков милуються ним і сам уважав себе за молодця, і то брався під боки, то випинав уперед груди, то випростувався так, що тріщав ослін.

По вечері Калашніков не встаючи, помолився на образ і потис руку Мерикові; той і собі помолився та потис руку Калашникові. Любка прибрала вечерю і насипала на стіл м'ятних пірників, смажених горіхів, гарбузового насіння і поставила дві пляшки солодкого вина.

— Царство небесне, вічний спокій Андрійові Григоровичу,—говорив Калашніков, чокаючись із Мериком.— Коли він був живий, зберемося ми тут, бувало, або в брата Мартина і—боже мій, боже мій!—які люди, які розмови. Знамениті розмови! Тут і Мартин, і Філя, і Стукотей Федір... Все благородно, як годиться... А як гуляли! Так гуляли, так гуляли!

Любка вийшла й перегода вернулася в зеленій хусточці та намисті.

— Мерику, подивися но, що мені сьогодні Калашніков привіз!—сказала вона.

Вона вигнулася в дзеркало й кілька разів кивнула головою, щоб забряжчало намисто. А потім відімкнула скриню й почала виймати звідти то ситцеву сукню в червоних та блакитних цятках, то іншу—червону з брижами, що шуміло та шелестіло, як папір, то нову хустку, синю, з райдужним полиском—і все це вона показувала і,

сміючись, плескала в долоні, немов дивувалася, що в неї такі скарби.

Калашніков наладнав балабайку і заграв, і фельдшер ніяк не міг добрати, якої він пісні грає, веселої чи сумної, бо було то надто сумно, аж плакати хотілося, то ставало весело, Мерик ураз скочив і затупав на одному місці за-каблуками, а далі, розчепіривши руки, пройшовся на самих закаблуках, від столу до пічки, від пічки до скрині, потім підскочив, немов дзенькнув у повітрі підківками і пішов навприсядки. Любка стрепенула обома руками, несамовито вискнула й подалася за ним; попервах вона пройшлась боком-боком, ехидкувато, немов бажаючи підкрастися до когось і вдарити ззаду, задриботіла п'ятками, як Мерик, закаблуками, потім пішла дзиґою й присіла, і її червона спідниця роздулася, як дзвін; злісно дивлячися на неї і вискаливши зуби, полетів до неї навпростець Мерик, прагнучи знищити її своїми страшними ногами, а вона скочила, закинула назад голову й помахуючи руками, як великий птах крильми, ледве торкаючись до підлоги, поплила по кімнаті...

«Ах, що за вогонь-дівка!—думав фельдшер, сідаючи на скриню й звідси дивлячись на танець.—Що за вогонь. Віддай усе та й мало...

І він жалкував: нащо він фельдшер, а не простий мужик. Нащо на нім піджак і ланцюжок із позолоченим ключиком, а не синя сорочка з матузяним поясом? Тоді йому вільно було б співати, танцювати, пити, пригортати обома руками Любку, як це робив Мерик...

Від наглого стукоту та різних вигуків у шахві дзеленчав посуд, на свічці стрибав огонь.

Порвався разок і намисто розсипалося по всій підлозі, впала з голови зелена хустка і замість Любки миготіло тільки сама червона хмарина, та полискували темні очі, а в Мерика от-от, здавалось, одірвуться руки й ноги.

Аж ось Мерик пристукнув увостаннє ногами й став, мов прикипів... Знесилившись, ледве дихаючи, Любка схилилась йому на груди й припала, мов до стовпа, а він пригорнув її і, дивлячись їй у вічі, мовив ніжно й ласкаво, мов би жартуючи:

— Та вже дізнаюся, де в твоєї паніматки гроші сховані, уб'ю її, а тобі горлечко ножиком переріжу, а після того

підпалю заїзд... Люди думатимуть, що ви на пожежі пропали, а я з вашими грішми подамсь на Кубань, буду там табуни ганяти, вівці заведу...

Любка нічого не відказала, а тільки винувато подивилася на нього й спитала:

— Мерику, а добре на Кубані?

Він нічого не мовив, а попростував до скрині, сів і поринув у думки—певне замріявся про Кубань.

— Час мені їхати одначе,—сказав Калашніков, підводячись.—Певне, Філя вже виглядає. Прощай, Любко.

Фельдшер вийшов на двір подивитися, щоб, бува, не поїхав Калашніков його конем. Хуртовина усе ще тривала... Білі хмари, чіпляючись своїми довгими хвостами за бур'ян та кущі, метлялися по подвір'ю, а по той бік паркану, в полі, велетні в білих саванах з широкими рукавами кружляли й падали, і знову зводилися, щоб вимахувати руками та чубитися. А вітер! Голі березки й вишні, не зносячи його шорстких пестоців, низько припадали до землі й голосили:—боже, за який гріх ти прикріпив нас до землі й не пускаєш на волю?

— Тпрр!—суворо сказав Калашніков і сів на свого коня; одна половинка воріт була відчинена й коло неї набило високий замет.—Ну, рушай, або що,—гукнув Калашніков. Низькоросла, коротконога конячка його рушила, зав'язла аж до черева у заметі. Калашніков побілів від снігу і скоро разом із своїм конем зник за ворітьми.

Коли фельдшер повернувся в кімнату, Любка повзала по підлозі і визбирувала намисто. Мерики не було.

— Гарна дівчина!—думав фельдшер, лягаючи на лаву й кладучи під голову кожух.—Ех, якби Мерики тут не було!

Любка дратувала його, повзаючи по підлозі коло лави; і він думав, що коли б тут не було Мерики, то він неодмінно встав би і пригорнув її, а що далі, там було б видно. Що правда, вона ще дівчина, та навряд щоб чесна; та хай чесна—чого маніжитися в розбійницькому кублі? Любка визбирала намисто і пішла геть. Свічка догорала і вогонь уже поняв папірець на свічці. Фельдшер поклав коло себе револьвер та сірники і погасив свічку. Лямпадка сильно блимала, аж очам боліло, і плями стрибали по

стіні, по підлозі, по шахві і серед них увижалася Любка, міцна, повногруда: то кружляє, мов дзиґа, то знесилилася в танці і важко дихає...

«Ах, коли б Мери́ка забрали нечисті геть!»—думав він.

Лямпадка востаннє блимнула, затріщала й погасла. Хтось, певне Мери́к, уступив до кімнати й сів на лаву. Він смоктонув люльку і на мить освітілась смуглява щока з чорною лунинкою. Від прикрого тютюнового диму фельдшерові засвербіло в горлі.

— Та й поганий же в тебе тютюн,—будь він проклятий!—сказав фельдшер.—Аж верне.

— Я тютюн із вівсяним цвітом мішаю,—відповів Мери́к, помовчавши.—На груди лекше.

Він покурив, поплював і знову пішов. Минуло з півгодини і в сінях зненацька блиснуло світло; указався Мери́к у кожусі і в шапці, потім Любка із свічкою в руках.

— Зостанься, Мери́ку!—сказала з благанням в голосі.

— Ні, Лю́бо. Не держи.

— Послухай мене, Мери́ку,—сказала Лю́бка і голос їй став ніжний та м'який.—Я знаю, ти відшукаєш у неньки гроші, загубиш і її і мене і подасися на Кубань кохати інших дівчат, але бог з тобою. Я тебе про одно прошу, серце: залишися.

— Ні, гуляти хочу!..—сказав Мери́к, підперезуючись.

— І гуляти тобі нема на чім... Адже ти пішки прийшов, чим ти поїдеш?

Мери́к прихилився до Лю́бки й шепнув їй щось на вухо; вона подивилась на двері й засміялась крізь сльози.

— А він спить, сатана надутий!..—сказала вона.

Мери́к пригорнув її, міцно поцілував і вийшов геть. Фельдшер поклав револьвер у кишеню, швиденько скочив і метнувся за ним.

— Геть з дороги!—сказав він Лю́бці, що в сінях швиденько замкнула двері на засув і стала на порозі.—Пусті. Чого стала?

— Чого тобі туди?

— На коня глянути...

Лю́бка подивилась на нього знизу вверху лукаво й ласкаво.

— Що на нього глядіти? Ти на мене поглянь!..—мовила вона, потім нагнулась і торкнула пальцем золочений ключик, що висів у нього на ланцюжку.

— Пустити, а то він поїде моїм конем!—сказав фельдшер.— Пустити, чорт!—гукнув він і, вдаривши її із злобою по плечі, щосили навалився грудьми, щоб відштовхнути її від дверей, але вона міцно вхопилася за засув і була мов залізна. — Пустити, — крикнув він, змучившись. — Поїде, кажу.

— Куди йому! Не поїде.

Вона важко дихаючи й погладжуючи плече, що боліло, знов подивилася на нього знизу ввверх, зашарілася й засміялась.

Фельдшер подивився їй у вічі, подумав і пригорнув її, вона не пручалася.

— Ну, не жартуй, пустити!—попросив він.

Вона мовчала.

— А я чув,—сказав він,—як ти допіру говорила Мерикові, що його кохаєш.

— Дарма... Кого я кохаю, про те моя думка знає.

Вона знов доторкнулася пальцем до ключика і сказала стиха:

— Дай мені це...

Фельдшер відчепив ключика й віддав їй. Вона враз витягла шию, прислухалася й зробила серйозне обличчя і погляд її видався фельдшерові холодний та лукавий; він згадав про коня і вже легко відсторонив її й вибіг на двір. Під повіткою мірно й ліниво рохкала засинаючи свиня і стукала рогом корова... Фельдшер запалив сірника й побачив і свиню, і корову, і собак, що з усіх боків кинулися до нього на вогонь, але коня й слід запав. Гукаючи й махаючи руками на собак, спотикаючись об замети й загрузаючи в снігу, він вибіг за ворота й почав удивлятися в пільму. Він напруджував зір і бачив тільки, як літав сніг та як сніжинки виразно складали різні фігури: то визирне з темряви сміючись біла мертвякова пика, то проскоче білий кінь, а на нім амазонка в серпанковій сукні, то пролетить над головою ключ білих лебедів... Трусячись із гніву та холоду, не знаючи, що чинити, фельдшер вистрілив із револьвера в собак і не поціливши у жодну, потім кинувся у дім.

Коли він входив у сіни, то йому виразно почулося, як хтось шутнув з кімнати й грюкнув дверима. В кімнаті було темно; фельдшер поторгав двері,—замкнені; тоді, запалюючи сірник за сірником, він метнувся назад у сіни, звідти в кухню, з кухні в маленьку кімнату, де всі стіни були завішені спідницями й сукнями, і пахло васильками та кропом і в кутку під пічкою стояло чиесь ліжко з цілою горою подушок; тут певне жила стара Любчина мати; звідси пройшов він у другу кімнату, теж маленьку, і тут побачив Любку. Вона лежала на скрині, вкрита картатою стьоганою ковдрою, зшитою з ситцевих клаптиків, і удавала, ніби спить. В головах у неї горіла лампочка.

— Де мій кінь?—суворо спитав фельдшер.

Любка й не ворухнулася.

— Де мій кінь, я тебе питаю?—знов, ще суворіше поспитав фельдшер і зірвав з неї ковдру.—Я тебе питаюсь, триклята!—крикнув він.

Вона схопилася, стала навколюшки й, однією рукою притримуючи сорочку, а другою намагаючись схопити ковдру, притислася до стіни... Дивилася вона на фельдшера з огидою, і з страхом і очі в неї, мов у застуканого звіря, хитро стежили за найменшим його рухом.

— Кажі мені, де кінь, а то я з тебе дух виб'ю!—крикнув фельдшер.

— Відступися, поганий,—сказала вона хрипким голосом.

Фельдшер ухопив її за сорочку коло шиї й смикнув; і туж не витримав і щосили пригорнув дівчину. А вона, аж шиплячи від злості, завертілася у його в обіймах і, звільнивши одну руку—друга заплуталася в подраній сорочці—вдарила його кулаком у тім'я.

В голові йому запаморочилося з болю, в ушах задзвеніло й застукало, він оступився назад і в цей час дістав другого вдара, але вже в скроню. Похитуючись і хапаючись за одвірки, щоб не впасти, він дотягся до кімнати, де лежали його речі, і ліг на лаві, потім полежавши трохи, витяг з кишені коробок з сірниками й почав палити сірник по сірнику, без ніякої потреби: запалить, дмухне й кине під стіл—так доки витратив усі сірники.

Тимчасом за вікном почало синіти повітря, заголосили півні, а голова все боліла і в ушах був такий шум, мов би Сргунов сидів під залізничним мостом і слухав, як над го-

ловою його проходить поїзд. Так-сяк він одяг кожух і шапку; сідло й пакунка з покупками він не знайшов, торба була порожня: не дурно хтось шугнув із кімнати, коли він ото входив із двору.

Він узяв у кухні коцюбу, щоб оборонитися від собак і вийшов на двір, покинувши двері навстіж. Метелиця вже ущухла й надворі було тихо... Коли він вийшов за ворота, біле поле було мов мертве й жодної птиці не було в ранковому небі. Обабіч дороги й ген-ген далеко синів дрібний ліс.

Фельдшер узяв був думати про те, як зустрінуть його в лікарні і що скаже йому лікар; треба було конче думати про це, заздалегідь наготувати відповіді на запитання, але думки ці розтікалися й линули геть. Він ішов і думав тільки про Любку, про мужиків, з якими ночував; згадав він також про те, як Любка вдаривши його вдруге, нагнулася до підлоги по ковдру і як упала, розпустилася її коса на підлогу. Йому мішалося в голові і він думав: нащо на цьому світі лікарі, фельдшери, купці, мужики, а не просто вільні люди? Адже є вільне птаство, вільні звірі, вільний Мерик, і нікого вони не бояться і нікого їм не треба. І хто це вигадав, хто сказав, що вставати треба вранці, обідати ополудні, лягати ввечері, що лікар старший над фельдшером, що треба жити в кімнаті і можна кохати тільки дружину свою? А чом би й не навпаки: обідати уночі, а спати вдень? Ах, скочити б на коня, чий він, літати б чортом навзаводи з вітром, полями, лісами, ярами, кохати дівчат, глузувати з усіх людей...

Фельдшер кинув коцюбу в сніг, припав чолом до білого холодного стовбура берези й замислився і його сіре одноманітне життя, його платня, підлеглість, аґаєка, безнастанний клопіт з банками й мушками видалися йому нікчемними, відворотними.

— Хто каже, що гуляти гріх?—питався він у себе досадуючи.—А от ті, що говорять це, вони ніколи не жили на волі, як Мерик або Калашніков, і не кохали Любку; вони все життя своє жебрали, без ніякої втіхи й кохали тільки своїх жінок, похожих на жаб.

І про себе він тепер думав так, що коли сам він і досі не став злодієм, шахраєм, а то й розбійником, то тільки тому, що не змів, або не випадала йому слухна нагода.

Минуло років із півтора. Якось весною після великочня, фельдшер, що давно вже був звільнений із лікарні і тягався без посади, пізно ввечері вийшов у Репіні з трактиру й поплентався вулицею без ніякої цілі.

Вийшов він у поле. Там пахло весною і віяв теплий, ласкавий вітрець. Тихо, зоряна ніч дивилася з неба на землю. Боже мій, яке то глибоке небо і як невимірно широко розкинулося воно понад світом. Хороше створений світ, тільки нащо й з якої речі, думав фельдшер, люди ділять себе на тверезих і п'яних, службовців і звільнених, тощо? Чому тверезий і ситий спокійно спить у себе вдома, а п'яний і голодний мусить тягатись по полю, пригукати не знаючи? Чому хто не служить і не дістає платні, той конче повинен бути голодний, роздягнений, босий? Хто це вигадав? Чому ж ото птиці й лісові звірі не служать і не дістають платні, а живуть на втіху собі?

Далеко на небі, розширившись над обрієм, тремтіла гарна багряна заграва. Фельдшер стояв і довго дивився на неї і все думав: чому, якщо він учора взяв чужий сажовар і прогуляв його в шинку, то це гріх? Чому?

Дорогою проїхало повз нього два вози: на одному спала баба, на другому сидів старий без шапки...

— Діду, де це горить?—спитав фельдшер.

— Андрія Чірікова заїзд...—відповів дід.

І пригадав фельдшер, що сталося з ним років півтора тому, взимку в цьому самому заїзді, і як хвастив Мерик; і уявив він, як горять зарізані стара й Любка і заздрих Мерикові. І як ішов знову в трактир, то поглядаючи на будинки заможних корчмарів, прасолів і ковалів, міркував: добре б уночі удратися до когось із багатших.

НЕПРИЄМНІСТЬ.

Земський лікар Григорій Іванович Овчінников, людина років на 35, хирлявий і нервовий, відомий своїм товаришам невеличкими працями з медичної статистики й палкою прихильністю до так званих «побутових питань», якось уранці обходив у себе в лікарні покої. За ним, як звичайно, ішов його фельдшер Михайло Захарович, людина літня, з гладким обличчям, пласким масним волоссям та з сережкою в усі.

Скоро почав доктор обхід, як йому дуже підозреною видалась одна дрібничка, а саме: і жилетка фельдшера стовбурчилась у складки й уперто задиралася вгору, дарма що фельдшер раз-у-раз її осмикував та поправляв. Сорочка у фельдшера була зібгана й теж стовбурчилась; на чорному довгому сурдугі, на штаних і навіть на краватці де-не-де білів пух... Очевидячки, фельдшер спав цілу ніч не роздягаючись і з таким виразом осмикував тепер жилетку та поправляв краватку, немов одежа заважала йому.

Доктор пильно подивився на нього й зрозумів, у чім річ. Фельдшер не хитався, відповідав на питання доладно, але похмуро-тупе обличчя, тьмяні очі, дріж, що проходив по шиї та руках, а головне—напружені зусилля над собою й бажання заличкувати свій стан свідчили, що він допіру встав із постелі, не виспався й був п'яний, п'яний тяжко, з учорашнього... Він переживав болісний стан «перегару», мучився й, видно, був дуже з себе незадоволений.

Докторові, що фельдшера не любив і мав на те свої причини, дуже схотілося сказати йому: «Я бачу, ви п'яні!» Йому зненацька огидні зробилися жилетка, довгополий сурдуг, сережка в м'ясистому вусі, та він стримав своє лихе почуття й мовив м'яко та ввічливо, як завжди:

— Молока Герасимові давали?

— Давали, якже...—відповів Михайло Захарович також м'яко.

Розмовляючи з хворим Герасимом, доктор глянув на аркушик, де записувано температуру, і, дізнавши нового доплива ненависти, стримав віддих, щоб не говорити, та не витримав і спитав грубо й задихаючись:

— Чому температура незаписана?

— Ні, записана, якже!—сказав м'яко Михайло Захарович, але, подивившись на аркушик і переконавшись, що температура справді незаписана, він зніяковіло зни-
зав плечима й пробурмотів:—Не знаю, це певно Надежда Осиповна...

— І вчорашня вечірня незаписана,—провадив доктор.—Тільки пиячите, чорт би вас забрав! І зараз ви п'яні, як квач! Де Надія Осиповна?

Акушерки Надежди Осиповни не було в покоях, хоч вона щоранку мусіла бути на перев'язках. Доктор оглянувся навкруги, і йому почало здаватися, що в покої не прибрано, що все розкидано, нічого, що треба, не зроблено і що все так само стовбурчиться, бгається та пухом укрите, як гідка фельдшєрова жилетка, і йому схотілося зірвати з себе білий фартух, нагримати, кинути все, плюнути й піти. Та він переміг себе й вів далі обхід.

За Герасимом був хірургічний хворий із запаленням клітинної тканини в усій правій руці. Цьому треба було зробити перев'язку. Доктор сів перед ним на дзиґлика й узявся до руки. «Це вчора вони на іменинах гуляли...—думав він, поволі здіймаючи пов'язку.—Стривайте, я покажу вам іменини! А втім, що я можу зробити? Нічого я не можу».

Він намацав на опухлій, багровій руці гнійника і сказав:

— Скальпеля!

Михайло Захарович, силкуючись показати, що він міцно стоїть на ногах і придатний до діла, сіпнувся з місця й швидко подав скальпеля.

— Не цього! Дайте з нових,—сказав доктор.

Фельдшер задриботів до стільця, де стояла скринька з перев'язним матеріалом, і почав хапливо ритися в ній. Він довго шепотівся про щось із покоївками, совав скринь-

кою по стільцю, шуршав, щось разів зо два впустив, а доктор сидів, чекав, і почував у своїй спині велике дратування від шепоту та шелесту.

— Скоро там?—спитав він.—Ви мабуть їх унизу забули...

Фельдшер підбіг до нього й подав два скальпелі, не вбегріся й дихнув у його бік.

— Це не ті,—сказав роздратовано доктор.—Я кажу вам російською мовою, дайте з нових. А втім, ідіть та проспійся, від вас дхне, як із шинку! Ви не при собі!

— Яких же вам ще ножів треба?—спитав роздратовано фельдшер і поволі знизав плечима.

Йому було досадно на себе й соромно, що на нього пильно дивляться хворі й служниці, і щоб показати, що йому не сором, він силувано посміхнувся й ще раз сказав:

— Яких же вам ще ножів треба?

Доктор почув сльози на очах і дріж у пальцах. Він перемиг себе й промовив тремтячим голосом:

— Ідіть проспійся! Я не бажаю розмовляти з п'яним...

— Ви можете тільки за діло з мене правити,—вів фельдшер,—а якщо я, припустім, підпив, то ніхто не має права мені вказувати. Адже служу я? Чого ж вам ще! Адже служу?

Доктор схопився, і не здаючи собі справи за свої рухи, розмахнувся й щосили вдарив фельдшера в обличчя. Він не розумів, навіщо він це робить, але зазнав великої втіхи з того, що удар кулаком прийшовся якраз по обличчю і що людина солідна, статечна, сімейна, побожна й свідома своєї ціни, хитнулась, підскочила, як опука, і сіла на дзиґлика. Йому палко схотілося вдарити ще раз, та побачивши коло ненависного обличчя бліді, стурбовані обличчя служниць, він перестав почувати втіху, махнув рукою й вибіг з кімнати.

На подвір'ї здибалась йому, йдучи до лікарні, Надежда Осиповна, дівчина років на 27, з блідо-жовтим обличчям та розпущеним волоссям. Її рожева ситцева сукня була дуже зібрана в подолі, тому кроки в неї були дуже дрібні та часті. Вона шелестіла сукнею, сіпала плечима в такт кожному своєму крокові й хитала головою так, мов би наспівувала думкою щось веселе.

«Ага, русалка!» подумав доктор, згадавши, що в лікарні акушерку дражнять русалкою, і йому приємно стало, що він зараз допече цій дрібноходій, закоханих у себе чепурусі.

— Де це ви завіялись?—крикнув він, порівнявшись із нею.— Температура незаписана, скрізь безладдя, фельдшер п'яний, ви спите до дванадцятої години... Шукайте собі, будь ласка, іншої посади! Тут ви більше не служите!

Прийшовши до себе, доктор здер з себе білого ґаруха й рушника, яким був підперезаний, злісно шпурнув те й те в куток і почав ходити по кабінету.

— Боже, що за люди, що за люди!—промовив він.— Це не помічники, а вороги ділу! Немає сили далі служити! Не можу! Покину!

Серце його калатало, він геть увесь тремтів, йому плакати хотілось, і щоб звільнитися від цих почувань, він почав заспокоювати себе думками про те, що його правда і що він добре зробив, ударивши фельдшера. Передусім, те вже бридке, думав доктор, що фельдшер став до лікарні не просто, а з протекції своєї тітки, що за няньку служить у голови земської управи (гідко дивитись на цю впливову тіточку, коли вона, приїхавши лікуватись, тримається в лікарні, як удома, й претендує на те, щоб її приймали поза чергою). Дисциплінований фельдшер кепсько знає, мало й зовсім не розуміє того, що знає. Він четверезий, зухвалий, неохайний, бере з хворих хабарі й нишком продає земські ліки. Також усі знають, що він практикує окремо й лікує в молодих міщан секретні хвороби, вживаючи якихсь власних середників. Хай би це був просто шарлатан, яких багато, а то ж шарлатан переконаний і затаєний протестант. Нишком від доктора він ставить амбулаторним хворим баньки й пускає кров, на операціях буває з немитими руками, копирсає в ранах завжди брудним зондом—цього досить, щоб зрозуміти, як глибоко й хоробро він зневажає докторську медицину з її вченістю та педантизмом.

Дочекавшись, коли пальці перестали тремтіти, доктор сів до столу й написав листа до голови управи: «Шановний Лев Трохимовичу! Якщо, одержавши це, ваша управа не звільнить фельдшера Смирновського й не дасть мені

права самому вибирати собі помічників, то я змушений буду (не без жалю, звичайно) просити вас не вважати вже мене далі за лікаря Н-ської лікарні й потурбуватись підшукати мені наступника. Поваження Любові Федоровні та Юсові. З пашаною Г. Овчінніков». Прочитавши цього листа, доктор визнав, що він короткий і не досить холодний. До того ж поваження Любові Федоровні та Юсові (так дражнили молодшого сина в голови) в діловому, офіційному листі було більш, як недоречне.

«Який тут у біса Юс?»—подумав доктор, подер листа й почав вигадувати іншого.—«Високоповажний добродію»...—думав він, сідаючи коло розчиненого вікна й дивлячись на качку з каченятами, що перехильцем та спотикаючись поспішали дорогою, мабуть до ставу; одне каченя підхопило на дорозі якусь кишку, подавилось і зчинило писк; друге підбігло до нього, витягло в нього з рота кишку й теж подавилось... Віддалік коло паркана в мереживній тіні, яку кидали на траву молоді липи, бродила куховарка Дар'я і рвала щавель на зелений борщ... Чути було голоси... Фурман Зот з вуздечкою в руці та мужик при лікарні Мануйло в брудному фартусі стояли коло шопи, про щось балакали й сміялись.

«Це вони про те, що я фельдшера вдарив...—думав доктор.—Сьогодні вже цілий повіт знатиме про цей скандал... Отже: «Високоповажний добродію! Якщо ваша управа не звільнить»...

Доктор добре знав, що управа в жодному разі не проміняє його на фельдшера і краще згодиться не мати ні одного фельдшера в цілому повіті, аніж позбутися такої чудової людини, як доктор Овчінніков. Напевно, зараз же, як одержить листа, Лев Трохимович примчить до нього утриконь і почне: «Та що це ви, серденько, надумали? Голубе, що ж це таке, христос з вами? Навіщо? З якої речі? Де він? Давайте його сюди, каналію! Прогнати! Обов'язково прогнати! Щоб завтра ж його, мерзотника, тут не було!»—Потім він пообідає з доктором, а по обіді ляже ось на цій малиновій канапі голічерева, закриє обличчя газетою й захропе; виспавшись, нап'ється чаю й повезе до себе доктора почувати. І вся історія кінчиться на тому, що і фельдшер зостанеться в лікарні, і доктор не подасться у відставку.

А докторові в глибині душі хотілося не такої розв'язки. Йому хотілось, щоб фельдшерська тіточка гору взяла й щоб управа, не зважаючи на його восьмирічну, сумлінну службу, без розмов і навіть залюбки прийняла б його відставку. Він мріяв про те, як виїздитиме з лікарні, де звик працювати, як напише листа до газети «Лікар», як товариші піднесуть йому спочуйну адресу...

На дорозі з'явилась русалка. Дрібно ступаючи та шелестячи сукнею, вона підійшла до вікна й запитала:

— Григорію Івановичу, самі будете хворих приймати чи без вас скажете?

А очі її казали: «Ти погарячився, але тепер заспокоївся, і тобі сорам, але я великодушна й не примічаю цього».

— Добре, я зараз,—сказав доктор.

Він знову надів фартух, підперезався рушником і пішов до лікарні.

— Негарно, що я втік, коли вдарив його...—думав він дорогою.—Так немов би я засоромився або злякався... Гімназиста склеїв... Дуже негарно!

Йому здавалось, що коли він увійде до покою, то хворим ніяково буде дивитись на нього, і йому самому зробиться соромно, та коли він увійшов, хворі спокійно лежали по своїх ліжках і ледве звернули на нього увагу. Обличчя сухотного Герасима виявляло цілковиту байдужість і ніби казало: «Він тобі не догодив, ти його й повчив трішки... без цього, паночку, неможна».

Доктор розрізав на багровій руці два гнійники й поклав пов'язку, потім рушив до жіночої половини, де зробив одній бабі операцію в оці, і весь час за ним ходила русалка й допомагала йому з таким виглядом, ніби нічого не трапилось і все було гаразд. По обході покоїв зайшов прийом амбулаторних хворих. В маленькій приймальні в доктора вікно було розчинено навстіж. Треба було тільки сісти на підвіконня та трохи нахилитися, щоб побачити на аршин від себе молоду траву. Вчора ввечері була велика злива з грозою, тому трава трохи потолочена й блищить. Стежка, що біжить неподалік вікна й веде до яру, здається вмітою, і розкиданий обабіч коло неї аптекарський посуд, теж умитий, міниться на сонці й вилучає сліпуче ясне проміння. А далі за стежкою ти-

снутья одна додної молоді ялинки, прибрані в пишні зелені сукні, за ними стоять берези з білими, як папір, стовбурами, а крізь зело берез, що ледь-ледь тріпотить від вітру, видно блакитне, незглибне небо. Коли вихилишся у вікно, то шпаки, що стрибають по стежці, повертають до вікна свої дурні дзьоби й міркують—злякатись чи ні? І надумавши злякатись, вони один по одному, з веселим криком, немов глузуючи з доктора, що не вміє літати, линуть до верховіття берез...

Крізь тяжкий дух йодоформу чути свіжість і запашність весняного дня... Гарно дихати!

До приймальні ввійшла баба в червоній сукні й помолилась на ікону.

— Що болить?—спитав доктор.

Баба неймовірно, скоса глянула на двері, в котрі ввійшла, і на дверці, що до аптеки, підійшла ближче до доктора й шепнула:

— Дітей нема!

— Хто ще не записувався?—крикнула в аптеці русалка.—Підходьте записуватись!

«Він уже тим скотина,—думав лікар, досліджуючи бабу,—що змусив мене битися вперше за життя. Я зроду не бився».

Ганна Спиридонова пішла. Після неї прийшов старий з поганою хворобою, потім баба з трьома дітваками в корості, і робота закипіла. Фельдшер не з'являвся. За дверцятами в аптеці, шелестячи сукнею та брязкаючи посудом, весело щебетала русалка; раз-у-раз вона виходила до приймальні, щоб допомогти в операції або взяти рецепти, і все з таким виглядом, немов усе було гаразд.

«Вона рада, що я вдарив Фельдшера,—думав доктор, прислухаючись до акушерчиного голосу.—Адже вона жила з фельдшером, як кішка з собакою, і їй свято, коли його звільнять. І покоївки, здається, раді... Як це гидко!»

В самому розпалі приймання йому почало здаватись, що й акушерка, і покоївки, і навіть хворі навмисне силкуються прибрати байдужого й веселого виразу. Вони немов розуміли, що йому соромно й боляче, але з делікатності вдавали, ніби не розуміють. І він, бажаючи показати їм, що йому зовсім не сором, гукав сердито:

— Гей, ви там! Двері зачиняйте, а то протяг!

А йому вже було соромно й тяжко. Прийнявши сорок п'ять хворих, він повагом вийшов із лікарні. Акушерка, що встигла уже побувати у себе в помешканні й одягти на плечі червоно-гарячу хустку, з цигаркою в зубах і з квіткою в розпущеному волоссі, поспішала кудись із двору, мабуть на практику чи в гості. На порозі лікарні сиділи хворі й мовчки грілись на сонечку. Шпаки, як і раніш, галасували й ганялись за жуками. Доктор дивився навкруги й думав, що серед усіх цих рівних, безтурботних життів, як два попсовані клявіші на фортепіяні, різко визначались і нікчемні були тільки два життя: фельдшерово та його. Фельдшер тепер напевне ліг проспатись, але ніяк не може заснути від думки, що він винуватий, образений і збувся посади. Становище його болючо-тяжке. А доктор, що перед тим нікого ніколи не бив, почував себе так, ніби назавжди втратив незайманість. Він уже не винуватив фельдшера й не виправдував себе, а тільки не тямив: як це могло статися, що він, порядна людина, ніколи не бивши навіть собаку, міг ударити? Прийшовши до себе, він ліг у кабінеті на канапу й почав думати так:

«З нього людина погана, шкідлива для діла; за три роки, як він служить, у мене накипіло в душі, а проте вчинок мій нічим неможна виправдати. Я скористувався правом дужого. Він мій підлеглий, винуватий і до того ж п'яний, я його начальник, правий і тверезий... Отже, я дужчий. Подруже, я вдарив його при людях, що вважають мене за авторитет, і таким чином я подав їм огидний приклад...»

Доктора покликали обідати. Він з'їв кілька ложок капусняку і, вставши з-за столу, знову ліг на канапу.

«Що ж тепер робити?—думав він далі.—Треба якнайшвидше дати йому задоволення... Але як? Дуелі він, як людина практична, за дурницю має або не розуміє їх. Якщо в тому самому покої, при покоївках та хворих, перепросити його, то це перепрошення задовольнить тільки мене; він, людина лиха, зрозуміє моє перепрошення як переляк і страх, що він поскаржиться на мене начальству. До того ж, це моє перепрошення вкрай розхитає в лікарні дисципліну. Грошей йому запропонувати? Ні, це ненормально й скидається на підкуп. Якщо тепер, при-

пустімо, звернутися по розв'язання справи до нашого безпосереднього начальства, тобто до управи... Вона могла б оголосити мені догану або звільнити мене... Але цього вона не зробить. Та й не годиться якось плутати в інтимні діла лікарні управу, яка, до речі, не має на це жодного права...»

Години за три доктор ішов до ставу купатись і думав:

«А чи не зробити мені так, як усі роблять у таких обставинах? Тобто, хай він мене позиває. Я безперечно винен, виправдуватись не буду, і мировий засудить мене на арешт. Отак покривджений буде задовелений, і ті, хто за авторитет мене має, побачать, що не моя була правда».

Ця ідея потішила його. Він зрадів і почав думати, що справу розв'язано щасливо і що справедливішого рішення не може бути.

«Що ж, чудово!—думав він, залазячи у воду та дивлячись, як від нього тікали табунці дрібних, золотавих карасиків.—Хай позиває... Це йому тим легше, що наші службові відносини вже порвані й одному з нас після цього скандала однаково вже неможна лишатися в лікарні...»

Ввечері доктор звелів запрягти шарабана, щоб їхати до військового начальника грати у вінта. Коли він, у капелюхові та в пальті, зовсім уже зладнавшись у дорогу, стояв у себе посеред кабінета й надівав рукавиці, надвірні двері рипнули, і хтось тихесенько увійшов у передпокій.

— Хто там?—спитав доктор.

— Це, прошу, я...—приглушено відповів одвідувач.

Докторові раптом закалатало серце, і він геть похолонув від сорому й якогось незрозумілого страху.

Фельдшер Михайло Захарович (це був він) тихо кахикнув і несмиливо зайшов до кабінета. Помовчавши трохи, він промовив приглушено й винувато:

— Простіть мене, Григорію Івановичу!

Доктор зніяковів і не знав, що сказати. Він зрозумів, що фельдшер прийшов до нього принижуватись не з християнської покори й не заради того, щоб своєю покорою знищити образника, а просто з розрахунку: «присилую себе; перепрошу, може й не виженуть мене, не

відберуть шматок хліба...» Що може бути образливішого для людської гідності?

— Простіть...—сказав фельдшер ще раз.

— Слухайте...—почав доктор, силкуючись не дивитись на нього й досі не знаючи, що сказати.—Слухайте... я вас образив і... і мушу прийняти кару, тобто задовольнити вас... Дуелів ви не визнаєте... А втім, я сам не визнаю дуелів. Я вас образив, і ви... можете подати на мене скаргу мировому судді, і я прийму кару... А лишатись нам тут удвох неможна! (Боже мій! Я не те кажу!—жахнувся доктор.—Як безглуздо, як безглуздо!) Словом, подавайте прохання! А служити вкупі ми вже не можемо!.. Я або ви... Завтра ж подавайте!

Фельдшер глянув з-під лоба на доктора, і в його темних, каламутних очах зайнялась найодвертіша зневага. Він завжди вважав доктора за людину непрактичну, вередливу, а тепер зневажав його за дріж, за незрозумілу хапливість у словах...

— І подам,—сказав він похмуро й злісно.

— Атож, і подавайте!

— А що ж ви думаєте? Не подам? І подам... Ви не маєте права битися. Та й соромилися б! Б'ються тільки п'яні мужики, а ви освічений...

В грудях у доктора несподівано стріпнулась уся його зненависть, і він закричав не своїм голосом:

— Геть!

Фельдшер неохоче рушив з місця (йому ніби хотілося ще щось сказати), пішов до передпокою й спинився там, роздумуючи. І щось надумавши, рішуче вийшов...

— Як безглуздо, як безглуздо!—бурмотів доктор, коли він пішов.—Як безглуздо! й нікчемно!

Він почував, що поводився зараз із фельдшером, як хлопчак, і вже розумів, що всі його думки про суд незрозумні, не розв'язують справи, а тільки ускладняють її.

Як безглуздо!—думав він, сидючи в шарабані й потім граючи у військового начальника у вінта.—Невже я так мало освічений і так мало знаю життя, що не здатен розв'язати цю просту справу? Ну, що робити?

Другого дня вранці доктор бачив, як дружина фельдшера сідала в бричку десь їхати, і подумав: «Це вона до тіточки. Хай»!

Лікарня обходилась без фельдшера. Треба було написати заяву до управи, та доктор ще й досі ніяк не міг добрати форми листа. Тепер зміст у листі мусів бути такий: «Прошу звільнити фельдшера, хоч винен не він, а я». А викласти цю думку так, щоб було не безглуздо й не соромно—порядній людині майже неможна.

Днів за два чи три докторові донесли, що фельдшер був із скаргою у Лева Трохимовича. Голова не дав йому й слова сказати, затупотів ногами й вирядив його криком: «Знаю я тебе! Геть! Не хочу слухати!» Від Лева Трохимовича фельдшер поїхав до управи й подав там наклепа, де, не згадуючи про ляпаса й нічого собі не прохаючи, доносив управі, що доктор разів кілька при ньому недобре висловився про управу та голову, що лікує доктор не так, як треба, їздить на дільниці несправно тощо. Довідавшись про це, доктор засміявся й подумав: «Ото дурень!»—і йому зробилось соромно й шкода, що фельдшер робить дурниці; чим більше дурниць робить людина собі в оборону, тим вона, виходить, безпорадніша й малосиліша.

Рівно за тиждень після описаного ранку доктор одержав повістку від мирового судді.

«Це вже зовсім по-дурному...—думав він, розписуючись про одержання.—Дурнішого й вигадати нічого неможна».

І коли він похмурого, тихого ранку їхав до мирового, йому було вже не соромно, а прикро й гидко. Він лютував і на себе, і на фельдшера, і на обставини...

— Візьму та й скажу на суді: ідіть ви під три чорти!—злував він.—Ви всі осли й нічого ви не тямите!

Під'їхавши до камери мирового, він побачив на порозі трьох своїх покоївок, викликаних за свідків, та русалку. Побачивши покоївок та життєрадісну акушерку, що з нетерплячки тупцювала й навіть спახнула від утіхи, коли прибув головний герой майбутнього процесу, гнівному докторові захотілось налетіти на них шулікою і приголомшити: «Хто вам дозволив іти з лікарні? Цю ж хвилину забирайтесь мені додому!» але він стримав себе і, силкуючись здаватися спокійним, пробрався крізь юрбу мужиків до камери. Камера була порожня, і ланцюг мирового висів на спинці крісла. Доктор пішов до ділової кімнатки. Тут він побачив молодика з охлялим об-

літцям і в каламайковому піджаку з випнутими кишенями—це був діловод,—і фельдшера, що сидів коло столу й знічев'я перегортав довідки про судимість. Коли ввійшов доктор, діловод підвівся, фельдшер зніяковів і теж підвівся.

— Олександр Архипович ще не приходив?—спитав доктор, ніяковіючи.

— Ні ще. Вони вдома...—відповів діловод.

Камера містилася у мирового судді в садибі, в одному з флігелів, а сам суддя жив у великому будинкові. Доктор вийшов з камери й повагом рушив до будинку. Олександра Архиповича застав він у їдальні при самоварі. Мировий без сурдута й без жилетки, з розстібнутою на грудях сорочкою стояв коло столу і, тримаючи в обох руках чайника, наливав собі в шклянку темного, як кава чаю; побачивши гостя, він швидко присунув до себе другу шклянку, налив її і, не вітаючись, спитав:

— Вам з цукром чи без цукру?

Колись, дуже давно мировий суддя служив у кінноті; тепер він за свою довгу виборну службу був уже в чині дійсного штатського, але все ще не кидав ні свого військового мундира, ні військових звичок. У нього були довгі поліцмайстерські вуса, штани з кантами, і всі його вчинки та слова були перейняті військовою грацією. Говорив він, трохи відхиливши назад голову й ущедряючи мову соковитим генеральським «е-е-е...», поводив плечима та грав очима; вітаючись або даючи прикурити, човгав підощвами і, йдучи, так обережно й ніжно дзенькав острогами, ніби кожен звук острогів завдавав йому нестерпучого болю. Посадивши доктора до чаю, він погладив себе по широких грудях та по животі, глибоко зідхнув і сказав:

— Та-ак... Може бажаєте е-е-е...? Горілки випити й закусити? Е-е-е?

— Ні, спосибі, я ситий.

Обидва почували, що розмови про скандал у лікарні їм не обминути, і обом було ніяково. Доктор мовчав. Мировий граційним помахом руки впіймав комаря, що вкусив його в груди, уважно оглянув його на всі боки й випустив, потім глибоко зідхнув, підвів очі на доктора й спитав протягом:

— Слухайте, чом ви його не проженете?

Доктор постеріг у його голосі спочуйну нотку; йому раптом стало шкода себе, і він відчув стому й виснагу від колотнечі, за цей тиждень пережитої. З таким виразом, немов терпець йому нарешті урвався, він підвівся з-за столу і, роздратовано скривившись, знизуючи плечима, сказав:

— Прогнати? Як ви всі міркуєте, їй-богу... Дивно, як ви всі міркуєте! Та хіба я можу його прогнати? Ви тут сидите і думаєте, що в лікарні в себе я господар і роблю все, що хочу! Дивно, як ви всі міркуєте! Хіба я можу прогнати фельдшера, коли його тітка служить за няньку в Лева Трохимовича й коли Леву Трохимовичу потрібні такі шептуни та лакеї, як цей Захарович? Що я можу зробити, коли земство нас, лікарів, ні за що має, коли воно щокроку кидає нам під ноги ломаччя? Чорт би їх забрав, я не хочу служити, та й годі! Не хочу!

— Ну, ну, ну... Ви, голубе, надаєте вже надто багато, сказати б, значення...

— Маршалок з усіх сил намагається довести, що всі ми нігілісти, шпигує за нами й поневіряється з нас як з своїх писарів. Яке він має право приїздити в мою відсутність до лікарні й допитувати там служниць та хворих? Хіба це не образа? А цей ваш юродивий Семен Олексієвич, який сам оре землю й не вірує в медицину, бо здоровий і ситий, як віл, громогласно і ввічі обзиває нас дармоїдами й дорікає шматком хліба? Та чорт би його взяв! Я працюю з ранку до ночі, спочинку не знаю, я потрібніший тут, ніж ці юродиві, святенники, реформатори й інші кловни всі вкупі! Я збувся на роботі здоров'я, а мені замість подяки шматком хліба дорікають! Щиро вам дякую! І кожен почувається до права втручатися не в своє діло, вчити, контролювати! Цей ваш член управи Камчатський на земському зібранні вимовляв лікарям за те, що в нас багато сходить калійного йодака і рекомендував нам бути обережнішими, користуючися з кокаїну! Що він розуміє, я вас питаю? Яке йому діло? Чого він не вчить вас судити?

— Та... та він же хам, голубе, лакуза... На нього не можна зважати...

— Хам, лакуза, а проте ви ж вибрали цього свистуна в члени й дозволяєте йому до всього втручатись! Ви от

посміхається! По-вашому, все це дріб'язок, дурниці, але зрозумійте ж, що цього дріб'язку так багато, що з нього склалося все життя, як із піщинок гора! Я далі не можу! Сил немає, Олександрє Архипович! Ще трохи і, запевняю вас, я не тільки битиму в пику, а й стрілятиму в людей! Зрозумійте, що в мене не дріт, а нерви. Я така сама людина, як і ви...

Очі в доктора виповнилися слізьми і голос затремтів; він одвернувся й почав дивитись у вікно. Запала мовчанка.

— Та-ак, вельмишановний... — пробурмотів мировий роздумливо.—А з другого боку, якщо розважити спокійно, то... (мировий упіймав комаря, і сильно примруживши очі, оглянув його на всі боки, придушив і кинув у банницю)... то, чи бачите, і прогнати його нема рації. Проженете, а на його місце сяде другий такий самий, та ще, може гірший. Переберете ви сто душ, а гарного не знайдете... Всі мерзота (мировий погладив себе під пахвами й поволі закурив цигарку). З цим лихом треба миритися. Я мушу вам сказати, що-о тепер чесних і тверезих працівників, на котрих ви можете звіритись, можна знайти тільки серед інтелігенції та мужиків, тобто серед цих двох крайностей та й тільки. Ви, сказати, можете знайти дуже чесного лікаря, першорядного педагога, добрячого хлібороба або коваля, але середні люди, тобто, якщо так висловитись, люди, що від народу пішли, а до інтелігенції не дійшли, становлять елемент непевний. Вельми важко через те найти чесного й тверезого фельдшера, писаря, прикажчика й інше. Надзвичайно важко! Я ж служу в юстиції з часів царя Гороха і за весь час своєї служби не мав ще й разу чесного та тверезого писаря, хоч і прогнав їх за свій вік силу-силенну. Народ без моральної дисципліни, не згадуючи вже, сказати, про-о-о принципи...

«Навіщо він це каже?—подумав доктор.—Не те ми з ним говоримо, що треба».

— Ось не далі, як тої п'ятниці,—провадив мировий,—мій Дюжинський упоров таку, майте собі, штуку. Скликав він до себе ввечері якихось п'яниць, чорт їх знає, хто вони такі, й цілу ніч пропиячив з ними в камері. Як вам це сподобається? Я нічого не маю проти пиття. Чорт з

тобою, пий, але ж навіщо пускати до камери невідомих людей? Адже, самі зміркуйте, викрасти із справ який-небудь документ, вексель та інше—хвилинна справа! І що ж ви думаєте? Після тої оргії я мусів два дні перевіряти всі справи, чи не пропало що... Ну, що ж ви зробите з таким стервом? Прогнати? Гаразд... А чим ви забезпечені, що інший не буде гірший?

— Та й як його проженеш?—сказав доктор.—Прогнати людину легко тільки на словах... Як я прожену й позбавлю його шматка хліба, коли знаю, що він сімейний, голодний? Де він подінеться з своєю родиною?

«Чорт зна що, не те я кажу!—подумав він, і йому здалося чудним, що він ніяк не може зосередити свою свідомість на якійсь одній, певній думці або на якомусь одному почутті.—Це через те, що я неглибокий і не вмію мислити», подумав він.

— Середня людина, як ви назвали, не певна,—казав він далі.—Ми її женемо, лаємо, в фізіономію об'ємо, але ж треба зрозуміти її становище. Він ні мужик, ні пан, ні риба, ні м'ясо; минуле в нього гірке, тепер у нього тільки 25 карбованців на місяць, голодна родина й підлеглість, у майбутньому ті самі 25 карбованців і залежне становище, хоч би він сто років прослужив. У нього ні освіти, ні власності; читати й до церкви ходити йому ніколи, він нас не чує, бо ми не підпускаємо його до себе близько. Так і живе день-у-день аж до смерті без надій на краще, надголодь обідаючи, боячись, що ось-ось його проженуть з казенного помешкання, не знаючи, де притулити своїх дітей. Ну, як тут, скажіть; не пиячити, не красти? Де тут узятися принципам!

«Ми, здається, вже соціальні проблеми розв'язуємо,—подумав він.—І як недоладно, господи! Та й до чого все це?»

Почулися дзвінки. Хтось заїхав на подвір'я й спинився спочатку перед камерою, потім біля ганку великого будинка.

— Сам приїхав,—сказав мировий, глянувши у вікно.—Ну, дасть він вам пам'яткового!

— А ви, будь ласка, відпустіть мене швидше...—попросив доктор.—Якщо можна, то розгляньте мою справу не в чергу. Йй-богу, ніколи...

— Добре, добре... Тільки я ще не знаю, серце, чи підсудна мені ця справа. Адже відносини у вас із фельдшером, сказати, службові й до того ж ви почастували його під час виконання службових обов'язків. А втім, гаразд не знаю. Спитаємо зараз у Лева Трохимовича.

Почулись хапливі кроки й важке дихання, і на дверях з'явився Лев Трохимович, голова, сивий і лисий дід з довгою бородою та червоними повіками.

— Моє поваження... — мовив він; віддихаючи.— Ох, матінко! Звели но, суддя, мені квасу дати! Лишенько мені!

Він утруз у крісло, та зразу ж швидко схопився, підбіг до доктора й, гнівно вирячивши на нього очі, заговорив верескливим тенором:

— Дуже й надзвичайно вам вдячний, Григорію Іванович! Зробили ласку; спасибі вам! На віки вічні амінь не забуду! Так приятелі не роблять! Як хочете, а це навіть нечесно з вашого боку! Чого ви мене не повідомили? Що я вам? Хто? Ворог чи стороння людина? Ворог я вам? Хіба я вам коли відмовляв у чомусь? Га?

Вирячивши очі й поводячи пальцями, голова напився квасу, швидко витер губи й повів далі:

— Дуже, дуже вам вдячний! Чого ви мене не повідомили? Якби ви мали до мене почуття, приїхали б до мене й по-дружньому: «Серденько, Лев Трохимовичу, так і так, мовляв... Така ось історія й інше...» Я б вам за одну мить усе влаштував, і не треба було б цього скандалу... Той дурень мов блекоти об'ївся, никає по повіті, клявзує та плеще з бабами, а ви, сором сказати, даруйте на виразі, вигадали чорт зна що, позивати того дурня примусили! Сором, суцйй сором! Всі мене питають; як і що, а я, голова, й не знаю нічого, що у вас там коїться! Вам до мене й діла нема! Дуже, дуже вам вдячний, Григорію Іванович!

Голова вклонився так низько, що навіть геть почервонів, потім підійшов до вікна й гукнув:

— Жигалов, поклич сюди Михайла Захаровича! Скажи, щоб цю ж хвилину сюди прийшов! Не гаразд, голубе,—сказав він, відходячи від вікна.— Навіть дружина моя образилась, а вже яка, здається, прихильна до вас. Дуже вже ви, панове, розумуєте! Все нагинаєте, як би воно по-ро-

зумному та за принципами, та з усякими вихилясами, а виходить у вас тільки одне: туману пускаєте...

— Ви нагинаєте все не по-розумному, а у вас от що виходить?—спитав доктор.

— Що в нас виходить? А те виходить, що коли б я зараз сюди не приїхав, то ви б і себе осоромили, і нас... Щастя ваше, що я приїхав!

Ввійшов фельдшер і спинився коло порога. Голова став до нього боком, заклав руки в кишені, відкашлявся й сказав:

— Проби зараз у доктора пробачення!

Доктор почервонів і вибіг до іншої кімнати.

— От бачиш, доктор не хоче приймати твого перепрошення!—вів голова.—Він хоче, щоб ти не на словах, а на ділі проявив своє каяття. Даєш слово, що від сьогодні будеш слухатись і тверезо жити?

— Даю...—з-баса й похмуро обізвався фельдшер.

— Дивися ж! Бороши тебе бо-оже! У мене в одну мить збудешся посади! Коли що трапиться, не проби ласки... Ну, іди додому...

Фельдшерові, який уже помирився з своїм нещастям, такий зворот справи був несподіваним сюрпризом. Він навіть зблід від радощів. Щось він хотів сказати й простяг наперед руку, та не сказав нічого, а тупо посміхнувся й вийшов.

— От і все!—сказав голова.—І суду ніякого не треба.

Він полекшено зідхнув і з таким виразом, немов допіру вчинив дуже важке й велике діло, глянув на самовар та шклянки, потер руки й промовив:

— Блаженні миротворці... Налий но мені, Саша, шкляночку. А втім, звели спочатку дати щонебудь закусити... Ну, й горілочки...

— Панове, це неможливо!—сказав доктор, заходячи до їдальні, все ще червоний та ламаючи руки.—Це... це комедія! Це гидота! Я не можу. Краще двадцять разів судитися, ніж розв'язувати справи так водевільно. Ні, я не можу!

— Що ж вам треба?—осварився на нього голова.—Прогнати? Будь ласка, я прожену...

— Ні, не прогнати... Я не знаю, що мені треба, але так, панове, ставитись до життя... ох, боже мій! Це мука!

Доктор нервово заметушився й почав шукати свого капелюха і, знайшовши його, знесилено сіл у крісло.

— Гидота,—сказав він знову.

— Серце моє,—зашепотів мировий почасти я вас, сказати, не розумію... Адже ви винні в цьому інциденті! Хвиськати по фізіономії в кінці дев'ятнадцятого століття—це, до певної міри, як собі хоче, не тее... Він мерзотник, але-е-е, погодьтесь, і ви вчинили необачно...

— Видима річ!—погодився голова.

Подали горілку й закуску. На прощання доктор машинально випив чарку й закусив редискою. Коли він вертався до себе в лікарню, думки його повивались туманом, як трава осіннього ранку.

«Невже,—думав він,—за цей тиждень так багато страждано, передумано й сказано тільки за тим, щоб усе скінчилось так неподобно й нікчемно! Як безглуздо! Як безглуздо!»

Йому сором був, що до своєї особистої справи він заплутав сторонніх людей, сором за слова, що він казав цим людям, за горілку, що він випив через звичку пити й жити як прийдеться, сором за свій нетямучий неглибокий розум... Вернувшись до лікарні, він зразу ж узявся обходити покої. Фельдшер ходив коло нього, ступаючи м'яко, як кіт, і м'яко відповідаючи на питання... І фельдшер, і русалка, і служниці вдавали, що нічого не трапилось і що все було гаразд. І сам доктор якомога силкувався здаватись байдужим. Він наказував, гнівався, жартував із хворими, а в мозкові йому роїлось:

— Безглуздо, безглуздо, безглуздо...

ВЕРОЧКА.

Іван Алексеевич Огньов пам'ятає, як того серпневого вечора він із дзвоном відчинив шкляні двері і вийшов на терасу. На ньому була тоді легенька крилатка і крисастий солом'яний бриль, отой самий, що разом з ботфортами валяється тепер у пилюці під ліжком. В одній руці він тримав велику в'язку книг та зшитків, а в другій товстого, сучкуватого ціпка.

За дверима, освітлюючи йому дорогу лямпою, стояв господар дому Кузнецов, лисий дід з довгою, сивою бородою і в білому, як сніг, пікейному піджаку. Старий добродушно усміхався й кивав головою.

Прощайте, старче!—гукнув до нього Огньов.

Кузнецов поставив лампу на столик і вийшов на терасу. Дві довгі, вузькі тіні ступили через сходи до квіткових клумбів, загойдались і вперлися головами в стовбурі лип.

— Прощайте, і ще раз спасибі, голубчику!—сказав Іван Алексеевич.—Спасибі вам за вашу привітність, за вашу ласку, за вашу любов... Ніколи, доки й віку, не забуду вашої гостинності. І ви такий ласкавий, і дочка ваша ласкава, і всі тут у вас добрі, веселі, привітні... Таке пречудесне товариство, що й сказати не вмію!

Від надмірного чуття і від тількищо випитої наливки, Огньов говорив співучим семінарським голосом і такий був зворушений, що виказував свої почуття не так словами, а як моргаючи очима та плечима знизуючи. Кузнецов, так само випивши й розчулившись, потягся до молодого чоловіка і поцілувався з ним.

— Привик я до вас, як вижлиця!—правив далі Огньов. Чи не кожного дня до вас забивався, разів із десять ночував, а що наливки випив, то й згадати страшно! А за що найбільше спасибі, Гавриїле Петровичу, то це за ваші поради й допомогу. Без вас я з своєю статистикою до жовтня тут

би морочився. Так і напишу в передмові: «Вважаю за обов'язок висловити мою подяку голові Н-ської повітової земської управи Кузнецову за його ласкаву допомогу». Статистика має блискуче майбутнє. Вері Гавриловні низенький поклін, а лікарям, обом слідчим і вашому секретареві перекажіть, що до віку не забуду їхньої підмоги. А тепер, старче, обіймем один одного і сотворімо останнє цілування.

Розкислий Огньов іще раз поцілувався з старим і почав сходити вниз. На останній сходині він оглянувся й спитав:

— Чи ще коли побачимось?

— Бог відає!—відповів старий.—Певне, ніколи.

— То правда. До Пітера вас і калачем не принадиш, а я навряд чи коли приб'юся до цього повіту. Ну, прощайте.

Ви хоч би книжки тут залишили!—гукнув услід йому Кузнецов.—Яка вам охота нести стільки ваги? Я вам узавтра їх з чоловіком прислав би.

Та Огньов уже не слухав і швидко віддалявся від дому. На душі його, зігрітій вином, було й весело, і тепло, й сумно... Ішов він і думав про те, як то часто доводиться в житті зустрічатись з гарними людьми і яка то шкода, що від цих зустрічів не застається нічого більше, окрім споминів. Буває так, що на обрії майнуть журавлі, легкий вітер принесе їх жалібно надпоривний крик, а за хвилину, як би жагуче не вдивлявся в синю далечінь, не побачиш ні пятаки, не почуєш ні згука,—отак і люди з їх обличчями й словами промайнуть в житті і потопають в нашому минулому, не залишивши нічого, окрім злиденських слідів спомину. Живучи ще від весни в Н-ському повіті і буваючи чи не щоденно в гостелюбних Кузнецових, Іван Алексеїч привик, мов до рідних, до старого, до його дочки, до слуг, вивчив достеменно увесь дім, затишну терасу, повороти алей, силуети дерев над кухнею й лазнею; та ось вийде він за фіртку, і все воно обернеться на спомин і втратить для нього назавжди своє реальне значення, а промине рік-другий, і всі ці любі образи потьмаряться в пам'яті нарівні з вигадками й утворами фантазії.

— «В житті нема нічого дорожчого за людей!»—думав зворушений Огньов, ідучи алеєю до фіртки таки. — Нічого!»

В саду було тихо й тепло. Пахло резедою, тютюном і геліотропом, що не відцвіли ще на клюмбах. Проталини між кущами і стовбурами дерев заповнював туман, не густий, ніжний, пройнятий наскрізь місячним світлом, і, що надовго залишилося в пам'яті Огньова, клапті туману, немов привиди, тихо, але помітно на око, ходили один за другим уперек алей. Місяць спинився високо над садом, а нижче від його, кудись на схід, мчали прозорі плями туману. Увесь світ, здавалось, утворювався лише з чорних силуетів та бродячих білих тінів, а Огньов, додивляючись туману місячного серпневого вечора чи не вперше в житті, гадав собі, що бачить він не природу, а декорацію, де невмілі піротехніки, щоб освітлити сад білим бенгальським огнем, посідали під кущами і разом з світлом напустили в повітря ще й білого диму.

Коли Огньов наближався до садової фіртки, від невисокого палисаду відійшла темна тінь і пішла йому назустріч.

— Вера Гавриловна!—зрадів він.—Ви тут? А я шукав-шукав, хотів попроситись... Прощайте, я відхожу.

— Так рано! Ще ж нема й одинадцятої.

— Ні, пора. Дороги п'ять верстов, та ще пакуватись треба. Завтра рано вставати...

Перед Огньовим стояла дочка Кузнецова, Вера, дівчина двадцяти одного року, як завжди сумовита, недбало зодягнена й приваблива. Дівчата, які багато марять і цілі дні читають лежачи та неуважно все, що потрапляє до рук, які нудьгують і смутно себе мають, одягаються завжди недбайливо. Отим серед них, що природа обдарувала їх смаком та інстинктом краси, ця легенька недбалість у зодягу надає особливої чарівності. Принаймні Огньов, згадуючи потім гарненьку Верочку, не міг собі уявити її без просторої кофтини; що заминалась навколо стану в ґлибкі складки і все ж не торкалася до стану, без локону, що вибився з високої зачіски, без тої червоної плетеної хустки з волохатими кульками біля торочки, що вечорами, мов той прапор на безвітрі, сумовито звисала з плеча Верочки, а вдень валялася зім'ята у передпокої, біля чоловічих шапок, або в їдальні на скрині, де безцеремонно спала на ньому стара кицька. Від цієї хустки і від складок на кофтині дихало природніми лінощами, домуванням.

благодушністю. Можливо, з тієї причини, що Вера подобалася Огньову, він з кожного гудзичка й шлярочки вмів вичитати щось тепле, затишке, найвне, щось таке гарне й поетичне, чого саме бракувало жінкам нещирим, позбавленим почуття краси і холодним.

Верочка була стрункої постави, мала доладний профіль і гарні кучеряві коси. Огньову, що на своїм віку мало бачив жінок, вона здавалася красунею.

— Від'їжджаю!—говорив він, прощаючися з нею біля фіртки.—Не згадуйте лихом. Спасибі за все.

Таким же співучим семінарським голосом, як розмовляв він із старим, так само моргаючи і знизуючи плечима, почав він дякувати Верочці за гостливість, ласку й привіт.

— Про вас писав я до матері в кожному листі,—говорив він. Якби такі всі були, як ви та ваш батько, то життя було б на світі як масниця. У вас усе товариство пречудесне. Люди все прості, сердешні, щирі.

— Ви тепер куди їдете?—спитала Вера.

— Тепер їду до матері, до Орла, побуду в неї тижнів зо два, а потім до Пітеру на працю.

— А потім?

— Потім? Всю зиму працюватиму, а на весну знов кудись на повіт матеріяли збирати. Ну, будьте щасливі, живіть сто літ... не згадуйте лихом. Більше не побачимось.

Огньов нагнувся й поцілував Вероччину руку. Далі в мовчазнім розчуленні він поправив на собі крилатку, взяв спохватніше в'язку книжок, помовчав і сказав:

— А туману скільки насунуло.

— Так. Ви у нас нічого не забули?

— А що? Здається, нічого...

Якийсь час Огньов постояв мовчки, далі незграбно повернувся до фіртки і вийшов з саду.

— Подождіть, я вас до нашого лісу проведу,—сказала Вера, виходячи за ним.

Вони пішли дорогою. Тепер уже дерева не закривали простору, і можна було бачити небо й далину. Наче укрившись серпанком, вся природа ховалася за прозорою матовою імлою, крізь яку радісно визирала її краса; туман, де густіший та більший, нерівно стелився біля кіп та кущів, часом клаптями сунув через дорогу, прилягав до землі і наче б оберігався закривати собою простір. Крізь імлу

видно було всю дорогу до лісу з темними канавами обабіч і з дрібними кущами, що росли в канавах і заваджали бродити кляптям туману. За півверстви від фіртки темніла смуга кузнєцовського лісу.

«Чого вона зо мною пішла? Це ж її доведеться про- водити назад»,—подумав Огньов, але, подивившись на Верин профіль, він ласкаво усміхнувся й сказав:

— Не хочеться й їхати в таку гарну годину. Вечір достоту романтичний, з місяцем, з тишею і зо всіма онерами. Знаєте що, Веро Гавриловно! Живу я на світі двадцять дев'ять років, а в моїм житті ні разу не було роману. За все життя ні одної романічної пригоди, так що про рандеву, про алеї зідхань та про поцілунки я чув лише з чужих уст. Неприродня річ! В місті, коли от сидиш у себе в номері, не помічаєш цієї прогалини, зате тут, на вільному повітрі, вона дає про себе знати... Аж якось прикро стає.

— А чого ж це ви так?

— Не знаю. Мабуть, все життя ніколи було, а може просто не випадало зустрітися з такими жінками, які б... Загалом, у мене мало знайомих, і я нігде не буваю.

Кроків з триста молодята пройшли мовчки.

Огньов позирав на непокриту голову й на хустку Вероч- чину, і в душі його один по одному оживали весняні й літні дні; то був час, коли, вирвавшись з свого сірого петербурзького житла, розкошуючи серед привітних гарних людей, природи й любої праці, не встигав він помічати, як вранішню зорю змінюла вечірня і як один по одному, віщуючи кінець літа, переставали співати спочатку созо- вейко, далі перепел, а трохи згодом і деркачик... Час збігав непомітно, виходить, жилося гарно й легко... Почав він пригадувати вголос, як неохоче він, небагатий, не- звиклий до руху й до людей, наприкінці квітня їхав сюди, до Н-ського повіту, де сподівався зазнати нудьги, самот- ности і знеохоти до статистики, що зараз, на його думку, серед наук посідає найперше місце. Приїхавши квітневого ранку до повітового городка Н, він спинився в заїзді старо- віра Рябухіна, де за сороківку на добу дали йому ясну й чисту кімнату, з умовою, що палити він буде на вулиці. Відпочивши й розчитавши, хто в повіті був за голову земської управи, він одразу ж вирушив пішки до Гаврила Петровича. Випало йти чотири верстви розкішними лугами

й молодими гайками. Під хмарами, сповняючи повітря срібними згуками, тріпотіли жайворонки, а над зазеленилими нивами, статечно й поважно стріпуючи крилами, кружляли гайворони.

— Господи, — здивувався тоді Огньов, — невже тут завжди дихають таким повітрям, чи це так пахне тільки сьогодні, ради мого приїзду?

Сподіваючись стриманого ділового вітання, до Кузнецових увійшов він несміливо, поглядаючи спідлоба і соромливо поскубуючи свою борідку. Старий спершу морщив лоба і не розумів, для чого це молодій людині та його статистиці потрібна була земська управа, а коли той докладно пояснив йому, що то воно є статистичний матеріал і де його збирають, Гавриїл Петрович пожвавив, усміхнувся і з дитячим зацікавленням став заглядати до його зшитків... Увечері того ж дня Іван Алексеевич уже сидів у Кузнецових за вечерею, швидко хмілів від міцної наливки і гляючи на спокійні обличчя та повільні рухи своїх нових знайомих, почував у всьому своєму тілі солодкі, дрімливі лінощі, коли от хочеться спати, потягатись, усміхатись. А нові знайомі привітно обводили його очима й розпитували, чи живі ще його батько й мати, скільки він заробляє за місяць, чи часто ходить до театру...

Пригадав Огньов і свої роз'їзди по волостях, пікніки, риболовлі, мандрівку всім товариством до дівочого монастиря, де ігумення Марфа обдарувала кожного з гостей бісерною калиточкою, пригадав запальні, нескінченні, суто-росіянські суперечки, коли суперечники, прискаючи та стукаючи кулаками об стіл, не розуміють і перебивають один одного, сами того не помічаючи, заперечують собі кожною фразою, увесь час змінюють тему і, проспиречавшись години зо дві, зо три, сміються:

— Чорти його знають, заради чого ми суперечку зчинили! Почали за здоров'я, а скінчили за впокій.

— А пам'ятаєте, як я, ви й лікар їздили верхи до Шестова?—говорив Вері Іван Алексеїч, наближаючись із нею до лісу.—Тоді ще нам зустрівся юродивий. Я дав йому п'ятака, а він тричі перехристився та й укинув мого п'ятака в жито. Господи, стільки я везу з собою вражіннь, що якби можна було зібрати їх у компактну масу, то вийшов би добрий зливкок золота. Не розумію, чого оті розумні й чулі

люди збиваються в столицях і не їдуть сюди? Хіба на Невському та в величезних вогких будинках більше простору й правди, ніж тут? Справді бо, оті мебльовані кімнати, вщерть набиті художниками, ученими та журналістами завжди здавались мені забобою.

За двадцять кроків від лісу через дорогу перекинувся невеличкий вузенький місточок з стовпцями на кінцях, що завжди під час вечірніх прогулянок правив Кузнецовим та їхнім гостям за маленьку станцію. Відціль, хто бажав, міг дражнити лісову луну, і видно було, як дорога зникала в чорній просіці.

— Ну, ось і мосток!—сказав Огньов.—Тут вам повертати назад...

Вера спинилась і відвела дух.

— Давайте посидимо,—сказала вона, сідаючи на один із стовпців.—Перед дорогою, коли прощаються, заведено, що всі сідають.

Огньов умостився біля неї на своїй в'язці книжок і не переставав говорити. Вона важко дихала з ходи і дивилася не на Івана Алексеїча, а кудись убік, так що йому не видно було її обличчя.

— Що, коли років через десять ми зустрінемося,—говорив він.—Які ми тоді будемо? Ви будете вже статечною матір'ю родини, а я автором якогось поважного, нікому не потрібного статистичного збірника, товстого, як сорок тисяч збірників. Зустрінемося і згадаємо давнину... Зараз ми відчуваємо теперішність, вона нас сповняє й хвилює, а тоді, зустрівшись, ми не пригадаємо ні дня, ні місяця, ні навіть року, коли ми бачилися востаннє на цьому місточку... Ви, можливо, змінитесь... Слухайте, ви ж змінитесь?

Вера, здригнувшись, повернулась до нього обличчям.

— Що?—спитала вона.

— Я вас питався допіру...

— Даруйте, я не чула, що ви говорили.

Лише тепер Огньов закріпив, як перемінилась Вера. Вона була бліда, важко дихала і від того дихання здригались і руки, й губи, й голова, а з зачіски вибивалися на лоб не один, як завжди, а два локони... Видимо, вона уникала дивитися просто в вічі і, щоб замаскувати хвилювання, то поправляла комірчика, що нібито муляв їй шию,

то пересмикувала свою червону хустку в одного плеча на друге...

— Вам, здається, холодно,—сказав Огньов.—Сидіти в тумані не дуже то здорово. Давайте по я проведу вас нах-гауз.

Вера мовчала.

— Що вам таке?—усміхнувся Іван Алексеїч.—Ви мовчите і не відповідаєте мені. Нездужаєте ви, чи сердитесь? Що?

Вера міцно притиснула долоню до щоки, обернутої до Огньова, і одразу ж різко відірвала її.

— Жахливе становище...—прошепотіла вона з виразом сильного болю в обличчі.—Жахливе!

— Чим же воно жахливе?—спитав Огньов, знизуючи плечима і не ховаючи свого здивування.—Про що мова?

Все ще важко дихаючи і здригаючи плечима, Вера повернулась до нього плечима, яку хвилину дивилася на небо й промовила:

— Мені треба поговорити з вами, Іване Алексеїчу...

— Я слухаю.

— Вам, можливо, видасться дивним... ви здивуетесь, та мені все одно...

Огньов ще раз знизав плечима і приготувався слухати.

— Річ у тому... почала Верочка, схиляючи голову і шарпаючи пальцями кульку на хустці.—Бачите, я вам ось що... хотіла сказати... Вам це видасться дивним і... нерозумним, а я... я не можу більше.

Верина мова зійшла на невиразне бурмотіння і враз урвалася плачем. Дівчина закрила обличчя хусткою, ще нижче нагнулась і гірко заплакала. Іван Алексеїч зніяковіло крехнув і, дивуючись, не знаючи, що його казати й робити, безнадійно поглянув навколо себе. Від незвички до плачу та сліз у нього в самого засвербіли очі.

— Ну, отакої!—забурмотів він у замішанні.—Веро Гавриловно, ну до чого це, я вас питаю? Голубонько, ви... ви хворі? Чи вас хтось образив? Ви скажіть, може я, як його... чимось допоможу...

Коли він, намагаючись розважити її, дозволив собі обережно відняти від обличчя її руки, вона усміхнулась до нього крізь сльози й промовила:

— Я... я кохаю вас.

Ці слова, прості й звичайні, були вимовлені простою людською мовою, але Огньов, сильно зніяковівши, відвернувся від Вери, підвівся і слідом за зніяковінням відчув перестрах.

Сумовитість, потеплість і сентиментальний настрій, навіяні на нього прощанням та наливкою, раптом зникли, поступившись перед гострим, неприємним почуттям зніяковілості. Ніби перевернулась у ньому душа, він скоса поглядав на Веру, і тепер вона, після того, як освідчилась в своєму коханні, скинула з себе неприступність, що так прикрашає жінку, здавалась йому наче б то нижчою на зріст, простішою, темнішою.

«Що ж це таке?—вжахнувся він сам собі.—Та я ж її... кохаю чи ні? От морока дак так!»

А вона, коли найважливіше і найважче, врешті, було сказане, дихала вже легко й вільно. Вона так само підвелася і, глядячи просто в обличчя Івана Алексеїча, почала говорити швидко, нестримно, палко.

Як от людина, несподівано злякана, не може потім пригадати чергування звуків катастрофи, що приголомшили її, так і Огньов не пам'ятає слів і фраз Вериних. Він пам'ятає лише зміст її мови, її саму і те відчуття, що викликала в ньому її мова. Він пам'ятає ніби приглушений, трохи хрипкий від хвилювання голос і незвичайну музику й жагучість інтонації. Плачучи, сміючись, зблпсуючи сльозинками на віях, вона говорила йому, що з перших уже днів знайомости він вразив її своєю оригінальністю, розумом, добрими, розумними очима, своїми намірами й життєвою метою, що вона покохала його палко-безтямно й глибоко; що коли, бувало, літом вона входила із саду в дім і в передпокої бачила його крилатку, чи здалеку чула його голос, тоді серце її обливалося холодом, передчуттям щастя; його навіть пусті жарти викликали її сміх, у кожній цифрі його зпитків вона вбачала щось незвичайно розумне та грандіозне, його сучкуватий ціпок видавався їй кращим від дерев.

І ліс, і клапті тумалу, і чорні канави обабіч дороги, здавалось, притихли, слухаючи її, а в Огньова у душі творилося щось негарне та неладне... Признаючись в коханні, Вера була чарівно приваблива, говорила гарно й пристрасно, та він відчував не насолоду, не життєву

радість, як того хотів би, а лише почуття жалю до Вери, біль і гризоту, що заради нього страждає гарна людина. Хто відає, чи обізвався в ньому книжний розум, чи виявилась непереможна звичка до об'єктивності, що так часто заваджає людям жити, але захват і страждання Верині здавалися йому удаваними, не серйозними і в той же час почуття збурювалось у ньому і нашіптувало, що все те, що він бачить та чує зараз, з погляду природи й особистого щастя, важливіше від усіх статистик, книг; істин... І він злостився і картав себе, хоча й не розумів, у чому саме полягає його провина.

Назверх зніяковілості він ніяк не знав, що йому говорити, а говорити треба було. Сказати просто: «я не кохаю вас», він не мав сили, а сказати «так» він не міг, бо хоч як докопувався, а не знаходив у своїй душі навіть іскорки...

Він мовчав, а вона все говорила, що для неї немає більшого щастя, як бачити його, йти за ним, хоч і зараз, куди він скаже, бути його дружиною й допоміжницею, що коли він піде від неї, то вона помре від туги...

— Я не можу тут залишатись!—сказала вона, ламаючи руки.—Мені набридла й домівка, і цей ліс, і повітря. Я не зношу повсякчасного спокою й марного життя, не зношу наших нудних та збляклих людей, що всі скидаються один на одного, як краплі води. Всі вони сердешні й добродушні, бо ситі, не страждають, не боряться. А я хочу до тих великих вогких будинків, де страждають, де серця запеклися від праці та злиднів...

І це здавалось Огньову удаваним і несерйозним. Коли Вера замовкла, він усе ще не знав, що йому говорити, але мовчати неможна було, і він забурмотів:

— Я, Веро Гавриловно, вельми вдячний вам, хоча знаю, що нічим не заслужив такого... з вашого боку... почуття. Подруге, як чесна людина я мушу сказати, що... щастя будується на рівновазі, цебто коли обидві сторони... однаково кохають.

Та одразу ж Огньов засоромився свого бурмотіння й замовк. Він почував, що в цей час обличчя його було дурне, провинне, тривіальне, що воно було напружене й нещире... Вера десь то зуміла прочитати на його обличчі правду, бо одразу стала серйозна, зблідла й похилила голову.

— Ви даруйте мені,—пробурмотів Огньов, не зносячи мовчанки.—Я в такій мірі вас поважаю, що... мені боляче.

Вера різко повернулась і пішла назад до садиби. Огньов рушив слідом за нею.

— Ні, не треба!—сказала Вера, махнувши йому рукою.— Не йдіть, я сама дійду...

— Та ні, все ж... не можна не провести...

Що тільки говорив Огньов, усе, до останнього слова, здавалося йому огидним та утертим. Почуття провини зростало в ньому з кожним кроком. Він злостився, стискав кулаки і проклинав свою холодність та невміння поводитися з жінками. Намагаючись розбурхати себе, він дивився на гарний стан Вероччин, на її косу та сліди, що їх залишали на куряній дорозі маленькі її ніжки, пригадував її слова й сльози, та все це лише розчулювало, але не ятрило його душі.

«Ат, неможна ж через силу покохати! — переконував він себе і в той же час думав:—а коли ж я покохаю не через силу? Мені уже під тридцять. Кращої за Веру ніколи не зустрічав я жінки і ніколи не зустріну... Ох, собача старість! Старість у тридцять років!»

Вера йшла поперед нього все швидше та швидше, не оглядаючись і поникши головою. Йому здавалось, що в горя вона спала з тіла, звузилась у плечах.

«Уявляю собі, що діється зараз у неї на душі!—думав він, дивлячися їй в спину.--Мабуть і сором, і боляче так, що вмерти хочеться. Господи, стільки у всьому цьому життя, поезії, значіння, що й камінь би зворушився, а я... я дурень і незграба!»

Біля фіртки Вера мигцем глянула на нього і, зігнувшись та закутуючись хусткою, швидко пішла уздовж алеї.

Іван Алексеїч залишився сам один. Повертаючись назад до лісу, він ішов повільно, раз-у-раз спинявся й оглядався на фіртку з таким виразом всієї своєї постави, наче б то не вірив сам собі.

Він шукав очима на дорозі слідів Вероччиних ніг і не вірив, що дівчина, така до вподоби йому, тількищо призналася в коханні і що він так незграбно й недоладно «відмовив» їй. Вперше в житті йому доводилось зазнати на досвіді, як мало залежить людина від власної доброї волі, і відчутти на самому собі становище порядної і сердешної людини, що проти власного бажання спричиняє жорстокі та незаслужені страждання своєму ближньому.

У нього боліло сумління, а коли зникла Вера, йому почало здаватися, що він утратив щось дуже дороге, близьке, чого вже не знайти йому. Він почував, що з Верою вислизнула від нього частина його молодості, і що хвилини, отак марно пережиті, вже ніколи не вернуться.

Дійшовши до мосточка, він спинився й замислився. Йому хотілося знайти причину своєї незрозумілої байдужості. Що вона полягала не зовні, а в ньому самому, це він розумів. Щиро признався він сам собі, що це не розумова байдужість, що нею так часто хваляться розумні люди, не байдужість себелюбного дурня, а звичайне безсилля душі, нездатної сприйняти глибоко красу, рання старість, набута від виховання, безладної боротьби за шматок хліба, номерного відлюдного життя.

З мосточка він повільно, ніби знехотя, пішов до лісу. Тут, де серед чорних, густих сутінків де-не-де визначалися ясними плямами пробіски місячного світла, де він нічого не відчував, крім власних думок, йому нестримно захотілось повернути загублене.

І пам'ятає Іван Алексеїч, що він знову вернувся. Підходяючи себе споминами, силоміць змальовуючи в своїй уяві Веру, він швидко йшов до саду. На дорозі і в саду туману вже не було, і ясний місяць дивився з неба наче вмитий, лише схід брався туманом та хмурився... Пам'ятає Огньов свої обережні кроки, темні вікна, густий дух від геліотропу й резеди. Знайомий Каро, приязно махаючи хвостом, підійшов до нього й понюхав його руку... Це була єдина жива істота, що бачила, як він разів зо два обійшов навколо дому, постояв біля темного Вериного вікна і, махнувши рукою, глибоко зідхнув і пішов із саду.

За годину вже він був у городку і стомлений та розтріпаний, притулившись усім тілом і гарячим лицем до воріт заїзду, стукав клямкою. Десять у городку спросоння гавкав собака і, ніби відповідаючи на його стук, біля церкви задзвонили в чавунну дошку...

— Тягається по ночах...—бурчав господар-старовір в довгій, наче жіночій сорочці, відчиняючи йому ворота. Замість отак тягатись, молився б краще богові.

Увійшовши до себе в кімнату, Іван Алексеїч присів на ліжко і довго-довго дивився на огонь, далі струснув головою і взявся пакуватись...

КРАСУНІ.

I.

Пам'ятаю, бувши ще гімназистом V чи VI класу, їхав я з дідом із слободи Великої Крепкої, на Донщині, до Ростова на Дону. День був серпневий, гарячий, до втоми нудний. Від спеки та від сухого, пекучого вітру, що гнав нам назустріч цілі хмари куряви, злипалися очі, пересихало в роті; не хотілося ні дивитись, ні говорити, ні думати, і коли наш півсонний візник, Карпо, замахнувшись на коняку, зачіпав мене батіжком по кашкеті, я не протестував, не озивався й звуком і тільки, прокинувшись з дримоти, упокорено й тужно поглядав у далечінь: чи не видно крізь куряву якого села? Підгодувати коней стали ми у великому вірменському селі Бахчи-Салах у знайомого дідові багатого вірмена. Ніколи в житті я не бачив нічого карикатурнішого за того вірмена. Уявіть собі маленьку стрижену голівку з густими низько навислими бровами, з птичим носом, довгими сивими вусами та широким ротом, з якого стирчить величезний черешневий чубук; голівка ця якось недоладно приставлена до сухорлявого, горбатого тулуба, одягненого в фантастичне убрання: найкупішу червону куртку та широчезні ясно блакитні шаравари; ходила ця фігура, розставляючи ноги та почовгуючи пантофлями, говорила не виймаючи чубука з рота, а трималася з суто-вірменською гідністю: не посміхалася, витріщала очі і намагалась приділяти своїм гостям якнайменше уваги.

В кімнатах у вірмена не було ні вітру, ні куряви, але було так само прикро, душно та нудно, як і в степу по дорозі. Пам'ятаю запорошений і безсилий від спеки, сидів я в кутку на зеленій скрині. Нафарбовані, дерев'яні стіни, меблі та навохрені мостини повівали на мене духом сухого дерева, припаленого сонцем. Де тільки глянеш, мухи, мухи, мухи!.. Дідусь і вірмен говорили півголосом про

толоки, попас, про вівці... Я знав, що цілу годину наставлятимуть самовара, що дід не менш години питиме чай, а потім години на дві на три заляже спати, що чверть дня у мене піде на дождидання, а там знову спека, курява, труські дороги. Я слухав бурмотіння двох голосів і мені починало здаватися, що вірмена, шафу з посудом, мух, вікна, в які тиснеться гаряче сонце, я бачу давно-давно і перестану їх бачити тільки в дуже далекій прийдешності, і в мене підіймалася лють до степу, до сонця, до мух...

Молодиця в хустці внесла посуд, а потім самовара. Вірмен непохапливо вийшов у сіни й гукнув:

— Машя! Ходи чай наливати! Де ти там? Машя!

Почулись прискорені кроки і до кімнати ввійшла дівчина років на шіснадцять, у простій перкалевій суконці і в білій хустині. Перемиваючи посуд та наливаючи чай, вона стояла до мене спиною, і я помітив тільки, що була вона тонка у стані, боса та що її маленькі голі п'яти були прикриті низько спущеними шаравами.

Хазяїн запросив мене пити чай. Сідаючи до столу, я глянув в обличчя дівчині, що подавала мені шклянку, і враз відчув, ніби який вітер перебіг по моїй душі і звів з неї усі того дня вражіння з їх нудом та курявою. Я побачив чарівні риси найгарнішого обличчя, яке колибуть зустрічалося мені на яві або марилося вві сні. Передо мною стояла красуня, і я зрозумів це з першого погляду, як розумію блискавку.

Я ладен запрягтися, що Маша, або як уживав її батько, Машя, була справжня красуня, але довести цього не вмію. Інколи буває, що хмари у безладді зіб'ються край неба, і сонце, ховаючись за них, пофарбує їх і небо у найрозмаїтіші кольори: пурпуровий, помаранчевий, золотий, бузковий, сіро-рожевий; одна хмаринка подібна до ченця, друга до риби, третя до турчина в чалмі. Заграва пойняла третину неба, виблискує на церковному хресті і в шибях панського дому, відсвічує в річці і в калюжах, тремтить на деревах; далеко-далеко на її тлі летить кудись на ночівлю зграя диких качок. І підпасок, що гонить череду, і землемір, їдучи бричкою через греблю, і пани гуляючи— всі дивляться на захід сонця і всі як один уважають, що він на прочуд гарний, але ніхто не знає і не скаже, де саме та краса.

Та й не я тільки визнав, що вірменочка гарна. Мій дід, стара, вісімдесятилітня людина, туга, байдужа до жіночої краси і краси природи, цілу хвилину лагідно дивився на Машу і потім спитався:

— Ваша дочка, Авете Назаровичу?

— Дочка. Так, дочка...—відповів хазяїн.

— Хороша панночка,—похвалив дід.

Красу вірменочки художник назвав би класичною та строгою. Це була саме та краса, споглядання якої не знати звідки, навіває вам певність, що ви бачите риси правильні, що волосся, очі, ніс, уста, шия, груди і всі рухи молодого тіла злилися в один суцільний, гармонійний акорд, в якому природа не помилилася ні на одну, хоч би найменшу рисочку; вам здається чомусь, що в ідеально гарної жінки мусить бути саме такий ніс, як у Маші, рівний і з невеликим горбочком, такі великі чорні очі, такі саме довгі віі, такий саме м'який погляд, що її чорне кучеряве волосся та брови так саме пасують до її ніжнобілого чола та лиця, як зелений очерет до тихої річки; біла шия Маша та її молоді груди ще не зовсім розвинені, але щоб вирізьбити їх, вам здається, треба мати величезний творчий хист. Дивитесь ви і потроху підступає до вас бажання сказати Маші щось надзвичайно приємне, щире і гарне, таке ж гарне, як вона сама.

Спершу мені було якось кривдно й соромно, що Маша не приділяє мені жадної уваги і весь час дивиться додолу; якесь особливе повітря, здавалося мені, щасливе й горде, відділило її від мене і заздрісно заступає її від мого зору.

«Це тому, думав я, що я весь запорошений, засмалений на сонці і тому, що я ще хлопчик».

Та потім я поволі забув про себе самого і весь поринув у відчуття краси. Я вже не пам'ятав про степову одноманітність, про куряву; не чув дзизчання мух, не добирив смаку в чаї і тільки почував, що через стіл від мене стоїть красуня-дівчина.

Красу відчував я якось дивно. Не бажання, не захват, не втіху викликала в мене Маша, а важкий, хоч і приємний смуток. Був цей смуток нечиткий, невразливий, як сон. Чомусь мені шкода було себе, і діда, і вірмена, і самої вірменочки,—і було в мене таке почуття, ніби всі ми четверо згубили щось важливе і потрібне для життя і вже ніколи того не знайдемо. Дідові теж стало сумно. Він уже не

говорив про толоку та про вівці, а мовчав і задумано поглядав на Машу.

Після чаю дід заліг спати, а я вийшов з дому і сів на рундучку. Дім, як і всі доми в Бахчи-Салах, стояв навсонні; не було ні дерев, ні піддашків, ні будь-якого холодочку. Великий двір, порослий лободою та калачиками, не вважаючи на велику спеку, був повний життя та веселощів. За одним із невисоких плотів, що тут і там перетинали великий двір, ішло молотіння. Круг стовпа, закопаного посеред току, запряжені в ряд і творячи один довгий радіус, бігало дванадцятро коней. Біля них походжав дядько в довгій жилетці та широких штанях, поляскував батогом і кричав таким тоном, ніби хотів познущатися з коней та своєю владою над ними попишатись.

— Га-а-а, окаянні! Га-а-а!.. нема на вас холери! Боїтесь?

Коні, гніді, сірі та рябі, не тямлячи, чому це їх примушено ходити кружка на одному місці і толочити пшеничну соломку, бігали неохоче, немов через силу, і ображено помахували хвостами. З-під копитів вітер здіймав їм цілі хмари золотистої половини і заносив її далеко через тин. Коло високих свіжих скирт копалились баби з граблями і пересувалися гарби, а за скиртами, у другому дворі бігала друга дванадцятка таких саме коней і такий саме дядько поляскував батогом і знущався з коней.

Східці, де я сидів, були розпечені; на тоненьких баясах, на рямах біля вікон де-не-де від жару виступав клей; попід східцями і попід віконницями в тінявих смужках тислися одно до одного червоненькі жучки. Сонце пекло мене і в голову, і в груди, і в спину—та я не помічав того і тільки відчував, як позад мене в сінях і в кімнатах постукували по мостиках босі ноги. Прибравши чайний посуд, Маша майнула по східцях, дмухнувши на мене вітром, і як птиця полетіла до невеличкої, закуреної димом прибудови, либонь до пекарні, звідки йшов дух пряженої баранини і чулась сердита вірменська говірка. Вона щезла у темних дверях і замість неї на порозі з'явилася стара, згорблена вірменка з червоним обличчям і в зелених шараварах. Стара сердилась і когось лаяла. Незабаром на порозі з'явилася Маша, червона від кухняного жару і з великою чорною хлібиною на плечі, струнко вигинаючись під вагою хліба, вона побігла через двір до току, пере-

скочила через тин і, шугнувши в хмару золотої полови, щезла за гарбами. Дядько, що поганяв коні, впустив руку з батіжком, замовк і з хвилину мовчки дивився на гарби, потім коли вірменочка знов майнула коло коней і перескочила через тин, він провів її очима і крикнув на коней таким тоном, ніби йому було дуже гірко:

— А бодай ви пропали, нечиста сила!

І весь час потім чув я без перестану кроки її босих ніг і бачив, як вона з поважним, стурбованим обличчям літала по двору. Пробігала вона по східнях, обвіваючи мене вітром, то в пекарню, то на тік, то за ворота, і я ледве-ледве встигав повертати голову, щоб стежити за нею.

І що частіше вона з своєю красою проносила у мене перед очима, то дужчий ставав мій смуток. Мені шкода було її, й себе, і погонича, що сумно проводив її очима кожного разу, як вона крізь хмару полови бігла до гарб. Чи то була заздрість, чи я жалкував, що ця дівчина не моя і ніколи моя не буде, і що я для неї чужий, чи може я відчував невідомо, що її незвичайна краса випадкова, непотрібна і, як усе на землі, нетривала, чи то нарешті мій смуток був тим особливим чуттям, що будиться в людині від споглядання справжньої краси,—бог його знає.

Три години доживання минулися непомітно. Мені здавалося, не встиг я надивитися на Машу, як Карпо поїхав до річки, викупав коняку, вернувся і вже став запрягати. Мокра конячина чмихала від приємності і стукала копитами по голоблях. Карпо кричав на неї «наза-ад!» Прокинувся дідусь. Маша з рипом відчинила нам ворота, ми сіли на дрожку і виїхали з двору. Їхали мовчки, немов би сердились одно на одного.

Коли годин через дві-три в далині указалися Ростов і Нахичевань, Карпо, що весь час мовчав, озирнувся раптом і промовив:

— А хороша у вірменчука дівчина.

І хльоснув по коневі.

II.

Другого разу, вже студентом, їхав я залізницею на південь. Стояв травень. На одній із станцій, де між Білгородом і Харковом, вийшов я з вагону погуляти по платформі.

На садочок при станції, на плятформу і на поле лягла вже вечірня тінь; вокзал заступав собою захід, але по найвищих клубах диму, що виходив з паровика, набираючи ніжнорожевого кольору, видно було, що сонце ще не зовсім зховалось.

Походжаючи по плятформі, я помітив, що більшість пасажирів ходила і стояла біля одного тільки вагона другої класи, і то з таким виразом, ніби в тому вагоні сиділа якась славнозвісна особа. Серед цікавих, що з ними біля того вагона я стрівався, був між іншим і мій супутник, артилерійський офіцер, чоловічок розумний, щирий і симпатичний, як усі, з ким ми знайомилися дорогою, випадково і на короткий час.

— На що ви тут дивитесь?—запитав я.

Він нічого не відповів і тільки очима показав мені на одну жіночу постать. То була молода ще дівчина, літ на 17—18, одягнена в російське національне убрання, з непокритою головою і в мантильці, недбало накиненій на одно плече, не пасажирка, а мабуть дочка або сестра начальника станції. Вона стояла біля вікна вагона і розмовляла з якоюсь літньою пасажиркою. Перше, ніж я встиг здати собі справу, що я бачу, мене нараз опанувало почуття, якого я зазнав був колись у вірменському селі.

Дівчина була надзвичайна красуня, і в цьому не було найменшого сумніву ні в мене, ні в тих, хто разом з мною на неї дивився.

Коли описувати її, як заведено, риса по рисі, то справді прегарне було в неї тільки біляве, хвилясте, густе волосся, розпущене і перев'язане на голові чорною стрічкою; все інше було або неправильне або дуже звичайне. Від особливої манери кокетувати, чи то від короткозорости, очі її були примружені, ніс дивився трохи вгору, рот був малий, профіль окреслений нерішучо і мляво, плечі вузькі невідповідно до віку, та проте дівчина справляла вражіння сутої красуні і, дивлячись на неї, я мав нагоду переконатись, що руському обличчю для того, щоб здаватися гарним, не треба суворо додержаної правильности рис, а навіть, коли б цій дівчині, замість її нерівного носа та поставлено іншого правильного і пластично непомильного, як у вірменочки, то здається, обличчя її від того втратило б увесь свій чар.

Стоячи біля вікна і розмовляючи, дівчина щулилась од вечірньої вогкості і, раз-у-раз оглядаючись на нас, то бралася в боки, то підіймала руки вгору, щоб поправити волосся, говорила, сміялась, удавала на своїм обличчі то здивування, то жах, і я не пам'ятаю хвилини, коли б її тіло й обличчя були спокійні. Вся таємниця і весь чар її краси полягали саме в цих дрібних, добірно-гарних руках, у посмішці, у грі обличчя, в бистрих поглядах на нас, в поєднанні цих рухів з молодістю, свіжістю, з чистотою душі, що звучала в її сміхові і в голосі та з тою вутлістю, що так любимо ми в дітях, у птахам, молодих оленях, молодих деревах.

Це була краса метелика, до якої так пасують вальс, перепурхування по саду, сміх, веселощі і яка не в'яжеться з поважною думкою, смутком та спокоєм; і здається, варт тільки, щоб по плятформі перебіг добрий вітер або пішов дощ, і це тендітне тіло зів'яне і вередлива краса обсиплеться, як квітковий пил.

— Тек-с...—проказав офіцер, зідхнувши, коли ми після другого дзвоника подалися до свого вагона.

А що означало це «тек-с», я не берусь відповісти.}

Може йому було сумно і не хотілося йти від красуні та весняного вечора в душний вагон, чи може йому, як і мені, несвідомо шкода було й красуні, і себе, й мене, і всіх пасажирів, що мляво й неохоче брели до своїх вагонів. Проходячи повз вікно телеграфу, біля якого сидів за своїм апаратом блідий рудоволосий телеграфіст з високим чубом та полинялим вилицюватим обличчям, офіцер зідхнув і сказав:

— Ладен заложитися, що цей телеграфіст закоханий в ту гарненьку. Жити серед степу під одним дахом з тим легесеньким чарівним створінням і не закохатися—то щось більше за наші сили. А яке, друже мій, нещастя, який глум бути сутулим, патлатим, сірим, але порядним і не дурним чолов'ягою, і закохатися в цю гарненьку і дурненьку дівчинку, а їй до вас і діла немає. Або ще гірше: уявіть, що цей телеграфіст закоханий і разом з тим жонатий та що жінка в нього така ж сутула, патлата, і порядна, як він сам... Мука!

Біля нашого вагона, взявшись за поручні площадки, стояв кондуктор і дивився в той бік, де була красуня, і

Його виснажене, одутле, неприємно випасене обличчя, втомлене від безсонних ночей та вагонного колихання, виявляло зворушення і найглибший смуток, так ніби в дівчині він бачив свою молодість, щастя, свою тверезість, чистоту, жінку, дітей, так ніби він каявся і відчував усією своєю істотою, що дівчина ця не його і що до звичайного, людського пасажирського щастя йому, з його передчасною старістю, незграбністю та товстим обличчям так само далеко, як і до неба.

Продзвонив третій дзвоник, засюрчали свистки і поїзд рушив. В наших вікнах промайнули спочатку кондуктор, начальник станції, потім сад, красуня з своєю чарівною, грайливо-дитячою посмішкою...

Висунувшись з вагона, я бачив, як вона, провівши поїзд очима, пройшла по платформі, повз вікно, де сидів телеграфіст, поправила своє волосся і побігла в сад. Вокзал уже не загороджував заходу, поле було відкрите, але сонце вже зайшло і дим чорними клубами стелився по оксамитово-зеленій озимині. Було сумно і в весняному повітрі, і на потемнілому небі, і в вагоні.

Знайомий кондуктор увійшов до вагону і взявся світити свічі.

СТЕП.

(Історія одної подорожі).

Із Н..., повітового міста...-ої губернії у липні рано вранці виїхала і з грюкотом покотилася поштовим трактом обшарпана, безресорна бричка. Така допотопна бричка, на яких їздять тепер на Русі тільки прикажчики, ліверанти та незаможні попи. Вона торохтіла й деренчала від найменшого руху; похмуро підспівувало відро, прив'язане ззаду, і вже самі ці звуки та мізерні ганчірочки, що теліпалися на її облізлому тілі, наганяли думку про її ветхість та бажання йти на брукт.

У бричці сиділо двоє Н-ських обивателів: Н-ський купець Іван Іванич Кузьмічов, голений, в окулярах та в солом'яному брилі, що більше скидався на чиновника, ніж на купця, і другий—панотець Христофор Сірійський, настоятель Н-ської Миколаївської церкви, невеличкий довгоносий дідок, у сірому парусиновому каптані та в циліндрі з широкими крисами, підперезаний гаптованим кольоровим поясом. Перший щось зосереджено думав і стріпував головою, щоб прогнати дримоту; в його на виду боролася звична ділова жорстокість з благодущністю людини, що оце тільки попрощалася з ріднею і добре собі випила; а другий вогкими оченятами здивовано дивився на світ широкий і всміхався так широко, що, здавалось, ніби усмішка заливала навіть береги циліндра. Обличчя в його було червоне і виглядало так, ніби змерзло. Обое вони, і Кузьмічов, і о. Христофор, їхали тепер продавати вовну. Прощаючись з домашніми, вони оце тільки закусили пухкениками з сметаною, і не зважаючи на ранню пору, випили по чарці... Настрій в обох був чудовий.

Окрім тількищо змальованих двох і фурмана Дениски, що невтомно хльоскав пару моторних гнідих коненят, на бричці був ще один пасажир хлопчик років на дев'ять,

з темним від смаги й мокрим від сліз обличчям. Це був Єгорушка, Кузьмічова небіж. З дядькового дозволу та о. Христофора благословення він їхав кудись уступати до гімназії. Його матуся, Ольга Іванівна, вдова колезького секретаря й рідна сестра Кузьмічова, освічених людей і шляхетне товариство любивши, вблагала свого брата, що їхав продавати вовну, взяти з собою Єгорушку й віддати його до гімназії. І от тепер хлопчина, не розуміючи, куди й по що їде, сидів на козлах поруч із Денискою, тримався за його лікоть, щоб не впасти, і підстрибував, як той чайник на конфорці. Від швидкої їзди червона сорочка надималася йому пухирем на спині, і новий фурманський капелюх з пав'ячим пером раз-по-раз на потилицю злазив. Він почувався надмірно нещасливою людиною і йому хотілося плакати.

Коли бричкою їхали повз острог, Єгорушка глянув на вартових, що нишком походжали коло високої білої стіни, на невеличкі ґратчасті вікна, на хрест, що блищав на даху, і згадав, як тиждень тому, в день казанської матері божої, він ходив з матусею до острожної церкви на храм; а ще раніше на великдень ходив до острогу з куховаркою Людмилою та з Денискою і носив туди паски, крашанки, пироги й печеню; арештанти дякували й христились, а один подарував Єгорушці олив'яні застіжки власної роботи.

Хлопчик придивлявся до знайомих місць, а навісна бричка бігла повз їх і залишала усе позаду. За острогом промайнули чорні, закопчені кузні, за ними захисне, зелене кладовище, оточене кам'яною огорою; з-за огорожі весело виглядали білі хрести й надгробки, що ховаються в зелених вишневих деревах і здалеку скидаються на білі плями. Єгорушка згадав, що, як цвітуть вишні, ці білі плями зливаються з вишневим цвітом у біле море; а коли вони досягають, білі надгробки й хрести бувають обсіпані гарячими, як кров, крапками. За огороєю під вишнями день і ніч спочивають Єгорушки батько й бабуня Зінаїда Данилівна. Коли бабуня померла, її поклали в довгу, вузьку труну і накрили двома п'ятаками її очі, що не хотіли заплющуватися. До самої смерті вона була жвава й приносила з базару м'які бублики, посипані маком, а тепер вона спить, спить...

А за кладовищем диміли цегельні. Густий чорний дим великими зwoями йшов з-під довгих, очеретом укритих дахів, придавлених до землі, і ліниво здіймався вгору. Небо понад заводами й кладовищем було смугляве, і великі тіні від зwoїв диму плазували полем і шляхом. У диму коло дахів рухалися люди й коні, вкриті червоним пилом...

За заводами кінчалось місто й починалось поле. Єгорушка востаннє озирнувся на місто, припав обличчям до Денисчиного ліктя й гірко заплакав...

— Ну, не наревівся ще, рево,—озвався Кузьмічов.—Знову, мазунчик ти один, заслинявів. Не хочеш їхати,—зоставайся. Ніхто ж тебе не тягне силою.

— Нічого, нічого, голубе Єгорушко, нічого...—забубонів швиденько о. Христофор.—Нічого, голубе... Покладайся на бога... Не по лиху їдеш, а по добро. Наука, мовляв, світло, а неучтво темрява... Свята правда.

— Хочеш повернутися?—спитав Кузьмічов.

— Хо... хочу,—відповів Єгорушка, схлипуючи.

— Та повернувся б. Однаково ж по-дурному їдеш. За сім миль пішки, вхопити кишки.

— Нічого, нічого, голубе...—провадив далі о. Христофор.—Отак от і Ломоносов з рибалками їхав, а вийшла з його людина на всю Європу. Розум, що сприймаємо його з вірою, дає плоди, богові угодні. Як там сказано в молитві? «Творцеві на славу, батькам нашим на втіху, церкві й отчизні на користь». Отак то...

— Користь усяка буває...—озвався Кузьмічов, запалюючи дешеву сигару.—Інший двадцять років навчається, та все без пуття.

— Буває й так.

— Кому наука на користь, а кого тільки спантеличує. Сестра—жінка нетямуща, усе до того благородства пнеться й хоче, щоб з Єгорушки вчений вийшов, а того не тямить, що я й при своїй роботі міг би Єгорушку навик ущасливити. Я це вам на те поясняю, що коли всі пошкуются в учені та благородні, тоді нікому буде торгувати та хліб сіяти. Всі з голоду повмирають.

— А коли всі торгуватимуть та хліб сіятимуть, тоді нікому буде наук доходити.

І гадаючи, що обидва вони сказали щось переконливе й поважне, Кузьмічов та о. Христофор зробили сер-

Йозні обличчя й воднораз каплянули. Дениска, що прислухався до їхньої розмови й нічого не зрозумів, струснув головою і, підвівшись, хльоснув у два боки гнідих. Настала мовчанка.

А тим часом перед очима подорожніх постелилася вже широка рівнина, перетята низкою пагорбів. Збившись у гурт і визираючи один з-за одного, ці горби зливаються в узгір'я, що стелеться праворуч від шляху аж до обрію й зникає в бузковій делечині; їдеш-їдеш і ніяк не розбереш, де йому початок і де край... Сонце вже виглянуло ззаду з-за міста й нишком без турбот узялося до своєї роботи. Спочатку далеко спереду, де небо збігається з землею, коло могил невеличких та вітряка, що здалеку скидається на маленького чоловічка, який махає руками, поплазувала по землі широка жовтогаряча смуга; за хвилину така сама смуга заблищала трохи ближче, побігла праворуч і охопила шпилі; щось тепле доторкнулося до Єгорчиної спини, смуга світла, підкравшись ззаду, шугнула через бричку й через коні, подалася назустріч іншим смугам, і враз увесь широкий степ скинув з себе вранішню півтінь, усміхнувся й засяяв росою.

Вижате жито, бур'ян, молочай, дикі коноплі,—все, посіріле від спеки, руде й напівмертве, а тепер умите росою й приголублене сонцем, оживало, щоб завітнути знову. Понад шляхом з веселим криком гасали старички, в траві ховрахи перекликалися, десь далеко ліворуч плакали чайки. Згряя куріпок, сполохана бричкою, зірвалася й з своїм м'яким «тррр» полетіла до пагорбів. Коники, цвіркуни, скрипалі й ведмедки завели в траві свою рипучу, одноманітну музику.

Але минув якийсь час, роса випарувалася, повітря застигло, і одурений степ набув свого похмурого липневого вигляду. Трава похилилася, життя завмерло. Засмалені пагорби, сіро-зелені, здалеку бузкові, зі своїми спокійними, як тінь, тонами, рівнина з затуманеною далечінню й перекинуте над ними небо, що в степу, де нема лісів і високих гір, здається дуже глибоким і прозорим, уявлялися тепер безкраїми, скам'янілими від туги.

Як душно й смутно. Бричка біжить, а Єгорushка бачить усе те саме—небо, рівнину, пагорби... Музика в траві притихла. Старички полетіли, куріпок не видно. Понад

прив'ялою травою, від нічого робити перелітають граки; всі вони скидаються один на одного й роблять степ ще одноманітнішим.

Ось летить шуліка над самісінькою землею, плавко помахуючи крилами, і раптом спиняється в повітрі, ніби замислившись над нудом життя, далі стріпує крильми й стрілою лине над степом, і незрозуміло, чого він літає й чого йому треба. А далеко-далеко махає крилами вітряк...

Для розмаїтості промайне в бур'яні білий череп або камінь, виросте на мить сіра кам'яна баба або суха верба з синьою сиворакшою на горішній гілці, перебіжить дорогу ховрашок—і знов біжать повз бур'яни пагорби, граки...

Аж ось, хвалити бога, їде назустріч віз із снопами. Зверху лежить дівка. Сонна, зморена спекою, підводить вона голову й дивиться на тих, що їдуть назустріч. Дениска задивився на неї, гніді простягають морди до снопів, бричка, завищавши, цілується з возом, і колючі колоски, як той віник, переїжджають циліндром о. Христофора.

— На людей їдеш, пухла!—гукає Дениска.—Ач, морду розперло, наче джміль покусав.

Дівка сонно всміхається й, поворушивши губами, знов лягає... А ось на горбі з'являється самотня тополя. Хто її посадив і навіщо вона тут—бог його святий знає. Від її стрункої постаті й зеленого одягу важко одірватися очима. Чи щаслива ця красуня? Улітку спека, взимку холод та хуртовина, восени страшні ночі, коли бачиш саму темряву і тільки й чуєш, як завиває непутній, сердитий вітер, а головне—цілісінький вік сама-самісінька... За тополею яскраво-жовтим килимом від верхів пагорба аж до шляху постелилися смуги пшениці. На пагорбі хліб уже покосили і в копи поскладали, а внизу ще тільки косять... Шість косарів стоять лавою й махають косами, а коси весело виблискують і в такт, усі разом, видають звук: «вжжі, вжжі». З рухів жінок-в'язальниць, з облич косарів, з вибликування кіс видно, що спека палить і душить. Чорний собака, висолопивши язика, біжить від косарів назустріч бричці, певно намірившись загавкати, але спиняється на півдорозі й байдужно дивиться на Дениску, що погрожує йому батоном: душно гавкати. Кото-

рась жінка підводиться і, взявшись обіруч за змучену спину, виряджає очима кумачеву Єгорущину сорочку. Чи то червоний колір їй доподобив, чи може згадала вона своїх дітей, а тільки довго стоїть вона нерухомо й дивиться вслід...

Аж ось і пшениця промайнула. Знов стелеться випалена рівнина, засмалені пагорби, пекуче небо, знов шугає понад землею шуліка. Здалеку, як і раніше, махає крилами вітряк і все ще скидається він на маленького чоловічка, що вимахує руками. Надокучило дивитися на нього і здається, що до його ніколи не доїдеш, що він тікає від брички.

О. Христофор і Кузьмічов мовчали. Дениска стьобав гнідих і вигукував, а Єгорущка вже не плакав, а байдужно дивився круг себе. Спека й степова нудота стомила його. Йому здавалося, що він давно вже їде й підстрибує, що сонце давно вже пече йому в спину. Ще й десять верстов не проїхали, а він вже думав: «Час би відпочити». З дядькового обличчя повільно зійшла благодущність і залишилася тільки ділова сухість, а голеному, худому обличчю, особливо, коли на йому є окуляри, коли ніс і скроні вкриті пилом, ця сухість надає невблаганного інквізиторського виразу. А о. Христофор усе дивився здивовано на світ божий і всміхався. Мовчки думав він про щось хороше й веселе, і добра, лагідна усмішка застигла йому на виду. Здавалося, що й хороша, весела думка застигла йому в мозкові від спекоти.

— А що, Дениско, доженемо сьогодні валки?—спитав Кузьмічов.

Дениска глянув на небо, підвівся, хльоснув по конях, а тоді вже відповів.

— Наніч, бог дасть, доженемо.

Залунало собаче гавкання. Штук із шестеро здоровених степових вівчарок раптом, ніби з засідки повискакувавши, люто виючи, кинулись назустріч бричці. Усі вони, надзвичайно люті з волохатими павучиними мордами й червоними од злости очима, оточили бричку і, заздрісно штовхаючи одна одну, хрипко заревли. Вони ненавиділи палко і, здається, ладні були на шмаття роздерти і коней, і бричку і людей... Дениска охочий дратувати й хльоскати, зрадів з такої нагоди і, надавши своєму обличчю зло-

втішного вигляду, перегнувся і вперішив бато́гом ві́вчарку. Пси захрипіли ще дужче, коні понесли, а Єгорушка, що ледве тримався на передку, дивлячись на собачі очі й зуби, розумів, що, якби він звалився, його в одну мить роздеруть на шматки, але страху не відчував і дивився так само зловтішно, як і Дениска, і шкодував, що не має в руках батога.

Бричка над'їхала до овечої отари.

— Стій!—гукнув Кузьмічов.—Держи! Тпрр...

Дениска цілим тулубом подався назад і спинив гнідих. Бричка зупинилась.

— А йди по сюди,—гукнув до чабана Кузьмічов.—Угамуй собак, хай вони тобі скажуться!

Дід-чабан, обдертий та босий, в теплій шапці, з брудною торбиною при стегні та з гачком на довгому піпкові—зовсім біблійна постать—угамував собак і, скинувши шапку, надійшов до брички. Точнісінько така сама постать стояла нерухомо по другий край отари й байдужно дивилася на подорожніх.

— Чия це отара?—спитав Кузьмічов.

— Варламівська,—голосно відповів дід.

— Варламівська,—озвався й собі чабан, що стояв по другий бік отари.

— А що, проїжджав тутечки вчора Варламов чи ні?

— Ні, не проїжджав... Прикажчик їхній проїжджали, таки так...

— Рушай!

Бричка покотилась далі, а чабани зі своїми лихими собаками залишилися позаду. Єгорушка з неохотою дивився вперед у бузкову далечінь, і йому вже здавалося, ніби вітряк, що розмахує крилами, наближається. Він усе збільшувався, зовсім виріс, і вже виразно бачити було обоє двоє його крил. Одне крило було старе, залатане, друге оце недавно зроблене з нового дерева й полискувало проти сонця.

Бричка їхала просто, а вітряк чогось почав збочувати ліворуч. Їхали, їхали, а він усе збочував у ліву руку й не зникав з очей.

— Лепського вітряка поставив синові Болтва,—зауважив Дениска.

— А от хутора його щось не видно.

— Він отам, за балочкою.

Незабаром указався й Болтвин хутір. А вітряк ще й досі не відходив назад, не відставав, дивився на Єгорушку своїм блискучим крилом і махав. От чакяун!

II.

Опівдні бричка звернула з шляху в праву руку, проїхала трохи ступою і спинилась. Єгорушка почув тихеньке, дуже лагідне дзюрчання й відчув, що до обличчя йому доторкнулося оксамитовою прохолодою якимсь інше повітря. З пагорка, зліпленого природою з величезного потворного каміння, крізь дудочку з болиголови, що встромив незаний добротинець, тоненьким струмком бігла вода. Вона спадала на землю і прозора, весела, виблискуючи проти сонця, з тихеньким мурчанням, ніби уявляючи, що вона потужний, бурхливий струмінь, швидко бігла кудись ліворуч. Недалеко від пагорка річечка розплилася калюжкою; гаряче проміння й розпечений ґрунт, жагуче випиваючи її, відбирали її силу; але трохи далі вона, певно, зливалася з іншою такою самою річечкою, бо ступенів за сто від пагорка понад її течією зеленіла густа, розкішна осока, з якої, коли під'їздила бричка, вилетіло кричачи трое бекасів.

Подорожні розташувалися над струмком спочивати й годувати коні. Кузьмічов, о. Христофор та Єгорушка посідали в сякім-такім холодку від брички та випряжених коней на розтеленій повсті й узялись до перекуски. Хороша, весела думка, що захолинула була в мозкові о. Христофора, коли він напився води й з'їв одне печене яйце, зажадала на волю. Він ласкаво глянув на Єгорушку, пожував і заговорив:

— Я й сам, голубе, вчився. Змалку бог послав мені розум і тяму, і я не так, як інші, ще як був такий, як ти, тишив родителів і наставників своєю кмітливістю. І п'ятнадцяти років ще не було мені, а я вже розмовляв і вірші складав латиною отак тобі, як по-руськи. Пам'ятаю, був я за жезлоносця в преосвященного Христофора. Якось по обідні, от як тепер бачу, в день тезоіменитства государя Олександра Павловича Благословенного він здіймав облачення в віттарі, глянув на мене ласкаво та й питає: «Puer bone, quam appellaris?» А я йому: «Christopharus sum».

А він мені: «*Ergo conpominati sumus*», тобто ми, виходить, на наймення однакові... Далі питає латиною: «Чий ти?» А я їй собі відповідаю латиною, що я син диякона Сірійського з села Лебединського. Побачивши отаку мою скоро-спішність і ясність відповідей, преосвященний поблагословив мене та їй каже: «Напиши батькові, що я його не забуду, а тебе матиму на оці». Протоєреї й батюшки, що у віттарі були, слухаючи латинський диспут, також дивувалися немало і кожний в похвалу мені виявив своє задоволення. Ще їй вуса мені не вирости, а я вже, голубе, читав і латиною, й по-грецькому, й по-французькому, знав філософію, математику, цивільну історію і всі науки. Пам'ять дав мені бог бистру навдивовижу. Бувало, як перечитаю разів зо два, на пам'ять знаю. Наставники й благодітелі мої дивувалися і гадали, що з мене буде найученіший муж, світоч церкви. Я їй сам думав до Києва їхати, далі наук учитися, та батьки благословення не дали. «Ти, казав батько, цілий вік учитимешся, то коли ж ми тебе дочекаємося?» Такі слова чуючи, я залишив науки й пішов служити. Воно, звичайно, вчений з мене не вийшов, та я батькам скорився, старість їм заспокоїв, поховав, як годиться. Послух паче постів і молитви.

— Певно, ви вже всі науки позабували!—зауважив Кузьмічов.

— А як його не забути? Хвалити бога, вже на восьмий десяток повернуло. З філософії та реторики, то ще дещо пам'ятаю, а от мови й математику геть позабував.

О. Христофор примружив очі, подумав і мовив стиха:

— Що таке «существо»? «Существо есть вещь самобитна, не требуя іного ко своєму ісполненію».

Він покрутив головою їй, замилювавшись, засміявся.

— Духовна страва,—мовив він.—Істинно, матерія підживляє плоть, а духовна страва душу.

— Наука наукою,—зідхнув Кузьмічов:—а от як не доженемо Варламова, то їй буде нам наука.

— Людина—не голка, знайдемо. Він тепер по цих місцях кружляє.

Понад осокою пролетіло троє знайомих уже бекасів. І в їх пищанні чути було занепокоєння й досаду, що їх зігнано з річечки. Коні поважно жували й прихали. Де-нєска ходив коло їх, намагаючись показати, ніби йому

байдужісінько до огірків, пирогів та яєць, що їли хазяї, увесь поринув у винищування їдзів та мух, які геть обліпили коням животи й спини. Він апатично, випускаючи з горла якийсь особливий, єхидно-переможний звук, хлюскав бідолах, а не влучивши з пересердя кректав і проводив очима всіх, кому поталанило уникнути смерті.

— Дениско, де ти там! Іди їсти!—сказав Кузьмічов, глибоко зідхаючи й показуючи цим, що він уже наївся.

Дениска несміливо підійшов до повсті й вибрав собі півдесятка великих огірків-жовтяків (вибирати дрібніші й свіжіші він посоромився), узяв двоє печених яєць, чорних і потрісканих, а тоді нерішучо, ніби побоюючись, щоб його не вдарили по простягнутій руці, доторкнувся пучкою до пиріжка.

— Бери, бери!—підохотив його Кузьмічов.

Дениска рішучо взяв пирога, відійшов далеко набік і сів на землі спиною до брички. Зараз же залунало таке голосне жування, що навіть коні пооберталися й підзорливо подивилися на Дениску.

Попоївши, Кузьмічов добув з брички торбу з чимсь і сказав Єгорушці:

— Я спатиму, а ти поглядай, щоб не потягли в мене з-під голови цієї торбини.

О. Христофор скинув рясу, пояса та каптана, і Єгорушка, глянувши на його, аж занімів—так здивувався. Йому й на думку не спадало ніколи, що батюшки ходять у штанях, а на о. Христофорові були справжні парусинові штани, заправлені в високі халяви, і куценька пістрьо-ва курточка. Дивлячись на його, спало Єгорушці на думку, що в такому невідповідному до його сану вбранні він, зі своїми косами та бородою, дуже схожий на Робінзона Крузо. Пороздягавшись, о. Христофор та Кузьмічов лягли в холодку під бричкою, обличчям один до одного, і позаплющували очі. Дениска, скінчивши жувати, розлігся на сонці горічерева і також заплющив очі.

— Наглядай, щоб часом хто коней не забрав!—сказав він Єгорушці і зараз же заснув.

Запанувала тиша. Лише чути було, як прихали й жували коні та хропіли поснулі. Деся далеченько плакала одна чайка і коли-не-коли лунало пищання трьох бекасів, що прилітали подивитися, чи не поїхали непрохані гості

лагідно гаркавлячи, дзюрчав струмочок, але всі ці звуки не порушували тиші, не будили застиглого повітря, а навпаки дрімотою повивали природу.

Єгорушка, задихаючись від спеки, яку особливо відчував тепер, по їжі, побіг до осоки й звідтіля оглянув місцевість. Побачив він е саме, що бачив і до полудня: рівнину, пагорби, небо, бузкову далечінь; лише пагорби стояли ближче, та не було вітряка, він бо залишився далеко позаду. З-за скелистого горба, де дзюрчав струмок, випинався другий рівніший і широкий; до його приліпився невеличкий хутір на п'ять-шість дворів. Коло хатів не видно було ні людей, ні дерев, ні затінків, немов би хутір задушився в гарячому повітрі й висох.

Аби щось робити, Єгорушка зловив у траві скрипалю, підніс його в жмені до вуха й довго слухав, поки той грав на свою скрипку. А як надокучила музика, він погнався за зграєю жовтих метеликів, що поприлітали до осоки води пити, і сам спостеріг, як опинився знов біля брички. Дядько й о. Христофор міцно спали: сон їхній мав тривати години зо дві, зо три, поки не спочинуть коні... Як же його загаяти цей довгий час і де подітися від спеки? Завдання важкеньке... Машинально Єгорушка підставив рота під струмок, що біг з дудочки; в роті йому стало холодно й запахло болиголовом; пив він спершу з охотою, далі над силу і доти, поки гострий холод з рота не побіг, по всьому тілі і поки вода не полилася на сорочку. Далі він підійшов до брички й почав дивитися на поспулих. Дядькове обличчя, як і раніше, виявляло діловиту суворість. Фанатик свого діла Кузьмічов раз-у-раз, навіть уві сні й підчас молитви в церкві, як співали «Іже херувими», думав про свої справи, й на хвилину не міг забути їх; та й тепер певно снилися йому багули вовни, підводи, ціни, Варламов... А о. Христофор, людина м'яка, легковажна й смішлива, цілий вік свій не знав жодної справи, що як той змій-полоз, скувала б йому душу. В усіх численних справах, за які він брався на своєму віку, його вабила не так сама справа, як метушня і спілкування з людьми, властиві кожній комерції. Наприклад, у подорожі його цікавила не так вовна, Варламов і ціна, як далека дорога, розмови в дорозі, спання під бричкою, незчасна їда... І тепер, як видно з його

обличчя, снилися йому, напевно, преосвященний Христофор, латинський диспут, його попадя, пухкеники з сметаною і все таке, що не могло снитися Кузьмічову.

Коли Єгорушка розглядав сонні обличчя, несподівано залунав тихий спів. Деся далеченько співала жінка, а де саме і з якого боку, важко було сказати. Пісня тиха, тягуча, журлива, подібна до плачу й ледве даючись уловити вухом, брєніла то праворуч, то ліворуч, то згори, то з-під землі, немов би понад степом літав незримий дух і співав. Єгорушка озирався й не розумів, звідки ця чудна пісня; а згодом, коли він прислухався, йому вже здавалося, що це співає трава; у своїй пісні вона, мало не мертва, вже загибала, без слів, але жалібно й щиро переконувала когось, що вона нічим не винна, що сонце спалило її даремно; вона запевняла, що їй палко хочеться жити, що вона ще молода і була б уродлива, коли б не спека та не посуха; вини не було, а вона проте благала у когось пробачення й присягалася, що їй дуже боляче, сумно й жаль себе самої...

Єгорушка послухав трохи й йому вже здавалося, що від тужливої, тягучої пісні повітря зробилося душніше, гарячіше й непорушніше... Щоб заглушити ту пісню, він, приспівуючи й зумисне стукаючи ногами, побіг до осоки. Звідцїля глянув він навколо і знайшов того, хто співав. Коло крайньої на хуторі хати стояла жінка в куцій спідниці, довгонога й цибата, як чапля, і щось решетувала; з-під її решета ліниво стелився, ідучи вниз пагорбом, білий пил. Тепер уже видно було, що співала вона. За сажень від неї стояв, як укопаний, маленький хлопчик у самій сорочці й без шапки. Мов зачарований піснею він не ворухився й утопив очі кудись униз, певно на Юрчикову кумачеву сорочку.

Пісня вщухла. Єгорушка поплентався до брички і знов, не мавши, що робити, почав розважатися струмочком води.

І знов залунала тягуча пісня. Співала та сама цибата жінка за горбом на хуторі. До Єгорушки раптом вернулась його нудьга. Він залишив дудочку й глянув угору. Те, що він побачив, було таке несподіване, аж він налякався трохи. Над його головою на одному з-між великих незграбних каменів стояв маленький хлопчик у самій сорочці, пухлявий, з великим випнутим животом і на то-

неньких ніжках, той самий, що раніше стояв біля жінки. З тупим здивуванням і з деяким страхом, ніби бачачи перед собою висланців з того світу, він, не мигаючи й роззявивши рота, оглядав кумачеву сорочку на Єгорушці та бричку. Червоний колір сорочки вабив і тішив йому очі, а бричка й люди, що спали під нею, цікавили його; певно він і сам не помітив, як приємний червоний колір та цікавість притягли його з хутора вниз, і мабуть тепер дивувався, що такий він сміливий. Єгорушка довго оглядав його, а він Єгорушку. Обидва мовчали й обом було трохи ніяково. По довгій мовчанці Єгорушка запитав:

— Як тебе звуть?

Щоки в невідомого ще дужче розпухли; він притулився спиною до каменя, витріщив очі, поворушив губами й відповів хрипким басом:

— Тит.

Далі й слова не промовили хлопчаки один до одного. Помовчавши ще трохи й не зводячи очей з Єгорушки, таємничий Тит задер догори одну ногу, намацав п'ятою пункт підпори й виліз на камінь; звідтіля він, оступаючись назад і дивлячись просто в вічі Єгорушці, ніби побоюючись, щоб той часом не вдарив його ззаду, виліз на вищий камінь і так ліз, доки зовсім не зник за вершком горба.

Провівши його очима, Єгорушка обійняв руками коліна й схилив голову... Гаряче проміння пекло йому в потилицю, в шию і в спину. Тоскна пісня то завмирала, то знов розлягалася в стоячому задушливому повітрі; струмок однотонно дзюрчав, коні жували, а час тягнувся без кінця й краю, ніби й він застиг і спинився. Здавалося, що від ранку минуло вже сто років... Чи не хотів часом бог, щоб Єгорушка, бричка й коні завмерли в цьому повітрі й скам'яніли, як оті горби та й залишилися довіку на одному місці?

Єгорушка підвів голову й посоловілими очима подивився поперед себе; бузкова далечінь, до цього часу не порушена, загойдалася й полинула разом із небом десь далі... Вона потягла за собою сіру траву, осоку, і Єгорушка полинув надзвичайно швидко вслід за далечінню, що тікала від його. Якась сила нишком вабила його кудись, а навздогін за ним мчала спека й утомна пісня. Єгорушка похилив голову й заплющив очі...

Перший прокинувся Дениска. Його щось укусило, бо він схопився, швидше почухав плече й промовив:

— Анахтема ідолова, нема на тебе погібелі.

Далі він пішов до струмка, напився води й довго вмивався. Його пирскання й плюскіт води розвіяли Єгорушці його забуття. Хлопчик подивився на його мокре обличчя, вкрите краплями й рясним ластовинням, від якого обличчя в Дениски скидалося на мармур, і запитав:

— Скоро поїдемо?

Дениска глянув, чи високо стоїть сонце, і відповів:

— А певне вже скоро.

Він утерся пеленою сорочки, надавши великої поважності обличчю, застрибав на одній нозі.

— Ану, хто швидше дострибає до осоки!—сказав він.

Єгорушка був знесилений спекою й дрімотою, але таки пострибав за ним. Денисці вже було років з двадцять, служив він за фурмана і збирався женитися, але ще не вийшов з хлопчаків. Він дуже любив пускати змію, гаяти голуби, гратися в паці, бігати навперейми і раз-у-раз устрявав у дитячі забави й сварки. Аби тільки господарі пішли кудись або поснули, він зараз же брався до такої роботи, як стрибання на одній ніжці або підкидання камінців. Кожному дорослому, дивлячись на те щире захоплення, з яким він пустував у компанії малечі, важко було втриматися від того, щоб не сказати: «Ну й лобуряка». А діти не вбачали нічого дивного в тому, що великий фурман утручався до їхньої ділянки: нехай собі бавиться, аби не бився. Отак точнісінько маленькі собаки не вбачають нічого страшного, коли до їхньої компанії встрияє якийсь здоровенний, щирий пес і почне гратися з ними.

Дениска перегнав Єгорушку і, видко, був дуже з цього втішений. Він підморгнув оком, і щоб довести, що він може прострибати на одній ніжці хоч на яке віддалення, запитав Єгорушку, чи не має той охоти пострибати з ним по шляху й звідтіля назад до брички, не спочиваючи? Єгорушка відхилив цю пропозицію, бо дуже засапався й знемігся.

Раптом Дениска зробив дуже серйозне обличчя, якого не робив навіть тоді, коли Кузьмічов пробирав його або замахувався на його ціпком; прислухаючись він нишком

став на одне коліно, і олбиччя його набуло суворости й остраху, як у людей, що чують ересь. Він утопив очі в одну крапку, поволі підніс угору п'ясть руки, зложену жолобком, і враз упав животом на землю й лягнув жолобком по траві.

— Єсть!—захрипів він переможно і, підвівшись, підніс Єгорушці до очей великого коника.

Гадаючи, що це коникові приємно, Єгорушка з Денискою погладили його пальцями по широкій, зеленій спині і по-смикали його за вусики. Далі Дениска зловив товсту муху, що нассалася крові, і запропонував її коникові. Той байдужісінько, наче давно вже був знайомий з Денискою, заворушив своїми великими, подібними до причілля, щелепами й від'їв мусі живіт. Його випустили, він блиснув рожевою підбивкою своїх крил і, сівши на траву, зараз же затріскотів своєї пісні. Випустили й муху; вона випростала крильця й без живота полетіла до коней.

З-під шарабана почулося глибоке зідхання. Це прокинувся Кузьмічов. Він швиденько підвів голову, занепокоєно глянув у далечінь і з цього погляду, який байдужно минув Єгорушку й Дениску видко було, що прокинувшись, він думав про вовну та Варламова.

— О. Христофоре, вставайте, пора вже!—озвався він стурбовано.—Годі спати, бо й так уже проспали! Дениско, зпрягай!

О. Христофор прокинувся з такою самою усмішкою, з якою й заснув. Обличчя йому зо сна зобгалося, зморщилося й ніби зробилося вдвоє менше. Умившись і вдягнувшись, він неквапливо витяг з кишені маленьку, за-смальцьовану псалтирку й, ставши обличчям до сходу, почав пошепки читати й христитися.

— О. Христофоре!—мовив докірливо Кузьмічов.—Пора їхати, вже коні готові, а ви, їй же богу...

— Зараз, зараз...—забубонів о. Христофор.—Катизми почитати треба... Не читав ще сьогодні.

— Поспієте ще з своїми катизмами.

— Іване Івановичу, на кожний день у мене визначено... Неможна.

— Бог не осудив би.

Аж чверть години о. Христофор стояв непорушно обличчям до сходу й ворухив губами, а Кузьмічов як не їв

його лихим поглядом і нетерпляче знизував плечима. Найбільше гнівило його те, що о. Христофор по кожній «славі» вбирав у себе повітря, швиденько христився й навмисне голосно, щоб інші христилися, промовляв тричі:

— Аلیلуя, аلیلуя, аلیلуя, слава тобі, боже!

Нарешті він усміхнувся, глянув угору на небо, поклав псалтир до кишені й сказав:

— Fіnі!

За хвилину бричка вирушила в дорогу. Немов би вона їхала назад, а не далі, бо подорожні бачили те саме, що й до полудня. Пагорби ще й досі потопали в бузковій далині і не було їм кінця-краю; мигтів бур'ян, камінець, проносилися вижаті смуги і всі ті самі граки й шуліка, що поважно махав крилами, літали понад степом. Повітря ще більше ціпеніло від спеки й тиші, покірنا природа завмирала в мовчанні... Ні вітру, ні бадьорого, свіжого звуку, ані хмаринки.

Аж ось, кінець-кінцем, коли сонце почало сідати, степ, горбки й повітря не вритимали гніту, терпець їм увірвався, і вони, змучившись, спробували скинути з себе ярмо. З-за горбів несподівано з'явилася попелясто-сива, кучерява хмара. Вона моргнула до степу—мовляв, я готова,—й насупилася. Враз у застоюному повітрі щось урвалося, потужно рвонув вітер і з шумом та свистом закружляв у степу. Зараз же трава й торішній бур'ян озвалися жалібно, на шляху спірально закрутився пил, покотив степом і, забираючи з собою соломку, коників і пір'я, чорним, кружлястим стовпом знявся до неба й затуманив сонце. Степом уздовж і впоперек, спотикаючись і стрибаючи полетіло перекотиполе, і одно з їх потрапило у вихор, закрутилося, як той птах, полинуло до неба і, обернувшись, там у чорну цяточку, зникло з очей. За ним полетіли другі, далі треті, і Єгорushка бачив, як двоє перекотипіль збіглися в блакитній високості і вчепилися одне в одне, як на поединку.

Край самого шляху злетів стрепет. Махаючи крилами й хвостом, він, залитий сонцем, скидався на рибальську блешню або на метелика на ставку, у якого, коли він мигтить над водою, крила зливаються з вусиками і ті вусики ніби виростають йому спереду, ззаду й з боків. Тремтячи в повітрі, як комаха, граючи своєю строка-

тістю, стрепет піднісся високо вгору простою лінією, а далі, певно, наляканий хмарою куряви, полетів убік і довго ще видно було його мигтіння... А там он, стурбований вихром і не розуміючи, що воно сталося, вилетів із трави деркач. Він летів за вітром, а не проти вітру, як усі птахи; від цього пір'я йому найшилось, сам він увесь роздувся завбільшки з курку і мав дуже сердитий, значливий вигляд. Лише граки, постарівшись у степу і привичайвшись до степових переполюхів, спокійно шугали над травою або байдужно, ні на що не зважаючи, довбали своїми товстими дзьобами черству землю.

За пагорбами глухо загримів грім; повіяло свіжістю. Дениска весело всиснув і хльоснув по конях. О. Христофор та Кузьмічов, придержуючи свої капелюхи, втопили очі в пагорби... От добре, якби бризнув дощ.

Ще б, здається, невеличке зусилля, одно напруження і степ узав би гору. Але незрима гнітюча сила поволі скувала вітер і воздух, прибила куряву, і знову, ніби й не було нічого, — настала тиша. Хмара сховалася, засмалені пагорби понасуплювалися, повітря покійно застигло і лише сполохані чайки десь плакали й нарікали на свою долю...

А далі незабаром повечоріло.

III.

У вечірніх сутінках указався великий на один поверх будинок з іржавим залізним дахом та темними вікнами. Цей будинок звали заїзним двором, хоч коло його не було ніякого двору й стояв він серед степу, нічим не обгороджений. Трохи вбік від його темнів убогенький вишневий садочок з лісою та ще під вікнами, похиливши свої важкі голови, стоячи спали сояшники. У садочку тріскотів маленький вітрячок, поставлений полохати стукотом зайців. А більше нічого не видно було коло дому й не чути нічого, окрім степу.

Ледве бричка зупинилась біля ганочку з піддашком, як у будинку залунали радісні голоси—один чоловічий, другий жіночий—завищали двері на бігуні й коло шарабану в одну мить виросла висока сухорлява постать, розмахуючи руками й фалдами. Це був господар заїзду Мойсей Мойсейович, літня вже людина, людина з дуже

блідим обличчям та з чорною, як туш, гарною бородою. Він був у старенькому чорному сурдугі, що—теліпався йому на вузьких плечах, як на кілочку, і розмахував фалдами, наче крилами, щоразу, коли Мойсей Мойсейович з радості або з жаху сплескував руками. Окрім сурдуга на господареві були ще широкі, білі штани на випуск і оксамитова жилетка в рудих квітках, подібних до велетенських блощиць.

Мойсей Мойсейович, упізнавши приїжджих, спочатку завмер був від надміру почуття, а тоді сплеснув руками й застогнав. Сурдуг йому махнув фалдами, спина зігнулася в три погібелі і бліде обличчя скривилося в таку усмішку, наче б то бачити бричку було йому не тільки приємно, а ще й болюче-солодко.

— Ой, боже ж мій, боже мій!—заговорив він тонесеньким, співучим голосом, задихаючись, метушачись і рухами своїми заваджаючи пасажирам вилазити з брички.

— І такий сьогодні у мене щасливий день! Ой, та що ж це я теперички повинен робити? Іване Івановичу! Панотче Христофоре! Який же гарненький паничик сидить на козлах, побий мене сила божа! Ой, боже ж мій, та чого ж це я стою на одному місці й не кличу гостей до горниці? Заходьте, покірно прошу... Милости просимо! Давайте мені ваші речі... Ой, боже ж мій!

Мойсей Мойсейович, порпаючись у бричці й пособляючи приїжджим вилазити, враз обернувся назад і гукнув таким диким, придушеним голосом, ніби топився й кликав на поміч:

— Соломоне! Соломоне!

— Соломоне! Соломоне!—озвався в хаті жіночий голос.

Двері на бльокові завищали й на порозі з'явився невисокий молодий єврей, рудий, з великим пташиним носом та з лисиною серед жорсткого, кучерявого волосся; на йому був куций, дуже потертий піджак, з позакруглюваними фалдами й купенькими рукавами, та куці трикові штанці,—через що він сам здавався куций та обрубкуватий, як обскубана курка. Це був Соломон, Мойсея Мойсейовича брат. Він мовчки, не здоровкаючись, а тільки якось кумедно всміхаючись, надійшов до брички.

— Іван Іванович та о. Христофор приїхали,—сказав йому Мойсей Мойсейович таким тоном, наче боявся, що

той не повірить.—Ой, ой, дивна річ, такі хороші люди взяли та й приїхали. Ну, бери, Соломоне, речі. Прошу до господи, дорогі гості.

Трохи згодом Кузьмічов, о. Христофор та Єгорупка сиділи вже у великій, похмурій та порожній кімнаті за старим дубовим столом. Цей стол стояв тут майже сиротою, бо на всю велику кімнату, окрім його, широкої напани з дірявою цератою та ще трьох стільців, не було ніяких інших меблів. Та й стільці такі, що не кожний насмілювався б назвати їх стільцями. Це була якась мізерна подоба меблів зо старою як світ цератою та з надприродно-загнутими назад спинками, що робили ці стільці дуже схожими на дитячі санчата. Важко було зрозуміти, яку вигоду мав на думці незнаний столяр, так немилосердно нагинаючи спинки й хотілося тут скласти вину не на майстра, а на якогось мандрівного силача, що, маючи охоту похвастатися своєю силою, позгинав стільцям спини, а тоді заходився лагодити і ще дужче зігнув. Кімната виглядала похмуро. Стіни були сірі, стеля й карнизи чорні від кіптяви, на підлозі були щілини й роззявлені діри незрозумілого походження (думалось, ніби їх пробив каблуком той таки силач) і здавалося, що коли б повісили в кімнаті з десяток ламп, то й тоді в ній було б темно. Ні на стінах, ні на вікнах не було нічого подібного до оздоби. А втім, на одній стіні в сірих дерев'яних рямах висіли якісь правила з двоголовим орлом, а на другій, в таких же рямах якась ґравюра з написом: «Равнодушіе челоувѣковъ».¹ До чого «челоувѣки» були байдужі,—зрозуміти було неможливо, бо ґравюра дуже потемніла від часу й щедро засиджена мухами. Пахло в кімнаті чимсь пліснявим і кислим.

Привівши гостей до кімнати, Мойсей Мойсейович однозгинався в три погібелі, плескав руками, щулився й радісно скрикував—все це він уважав за потрібне виробляти, щоб здаватися надзвичайно ввічливим і люб'язним.

— Коли проїхали тут наші підводи?—спитав його Кузьмічов.

— Одна партія проїхалася сьогодні раненько, а друга, Іване Івановичу, спочивала тут в обідню пору й наведчір поїхала.

---

¹ Байдужість людей.

А... Чи не їхав тут часом Варламов?

— Ні, Іване Івановичу. Вчора раненько проїздив його прикажчик Григорій Єгорович і казав, що вони ма-
буть теперички на хуторі в молокана.

— Чудово! Виходить, ми зараз доженемо валки, а тоді й до молокана.

— Та бог з вами, Іване Іванович!—ужахнувся Мойсей Мойсейович, сплеснувши руками.—Куди ж ви проти ночі поїдете? Ви повечеряйте собі на здоров'ячко та переночуйте, а завтра, дасть бог, раненько й поїдете й доженете кого треба.

— Ніколи, ніколи... Вибачте, Мойсею Мойсейович, якось уже іншим разом, а тепер не час. Посидимо з чверть години та й поїдемо, а переночувати і в молокана можна.

— Чверть години!—зойкнув Мойсей Мойсейович.—Та побійтеся ви бога, Іване Івановичу! Ви мене таки примусите, щоб я ваші шапки поховав та замкнув на замок двері. Ви хоч перекусіть та чаю викушайте.

— Ніколи нам з чаями та цукрами,—сказав Кузьмічов.

Мойсей Мойсейович схилив голову набік, зігнув коліна й виставив наперед долоні, ніби обороняючись від нападу і з болісною солодкою усмішкою почав благодіяти:

— Іване Іванович! Отче Христофоре! Будьте ж такі ласкаві, викушайте в мене чайку. Невже ж я така лиха людина, що в мене неможна навіть і чай пити? Іване Іванович!

— Та воно чайку можна попити,—спочутливо зідхнув о. Христофор.—Це не затримає.

— Ну, гаразд!—погодився Кузьмічов.

Мойсей Мойсейович стрепенувся, радісно охнув і, зщулюючись так, наче оце тільки вискочив із холодної води в тепло, підбіг до дверей і закричав диким придушеним голосом, як раніше кликав Соломона:

— Розо! Розо! Подавай самовар!

За хвилину двері відчинилися й до кімнати з великою тацею в руках увійшов Соломон. Ставлячи тацю на стіл, він насмішкувато дивився кудись убік і все чудернацьке посміхався. Тепер при лямпочці можна було придивитися до його посмішки; вона була дуже складна і виявляла багато почувань та переважало в ній одне—очевидно зне-

вага. Він наче б то думав про щось нерозумне й смішне, когось ненавидів і зневажав, з чогось тішився й вичікував слухної хвилини, щоб унекти гострою прикладкою і покотився зо сміху. Його довгий ніс, товсті губи й хитрі вирлаті очі, здавалося, були напружені від бажання зареготатися. Глянувши на його обличчя, Кузьмічов глузливо усміхнувся й спитав:

— Соломоне, а чого це ти цього літа не приїздив до нас у N на ярмарок комедію приставляти?

Років два тому, це дуже добре пам'ятав і Єгорушка, Соломон у N на ярмарку, в балагані розповідав сцени з єврейського побуту і мав великий успіх. Соломон наче й не чув, коли йому про те нагадувано. Нічого не відповівши, він вийшов і трохи згодом повернувся з самоваром.

Зробивши своє діло коло столу, він відійшов набік і, скрижувавши на грудях руки, виставив наперед одну ногу і втопив свої насмішкуваті очі в о. Христофора. В його позі було щось задерикувате, пихате і зневажливе, а водночас до краю нужденне й комічне, бо що поважнішою ставала його поза, то яскравіше виступали на перший план його коротенькі штанці, куций піджак, карикатурний ніс і вся його пташина, оскубана фігура.

Мойсей Мойсейович приніс із другої кімнати табуретку й сів на деякому віддаленні від столу.

— Приємного апетиту! Чай та цукор!—узяв він розважати гостей.—Кушайте на здоров'ячко. Такі рідкі гості, а о. Христофора я вже п'ять років не бачив. І ніхто не хоче мені сказати, чий це такий панич хороший?—запитав він, ніжно поглядаючи на Єгорушку.

— Це сестри, Ольги Іванівни синок,—відповів Кузьмічов.

— А куди ж це він їде?

— Учитися. До гімназії везем його.

Мойсей Мойсейович задля ввічливости удав на своєму обличчі здивування і поважно покрутив головою.

— О, це добре!—мовив він, нахваляючись пальцем самоварові:—це добре! З гімназії вийдеш таким паном, що всі ми шапки скидатимемо. Ти будеш розумний, багатий, з амбіцією, а маменька радітиме. О, це добре!

Він помовчав трохи, погладив собі коліна й заговорив, почтиво жартуючи:

— Ви вже мені даруйте, о. Христофоре, а я збираюся написати заяву архієреєві, що ви купцям хліб перебиваєте. Візьму гербового паперу та й напишу, що в о. Христофора певно своїх грошей мало, коли він узявся до комерції й почав вовною торгувати.

— Еге, вигдавав оце на старість літ...—сказав о. Христофор і засміявся.—Записався, голубе, з попів та в купці. Тепер би дома сидіти та богу молитися, а я скачу, аки фараон на колесниці...Суєта...

— Зате грошей буде багато.

— А як же! Дулю мені під ніс, а не гроші. Адже ж продаю я не своє, а зятеве Михайлове.

— А чого ж він сам не поїхав?

— А того... Материне молоко на губах іще не обсохло. Купити вовну він купив, а щоб продати—розуму нема в голові, молодий ще. Всі гроші свої витратив, хотів розбагатіти й форсу задати, а поткнувся туди-сюди, йому й своїєї ціни ніхто не дає. Так ото покрутився хлопець з рік, а тоді прийшов до мене та й каже: «Тату, продайте вовну, будьте ласкаві. Зовсім на цьому не розуміюся». То ж то воно й є. Як що до чого, то зараз до тата, а перше й без тата можна було. Як купив, не питався, а тепер коли приспичило, то й до тата. А що ж тато вдіє? Коли б не Іван Іванович, то й татко нічого б не вдіяв. Клопіт з ними та й годі.

— А так, клопіт із тими дітьми, я вам кажу!—зідхнув Мойсей Мойсейович.—У мене в самого шестеро. Одного вчи, другого лікуй, третього на руках носи, а як повиростають, то ще більше клопоту. Та й не тільки теперечки,—навіть у святому письмі так було. Коли в Якова були маленькі діти, він плакав, а як повиростали, ще дужче почав плакати.

— М-гг...—погодився о. Христофор, задумливо дивлячись на шклянку.—Мені власне нічого бога гнівити, я дійшов межі свого життя, дай боже всякому... Дочок за хороших людей повіддавав, синів у люди повиводив і тепер вільний, своє діло зробив, хоч на всі чотири вітри йди. Живу собі з своєю попадею тихенько, їм, п'ю та сплю, на онуків радію та богу молюся, а більше нічого мені не треба. Як той вареник у сметані плаваю й знати нікого не хочу. Зроду-звіку в мене ніякого горя не було, і тепер, якби

скажімо, цар спитав: «Чого тобі треба? Чого бажаєш?» Та нічогосінько мені не треба. Все в мене є і все хвалити бога. Щасливішої за мене на все місто людини немає. Ото тільки гріхів багато, та й те сказати: один бог без гріха. Адже ж так?

— Виходить, що так.

— Ну, звичайно, зубів нема, у спині на старість крутить, то се, то те... ядуха і всяке там... Хорую, плоть немічна, ну та здумай же сам, пожив на світі! Восьмий десяток! Не вік же вікувати, треба й честь знати.

О. Христофор враз щось пригадав, пирхнув у шклянку й закашлявся від сміху. Мойсей Мойсейович для годиться й собі засміявся й закашлявся.

— Комедія!—сказав о. Христофор і махнув рукою.— Приїздить до мене в гості старший син мій Гаврило. Він на медика вийшов і служить у Чернігівській губернії за лікаря земського... Ну, гаразд... Я йому й кажу: «От, кажу, ядуха, то се, то те... Ти лікар, лікуй батька». Він зараз роздягнув мене, постукав, послухав, усякі там штуки... живота пом'яв, а тоді й каже: «Вам, татку, треба, каже, лікуватися стиснутим повітрям».

О. Христофор зареготався конвульсійно, аж до сліз, і підвівся.

— А я йому й кажу: «Бог з ним з отим стиснутим повітрям!»—вимовив він крізь сміх і махнув обома руками.—Бог з ним, з отим стиснутим повітрям.

! Мойсей Мойсейович і собі підвівся і, взявшись за живіт, зайшовся тоненьким сміхом, схожим на гавкання бульонки.

— Бог з ним з отим стиснутим повітрям,—знову промовив о. Христофор, заливаючись. Мойсей Мойсейович узяв на дві ноти вище і зайшовся таким конвульсійним сміхом, аж ледве встояв на ногах.

— Ой, боже мій...—стогнав він серед сміху.—Дайте віддихати... Так насмішили, що... ох!..—смерть моя.

Він сміявся й говорив, а сам тим часом полохливо й підзорливо поглядав на Соломона. Той стояв, не змінивши пози і посміхався. По його очах та усмішці бачилось, що він зневажав і ненавидів серйозно, але це так не пасувало до його обскубаной фігурки, що Єгорущі здавалося, ніби він вухвалої пози і в'їдливого, зневажливого

виразу надав собі навмисне, аби удати блазня й насмішити дорогих гостей.

Випивши мовчки шклянок із шість, Кузьмічов розчистив перед собою на столі місце, узяв торбину, ту саму, що лежала в його під головою, коли він спав під бричкою розв'язав на ній мотузочку і потрусив торбину. Звідти висипалися на стіл пачки асигнацій.

— Поки є час, давайте, о. Христофоре, порахуємо,—сказав Кузьмічов.

Побачивши гроші, Мойсей Мойсейович зніяковів, підвівся і, як делікатна людина, не бажаючи знати чужих секретів, на шпиньках і баянсуючи руками, вийшов з кімнати. Соломон залишився на своєму місці.

— Рубльових у пачках по скільки?—почав о. Христофор.

— По п'ятдесят... У троячкових по дев'ятдесят... Четвертні й катеринки по тисячі складені. Ви відрахуйте сім тисяч вісімсот для Варламова, а я рахуватиму для Гусевича. Та глядіть, не обмиліться.

Єгорушка зроду не бачив такої купи грошей, яка лежала тепер на столі.

Грошей певно було дуже багато, бо пачка на сім тисяч вісімсот, що її о. Христофор відклав для Варламова, рівняючи до всієї купи, здавалась дуже маленька. Іншим разом така сила грошей може б здивувала Єгорушку і призвела його до міркування про те, скільки за ці гроші можна накупити бубликів, тістечок, маківників, а тепер він дивився на неї байдужно і відчував лише огидний дух гнилих яблук та гасу, що йшов від купи. Його змучила тряска їзда на бричці, він натовмився й хотів спати. Голову йому тягло вниз, очі злипалися й думки плуталися як нитки. Коли б можна було, він з насолодою схилив би голову на стіл, заплющив би очі, щоб не бачити лямпи й двиготіння пальців над купою і дозволив би своїм кволим, сонним думкам ще більше плутатися. Коли він силкувався не куняти, світло лямпи, чашки й пальці двоїлися, самовар гойдався, а дух гнилих яблук видавав іще гостріший і гідший.

— Ох, гроші, гроші,—зідхав о. Христофор, усміхаючись.—Горе з вами та й годі. Тепер Михайло мій, певно спить і бачить, що я йому отаку купу привезу.

— Ваш Михайло Тимофійович чоловік нетямущий,— говорив стиха Кузьмічов:—не за своє діло береться, а ви розумієте й можете зміркувати. Віддали б ви мені свою вовну, як я казав, та й поїхали б собі назад, а я б вам, де вже моє не пропадало, дав по півкарбованця над свою ціну, та й то тільки вас шануючи...

— Ні, Іване Івановичу,—зідхнув о. Христофор.— Дякую вам за ласку... Звичайно, коли б моя воля, то я б і не розмовляв, а то ж сами знаєте, не своє продаю...

Увійшов на шпиньках Мойсей Мойсейович. Намагаючись з делікатности не дивитись на купу грошей, він підкрався до Єгорушки й смикнув його ззаду за сорочку.

— Ходім по, паничику,—сказав він стиха:—якого я тобі ведмедика покажу: Такий страшний, сердитий. У-у.

Сонний Єгорушка устав і ліниво поплентався за Мойсеєм Моєсейовичем дивитися на ведмедя. Він увійшов до невеличкої кімнати, де попереду, ніж він утледів щось, йому сперло дихання від якогось кислого й тухлого повітря, що було тут далеко густіше, ніж у великій кімнаті і, певно, звідціля йшло на весь будинок. Одну половину кімнати посідало велике ліжко, укрите засмальцьованою стебнованою ковдрою, а другу—комода і гори всілякого ганчір'я, почавши з жорстко понакрохмалюваних спідниць і дитячими штанцями та шлейками кінчаючи. На комоді горіла лойова свічка.

Замість обіцяного ведмедя Єгорушка побачив велику, дуже товсту єврейку, з розпущеними косами та в червоній, флянелевій сукні з чорними цяточками; вона тяжко поверталася у вузькому проході між ліжком і комодою і протягло, стогнувши зідхала, наче їй боліли зуби. Побачивши Єгорушку, вона зробила плаксиве обличчя, протягло зідхнула й перше, ніж він устиг розглянутись, піднесла йому до уст намащену медом скибку хліба.

— Їж, дитинко, їж!—мовила вона.—Ти тут без маменьки й тебе нікому погодувати. Їж!

Єгорушка взявся їсти, хоч після карамельків та маківників, що він щодня їв у себе вдома, не бачив нічого доброго в меду, наполовину змішаного з воском та з бджолиними крилами. Він їв, а Мойсей Мойсейович з єврейкою дивилися й зідхали:

— Ти куди їдеш, дитинко?—спитала єврейка.

— Учитися,—відповів Єгорушка.

— А скільки вас у маменьки?

— Я один. Більше нікого немає.

— О-ох!—зідхнула єврейка й підвела очі вгору.— Бідна маменька, бідна маменька. Як же ж вона скучатиме й плакатиме. За рік і ми повеземо в науку свого Наума. Ох!

— Ох, Наум, Наум!—зідхнув Мойсей Мойсейович і на його блідому обличчі нервово затремтіла шкіра.—А він же такий хворий...

Заяложена ковдра заворушилася, і з-під неї вистромилася кучерява дитяча голова на дуже тонкій шиї; двійко чорних очей заблищали й цікаво вп'ялися в Єгорушку. Мойсей Мойсейович із жінкою, увесь час зідхаючи, пішли до комоди й почали говорити щось по-своєму. Мойсей Мойсейович говорив тихенько, низеньким баском, і загалом його розмова скидалася на невпинне «гал-гал-гал-гал...» а жінка відповідала йому тихеньким індицим голоском і в неї виходило щось подібне до «ту-ту-ту-ту...» Поки вони радились, з-під заяложеної ковдри визирнула друга кучерява голівка на тонкій шиї, за нею третя, а тоді четверта... Якби Єгорушка мав палку фантазію, то міг би подумати, що під ковдрою лежала стоголова гідра.

— Гал-гал-гал-гал...—говорив Мойсей Мойсейович.

— Ту-ту-ту-ту...—відповідала йому жінка.

Нарада закінчилась на тому, що єврейка, глибоко зідхаючи, полізла до комоди, розгорнула там якусь зелену ганчірку й добула звідти великого житнього пряника, як серце виробленого.

— Візьми, дитинко,—сказала вона, подаючи Єгорушці пряника.—У тебе нема тепер маменьки, нікому тобі гостинця дати.

Єгорушка сховав до кишені пряника й посунувся спиною до дверей, бо вже не мав сили дихати задушливим кислим повітрям, у якому жили хазяї. Вернувшись до великої кімнати, він якнайвигідніше вмовстився на каналі і вже не заваджав собі думати.

Кузьмічов допіру полічив гроші й складав їх назад до торби. Поводився він з ними не дуже чемно й кидав їх до брудної торби без усякої церемонії і з такою байдужістю, наче це були не гроші, а паперове сміття.

О. Христофор розмовляв із Соломоном.

— Ну, що, премудрий Соломоне?—питав він, позіхаючи й христячи рота.—Як діла?

— Це ви про які діла питаєте?—спитав Соломон і подивився так ехидно, нібо йому натякали на якийсь злочин.

— Взагалі... Що поробляєш?

— Що я поробляю?—перепитав Соломон і знизав плечима.—Те, що й усі... Як бачите, я льокай. Я льокай у брата, брат льокай у подорожніх, подорожні льокаї у Варламова, а якби я мав грошей десять мільйонів, то Варламов був би моїм льокаєм.

— А чому ж би він був би твоїм льокаєм?

— Чому? А тому, що нема на світі такого пана чи мільйонера, який би за зайву копійку не лизав би рук клятому євреєві. Я тепер євреї і старець, всі мене мають за собаку, а якби в мене були гроші, то Варламов передо мною клеїв би такого дурня, як Мойсей перед вами.

О. Христофор переморгнувся з Кузьмічовим. Ні той, ні той не зрозумів Соломона. Кузьмічов суворо й жорстко глянув на його й спитав:

— Як же це ти, дурню ти такий, рівняєш себе до Варламова?

— Я ще не такий дурень, щоб рівняти себе до Варламова,—відповів Соломон, насмішкувато оглядаючи своїх бесідників.—Варламов, хоч і руський, але в душі він євреї клятий; все життя для його в грошах та зисках, а я свої гроші спалив у грубці. Мені не потрібні ні гроші, ні земля, ні вівці, і не треба, щоб мене боялись і скидали шапки, коли я їду. Виходит, я розумніший за вашого Варламова і подібніший до людини.

Трохи згодом Єгорушка крізь дримоту чув, як Соломон голосом глухим та хрипучим від зненависти, що душила його, гаркавлячи й хапаючись, заговорив про євреїв; спочатку говорив він як слід, по-руському, а далі збився на тон оповідачів з єврейського побуту і почав розмовляти так, як колись у балагані, надуживаючи єврейського акценту.

— Стривай...—перебив його о. Христофор.—Коли тобі твоя віра недовподоби, ти зміни її, а глузувати гріх. То вже остання людина, коли вона з своєї віри глузує.

— Ви нічого не тямите!—грубо урвав його мову Соломон.—Я вам кажу те, а ви те...

— От зараз і видно, що ти дурний,—зідхнув о. Христофор. —Я тебе навчаю, як умію, а ти сердишся. Я тобі по-старечому, нишком, а ти як той індик: бла-бла-бла. Чудний ти, далебі...

Увійшов Мойсей Мойсейович. Він стурбовано подивився на Соломона й на своїх гостей і знов йому на обличчі первово затремтіла шкіра. Єгоровка струснув головою й подивився навколо себе; мигцем він побачив Соломонове обличчя, і саме тоді, коли воно повернене було до його на три чверті і коли тінь від його довгого носа перетяла всю ліву щоку; зневажлива усмішка, змішана з цією тінню, блискучі насмішкуваті очі, пихатий вираз і вся його обскубана фігурка, роздвоюючись і мигаючи Єгоровці в очах, робили з його тепер подібного не до блазня, а до чогось такого, що інколи сниться, мабуть, на нечистого.

— Який він у вас біснуватий, Мойсею Мойсейовичу, бог з ним!—мовив, усміхаючись, о. Христофор.—Ви б улаштували його десь або оженили, чи що... На людину не скидається...

Кузьмічов сердито нахмурився. Мойсей Мойсейович знов занепокоєно і допитливо глянув на брата й на гостей.

— Соломоне, вийди звідси!—суворо загадав він. Вийди!

І він додав ще щось по-єврейському. Соломон уривчасто засміяся й вийшов.

— А що таке?—перелякано спитав Мойсей Мойсейович о. Христофора.

— Зазнається,—відповів Кузьмічов. —Грубіян і багато собі в голову забрав.

— Так я й знав!—ужахнувся Мойсей Мойсейович, сплеснувши руками.—Ой, боже ж мій! боже мій!—забубонів він стиха.—Ви вже будьте ласкаві, вибачте й не гнівайтесь. Це такий чоловік, такий чоловік. Ой, боже ж мій! боже мій! Він мені рідний брат, але крім горя, я від його нічого не бачив. Ви ж знаєте, він...

Мойсей Мойсейович покрутив пучкою коло лоба й провадив далі:

— Не при собі... пропаща людина. І що мені з ним робити, не знаю. Нікого він не любить, нікого не шанує, нікого не боїться... Знаєте, з усіх сміється, говорить дурниці, кожному в очі лізе. Ви не повірите, якось приїхав сюди Варламов, а Соломон таке йому сказав, що той ударив ба-

тогом і його й мене... А мене за що? Хіба я винен? Бог одібрав йому розум, виходить, це воля божя, а я ж хіба винен?

Минуло хвилин з десять, а Мойсей Мойсейович усе ще бубонів стиха й зідхав:

— Уночі він не спить і все думає, думає, думає, а що він думає, бог його святий знає. Підійдеш до його вночі, а він сердиться й сміється. Він і мене не любить... І нічого він не хоче. Папаша, як умирав, залишив йому й мені по шість тисяч карбованців. Я купив собі заїзд, одружився і теперечки діточок маю, а він попалив свої гроші в грубці. Так шкода, так шкода. Навіщо палити? Тобі не треба, то віддай мені, а навіщо ж палити?..

Коли це завищали двері на бльокові й затрусилася підлога від чиеїсь ходи. На Єгорушку війнуло легеньким вітром і здалося йому, що якийсь великий, чорний птах пронісся повз його й коло самісінького обличчя махнув крилами. Він розплющив очі. Дядько з торбиною в руках, налагодившись у дорогу, стояв біля канани. О. Христофор, тримаючи ширококрисого циліндра, комусь укланявся і всміхався не лагідно й не замиловано, як завжди, а шанобливо й штучно, що дуже було йому не до лиця. А Мойсей Мойсейович, так наче тіло йому розламалося на три частині, балянсував і всіх сил докладав, щоб не розсипатися. Сам лише Соломон, так наче нічого й не було, стояв собі в кутку, склавши навхрест руки і все зневажливо усміхався.

— Ваша ясність, вибачте, у нас нечисто,—стогнав Мойсей Мойсейович з страждально-солодкою, усмішкою вже не помічаючи ні Кузьмічова, ні о. Христофора, а тільки балянсуючи цілим тілом, щоб не розсипатися.—Ми люди прості, ваша ясність.

Єгорушка протер очі. Посеред хати стояла справді ясність в образі молодої дуже вродливої й повної жінки, в чорній сукні та в солом'яному брилі. Перше, ніж Єгорушка встиг роздивитися, яка вона, він чомусь пригадав собі ту самотню, струнку тополю, которую бачив удень на пагорбі.

— Чи проїздив тут сьогодні Варламов?—спитав жіночий голос.

— Ні, ваша ясність,—відповів Мойсей Мойсейович.

— Якщо завтра побачите його, то попросіть, щоб він заїхав до мене на хвилинку.

Коли це, зовсім несподівано, за піввершка від своїх очей, Єгорушка побачив чорні, оксамитові брови, великі карі очі й вишпечені жіночі щоки з ямочками, від яких, як проміння від сонця, по всьому обличчі розливалася усмішка. Чимсь розкішно запахло.

— Який гарненький хлопчик!—промовила дама.—Чий це такий? Казіміре Михайловичу, гляньте, яке миле. Боже мій, він спить! Телесик ти мій любий...

І дама міцно поцілувала Єгорушку в обидві щоки, а він усміхнувся їй, гадаючи, що спить, заплющив очі. Бльок у дверях завищав і залунали швидкі кроки: хтось входив і виходив.

— Єгорушко! Єгорушко!—почулося густе шепотіння двох голосів.—Уставай, їхати.

Хтось, здається, Дениска поставив Єгорушку на ноги й повів його за руку; дорогою він до половини розплющив очі і ще раз побачив ту гарну, в чорному вбранні жінку, яка цілувала його. Вона стояла посеред хати і, дивлячись, як він відходив, усміхалася їй приязно кивала йому головою. Підходячи до дверей, він побачив якогось гарного й огрядного брутета в капелюсі казанком та в крагах. Певно, це був дами провожатий...

— Тпрр!—долетіло з двору.

Коло порога Єгорушка побачив нову, чудесну коляску й пару вороних коней. На козлах сидів льокай у лівреї та з довгим бичем у руках. Виряджати проїжджих вийшов тільки Соломон. Обличчя йому було напружене від бажання зареготатися; він дивився так, ніби дуже нетерпляче дожидався, поки поїдуть гості, щоб досхочу посміятися з них.

— Графіня Драницька,—шепнув о. Христофор, вилазячи на шарабан.

— Еге, графіня Драницька,—і собі пошептом мовив Кузьмічов.

Враження, яке справив приїзд графіні, певно було дуже велике, бо навіть Дениска говорив пошептом і лише тоді насмілювався хльоснути гнідих і гукнути, коли вже бричка проїхала з чверть верстви і коли далеко позаду замість заїзду видко було лише один тьмий вогник.

Та хто ж він, нарешті, такий отой невловний, таємничий Варламов, про якого так багато говорять, яким погорджує Соломон і який потрібний навіть вродливій графіні. Сівши

на передок разом з Денискою, сонний Єгорушка думав якраз про цю людину. Він ніколи не бачив його, але дуже часто чув про його і не раз малював його в своїй уяві. Йому відомо було, що Варламов має кілька десятків тисяч десятин землі, близько сотні тисяч овець і дуже багато грошей. Про те, як він живе й що робить, Єгорушці відомо було тільки те, що він разураз «круженняв у цих місцях» і що його завжди шукають.

Багато дечого чув у себе дома Єгорушка і про графіню Драницьку. І вона мала кілька десятків тисяч десятин, багато овець, кінський завод і силу грошей, але не «круженняла», а жила у себе в багатій садибі, про яку знайомі та й Іван Іванович, не раз бувши у графіні в справах, оповідали багато дивовижного; наприклад, говорили, ніби в графініній вітальні, де висять портрети всіх польських королів, були великі дзигари, що мали форму шпиля, а на шпилі стояв дибки золотий кінь з брильянтовими очима, а верхи на коні сидів золотий вершник, який щоразу, коли відбивав годинник, махав шаблею ліворуч і праворуч. Розповідали також, що разів зо два на рік графіня справляла балъ, закликаючи на нього шляхту й урядовців з усієї губернії й приїздив навіть Варламов; всі гості пили чай із срібних самоварів, їли все таке надзвичайне (наприклад, зимою, на різдво подавано малину й полуниці) і танцювали під музику, що грала день і ніч...

«А яка вона вродлива!»—думав Єгорушка, згадуючи її обличчя й усмішку.

Кузьмічов, певно, також думав про графіню, бо коли бричка проїхала верстов зо дві, він сказав:

— Та й здорово обдирає її цей Казімір Михайлович. Позаторік, коли я в неї, пам'ятаєте, вовну купував, він на самій моїй купівлі тисяч зо три нажив.

— Від ляха іншого й не сподівайся,—мовив о. Христофор.

— А їй і горенька мало. Сказано, молоде та дурне. В голові вітер так і віє.

Єгорушці чомусь хотілося думати лише про Варламова й графіню, надто про останню. Його сонний мозок цілком відмовився від звичайних думок, туманів і втримував самі но фантастичні образи, тим добрі, що якимось так сами собою, без жадних турбот з боку того, хто думає, виникають у го-

лові й сами—треба тільки гарненько струсну́ти головою—зникають без сліду; та й усе, що було навколо, не схиляло до звичайних думок. Праворуч темніли горби, заступаючи собою, здавалося, щось незнане й страшне; ліворуч усе небо над обрієм залите було червоною загравою, і важко́ було зрозуміти, чи то десь була пожежа, чи мав сходити місяць. Далечінь була ясна, як і вдень, але вже її ніжне фіялкове офарблення, затушоване вечірньою млою, зникло, і степ увесь ховався в імлі, як діти Мойсея Мойсейовича під ковдрою.

Липневими вечорами й ночами вже не кричать перепели й деркачі, не співають в лісових балачках солов'ї, не пахне квітами, але степ і тоді ще прекрасний і налитий життям. Тільки-тільки спочине сонце й огорне землю мла. і вже забуто денну нудьгу, все пробачено, і степ легенько зідхає широкими грудьми. Ніби через те, що трава не бачить у сутінках своєї старости, степ заводить веселого, молодого тріскотіння, якого не буває вдень; тріскотіння, підсвистування, дряпанина, степові басы, тенори й дисканти—все зливається в невпинне однотонне гудіння, під яке хороше згадувати й сумувати. Однаманітне тріскотіння присипляє, мов колискова пісня; їдеш і відчуваєш, що от-от заснеш, аж ось відкілясь долітає уривчастий, занепокоєний крик незаснулого птаха, або розітнеться невиразний звук, подібний до якогось голосу, так ніби здивованого «а-а»—і дримота хилить повіки. А то, бувало, їдеш повз балочку, де є кущі, і чуєш, як птах, званий у степовиків сплюхою, гукає до когось: «сплю, сплю, сплю», а інший регоче й заходиться гістеричним плачем—це сова. Для кого вони кричать і хто їх слухає на цій рівнині, бог його святий знає, але у вигуках їхніх багато смутку й жалю... Пахне сіном, висушеною травою й запізненими квітами, але пахощі ті густі, солодкоприторні й ніжні. Крізь імлу видко все, але важко відрізнити колір і зариси речей. Усе в'являється не таким, яке воно є. Їдеш собі і враз бачиш: спереду, саме край дороги стоїть силует, подібний до ченця; він ані не ворухнеться, дожидає й держить щось у руках... Чи не розбійник це часом. Постать наближається, виростає, ось вона вже нарівні з бричкою, і ви бачите, що це не людина, а самотній кущ або великий камінь. Такі нерухомі постаті, що на когось чекають, стоять на горбах, ховаються за

могилами, виглядають із бур'яну, і всі вони скидаються на людей і викликають підозріння.

А коли сходить місяць, ніч стає бліда й темна. І де та імла поділася. Повітря прозоре, свіже та тепле, всюди добре видно і навіть можна розпізнати край дороги окремі стеблини бур'яну. Оддаєки видно черепи й каміння. Непевні постаті, подібні до ченців, на ясному тлі ночі здаються чорнішими й насуплюються ще дужче. Частіше й частіше серед однотонного тріскотіння, сполохуючи непорушне повітря, лунає чиясь здивоване «а-а», і чути крик незаснулого чи маячною огорненого птаха. Широкі тіні блукають по рівнині, як хмари на небі, а в незбагненній далині, коли довго вдивлятися в неї, височиніють і один на одного нагромаджуються затуманені, фантастичні образи... Трішки моторошно! А глянеш на блідо-зелене, зорями всіяне небо, де нема ні хмаринки, ані плями, і збагнеш, чому тепле повітря не зворухнеться, чому природа насторожилась і боїться поворухнутися: їй моторошно й шкода втратити хоч одну мить життя. Незмірну глибину й бемежність неба можна зрозуміти лише на морі та у степу вночі, коли світить місяць. Воно страшне, гарне й ласкаве, дивиться млюсно й вабить до себе, а від пестоців його морочиться в голові.

Їдеш годину-другу... Дорогою трапляється тобі мовчазний дідусь-куртан або кам'яна баба, що її поставив бозна хто й коли; нишком пролетить понад землею нічний птах, і поволі-волі зринають у пам'яті степові легенди, оповідання подорожніх, казки няньки-степовички і все те, що сам умів побачити й збагнути душею. І тоді в тріскотінні кузьок, у непевних постатях і могилах, у блакитному небі, в місячному світлі, в леті нічної птиці, в усьому, що бачиш і чуєш, уявлятися починає свято краси, молодість, розквіт сил і жагуче прагнення до життя; душа озивається до прекрасної суворої батьківщини, і хочеться летіти над степом разом з нічною птицею. І в святі краси, в надмірному щасті відчуваєш напруження й тугу, ніби степ розуміє, що він самотній, що багатство його й надхнення гинуть марно для світу, нічисю не оспівані піснею і нікому не потрібні, і крізь радісне гудіння чуєш його тужливий, безнадійний заклик: співця, співця!

— Тпрр! Здоров був, Пантелею! Усе гаразд?

— Хвалити бога, Іване Іванович.

— Не бачили, хлопці, Варламова?

— Ні, не бачили.

Єгорушка прокинувся й розплющив очі. Бричка стояла. Праворуч, дорогою, далеко попереду тяглася валка, біля якої вешталися якісь люди. Усі вози, через те, що на їх лежали великі багули вовни, здавалися дуже високі й пухлі, а коні—маленькі й кучоногі.

— То ми оце тепер до молокана поїдемо?—голосно казав Кузьмічов.—Єврей говорив, що Варламов у молокана ночує. Коли так, бувайте здорові, хлопці! З богом!

— Ідьте здорові, Іване Івановичу!—відповіло кілька голосів.

— Ось що, хлопці,—жваво сказав Кузьмічов:—ви б узiali з собою мого хлопчину. Чого йому з нами дурно матися. Посади його, Пантелею, до себе на багулу та й нехай собі їде помаленьку, а ми доженемо. Ходи, Єгоре. Іди, нічого...

Єгорушка зліз з передка. Кілька рук підхопили його, підняли високо догори, і він опинився на чомусь великому, м'якому й трошки вогкому від роси. Тепер йому здавалося, що небо було близько від його, а земля далеко.

— Гей, а пальтишку свою візьми!—гукнув десь далеко звнизу Денисчин голос.

Пальто й клуночок, підкинуті звнизу, впали коло Єгорушки. Він швиденько, не маючи охоти ні про що думати, поклав під голову клуночка, вкрився пальтом і, випростуючи ноги на всю довжину, зцілюючись від роси, засміявся від насолоди.

— Спати, спати, спати!..—думав він.

— Ви ж, чорти, глядіть не зобіждайте його!—залунав звнизу Денисчин голос.

— Прощавайте, хлопці! З богом!—гукнув Кузьмічов.—Я на вас покладаюсь.

— Не турбуйтеся, Іване Івановичу.

Дениска крикнув на коні, бричка завищала й покотилась, та вже не шляхом, а кудись убік. Хвилини зо дві було тихо, мов би валка заснула, і тільки чути було, як десь далеко поволі завмирало брязкання відра, прив'язаного до брички ззаду. Аж ось поперед валки хтось гукнув:

— Кирюхо, руша-ай!

Зарипів передній віз, за ним другий, третій... Єгорушка відчув, як віз, де він лежав, похитнувся і собі зарипів. Валка рушила. Єгорушка міцніше взявся рукою за віршовку, що нею був перев'язаний багул,—ще раз засміявся від задоволення, поправив у кишені пірника й почав засинати так, як він звичайно засинав у себе вдома на ліжку...

Коли він прокинувся, вже сходило сонце. Могила заступала його собою, а воно намагаючись бризнути світлом на весь мир, напружено п'яло своє проміння на всі боки і заливало обрій золотом. Єгорушці здалося, що воно було не на своєму місці, бо вчора воно сходило ззаду за його спиною, а сьогодні багатоліше... Та й уся місцевість не така була, як учора. Пагорбів уже не було, та всюди, куди оком кинь, стелилася без краю сіра, невесела рівнина; де-не-де по їй підносилися невеликі могили й літали вчорашні граки. Ген-ген спереду біліли дзвіниці й хати якогось села; що була неділя, то хохли сиділи дома, пекли й варили,—це видно було з диму, який ішов з усіх димарів і сизою, прозорою запоною висів над селом. У прогалинах між хатами й за церквою синіла річка, а за нею туманіла далечинь. Але ніщо так мало не скидалося на вчорашнє, як дорога. Щось надзвичайно широке, розмашисте й велетенське стелилося степом замість дороги; це була сіра смуга, добре вкочена і вкрита пилом, як і всі шляхи, але завширшки кілька сажнів. Своім простором вона вельми здивувала Єгорушку й навіяла на його казкових думок. Хто їздить нею? Кому потрібний такий простір. Незрозуміло й дивно. Можна справді подумати, що на Русі ще не перевелися величезні широкоході люди, подібні до Іллі Муромця й Солов'я Розбійника, і що не вимерли ще велетенські коні. Єгорушка, глянувши на шлях, уявив собі, ніби на йому скаче поруч себе із шестеро високих колісниць. на взірць тих, що він їх бачив на малюнках «священної історії», запряжені в них шестірки диких, скажених коней, і своїми високими колесами збивають ці колісниці аж до неба хмар куряви, а коней поганяють люди, котрі можуть уві сні ввижатися або виростати в казкових думках. І як би ці постаті до лиця були степові й дорозі, коли б вони існували.

Край усього шляху праворуч стояли телеграфні стовпи з двома дротами. Усе меншаючи й меншаючи, вони коло

села зникали за хатами й зеленню, а далі знову з'являлися в бузковій далині у вигляді малесеньких тоненьких паличок, схожих на олівці, устромлені в землю. На дротах сиділи яструби, кібчики й ворони й байдужо дивилися, як рухалася валка.

Єгорушка лежав аж на останньому возі і тому міг бачити всю валку. Усіх підвід у валці було близько двадцяти, і на кожних три підводі припадало по одному погоничеві. Коло заднього воза, де був Єгорушка, ішов дід з сивою бородою, точнісінько такий худий і низенький, як о. Христофор, та тільки з обличчям, бурим від смаги, суворим і замисленим. Дуже можливо, що цей дід не був ні суворий, ні замислений, але його червоні повіки й довгий, гострий ніс надавали його обличчю суворого, сухого виразу, який буває в людей, навиклих раз-у-раз думати серйозно й самотою. Як і на о. Христофорі, на йому був циліндер з широкими берегами, але не панський, а повстанний та бурий, схожий певніше на втятий конус, аніж на циліндер. Ноги в його були босі. Мабуть за звичаєм, що набув він його в холодні зими, коли не раз певно доводилося йому мерзнути біля валки, він ідучи ляскав себе по стегнах і притоптував ногами. Побачивши, що Єгорушка прокинувся, він глянув на його й промовив, зщулюючись, ніби від морозу:

— А, прокинувся, голубе? Синком Іванові Йвановичу доводишся?

— Ні, небіж...

— Іванові Йвановичу? А я собі оце чобітки скинув та й босоніж стрибаю... Ніжки мої хворі, застуджені, а без чобіт воно виходить слободніше... Слободніше, молодчику... Без чобіт сказати. Дак виходить, племінник. А з нього хороша людина, нічого собі... Дай, боже, здоров'я... Нічого... А про Йвана Йвановича... До молукана поїхав... Ох, господи помилуй!

Старий і говорив так, немов би було дуже холодно, з зупинками й не розтуляючи як слід рота. І губні приголосні вимовляв він зле, заїкаючись на їх, ніби йому замерзали губи. Звертаючись до Єгорушки, він жадного разу не всміхнувся і на вигляд був суворий.

Далі за дві підводи йшов з батогом у руці чоловік у довгому рудому пальті, в картузі і в чоботях з пообсованими

халявами. Цей був не старий, років на сорок. Коли він оглянувся, Єгорушка побачив довге, червоне обличчя з ріденькою цапиною борідкою й губковою гулею над правим оком. Окрім пієї дуже негарної гулі, він мав ще одну особливу прикмету, що гостро кидалася в вічі: в лівій руці мав він батога, а правою вимахував так, ніби диригував незримим хором; іноді він брав батога під пахву і тоді вже диригував обома руками й щось гудів собі під ніс.

Далі був такий підводчик, що являв собою довгу, просто-лінійну постать з дуже похилими плечами та з плисковатою, як дошка, спиною. Він тримався рівно, наче маршував або проковтнув аршина; руки йому не теліпалися, а звисали як рівні дрючки, і ступав він якимось дерев'яно, на взірєць лялькових салдатиків, майже не згинаючи колін і намагаючись робити крок якнайширший; коли старий або власник губкової гулі робили по два кроки, він устигав зробити лише один крок, і тому здавалося, ніби він іде повільніше за всіх і відстає. Вид його був зав'язаний ганчіркою, і на голові стирчало щось як чернеча скуфійка; одягнений він був у куцу хохлацьку чемерку, геть усіяну латками, та в сині штани навипуск, а взутий у постолі.

Тих, що були далі, Єгорушка вже не розглядав. Він ліг на живіт, пропшортав у багулі дірочку й, аби що робити, почав крутити з вовни житочки. Дід, що йшов унизу, показався не такий суворий та серйозний, як можна було сподіватись, його обличчя бачивши. Раз завівши балачку, він уже не припиняв її.

— А ти ж куди оце їдеш?—запитав він, притоптуючи ногами.

— Учитися,—відповів Єгорушка.

— Учитися? Ага... Ну, поможи тобі, царіце небесна. Так. Розум добре, а два краще. Одній людині бог один розум дає, а другій—два розуми, а іншому то й три... Іншому три,—таки так... Один розум, з яким мати породила, другий—від науки, а третій—від хорошого життя. Так от, братушо, добре, коли в якої людини три розуми. Такому не то, що жити, а й помирати легше. Помирати, еге... А померемо геть чисто всі.

Дід почухав собі лоба, глянув червоними очима вгору на Єгорушку й провадив далі:

— Максим Миколайович, з-під Слов'яносербського пан, торік так само повіз свого хлопчика до школи. Не знаю, який він там у тих науках, а хлопчик нічого собі, хороший... Дай боже здоров'ячка, хороші пани. Еге, так само, кажу, повіз у науку... У Слов'яносербському нема такого заведення, щоб, сказати, до науки доводити. Нема... А місто нічого собі, хороше... Школа звичайна, для простого звання є, а щоб до великої науки, таких немає... Немає, таки так. Тебе як звуть?

— Єгорушка.

— Виходить, Єгорій... Святого великомученика Єгорія Побідоносця числа двадцять третього апріля. А моє святе ім'я Пантелей... Пантелей Захарів Холодов... Ми Холодови будемо... Сам я народжений, може чув, у Тімі, Курської губернії. Брати мої до міщан відписалися і в місті з майстерства живуть, а я мужик... Мужиком зостався. Годів із сім тому їздив я туди... додому, сказати. І на селі був, і в місті... У Тімі, кажу, був. Тоді, хвалити бога, всі живі й здорові були, а тепер не знаю... Може хто й помер... А помирати вже пора, бо всі, бач, старі, є котрі й старші за мене. Смерть нічого, воно добре, та от аби тільки, звичайно, без покаяння не вмерти. Нема гіршого лиха, як нагла смерть. Нагла, бач, смерть бісові радість. А коли хочеш з покаянням померти, щоб сказати, до чертогів божих заборони тобі не було, Варварі великомучениці молись. Вона заступниця. Вона, таки так... Бо їй бог у небесі таке положення опреділив, щоб, виходить, кожний мав повну праву об покаянні її благати.

Пантелей бубонів і, видко, не клопотався про те, чи чує його Єгорушка, чи ні. Говорив він мляво, собі під ніс, ні голосніше й ні тихше, але за короткий час устиг розповісти багато дечого. Усе, що він розповів, складалося з уривків, які мали дуже мало зв'язку між собою, і зовсім не цікавих Єгорушці. Може він говорив на те тільки, щоб оце вранці, після ночі, перебутої мовчки, зробити вголос перевірку своїм думкам: чи всі вони дома. Скінчивши про покаяння, він знову завів про якогось Максима Миколайовича з-під Слов'яносербського.

— Еге, повіз хлопчину... Повіз, таки так...

Один із підвочиків, що йшли далеко спереду, зірвався з місця, побіг убік і заходився хльоскати батоном по землі.

Це був рослявий, широкий у плечах чоловік, років на тридцять, русий, кучерявий і, видко, дуже сильний та здоровий. З рухів його плечей та батого, з пожадливорости, яку виявляла його поза, видко було, що бив він щось живе. До його підбіг другий підводчик, низенький та кремезний, з чорною широкою бородою, одягнений у жилетку та в сорочку навипуск. Цей зайшовся басовитим бухикуватим сміхом і гукнув:

— Братця, Димов гадюку забив! Їй же богу!

Є такі люди, про розум яких можна з певністю міркувати, голос їхній та сміх почувши. Чорнобородий належав якраз до таких щасливців: в його голосі й сміхові відчувалася глупота безмежна. Скінчивши хльоскання, білявий Димов батогом підняв із землі й, сміючись, жбурнув до підвід щось подібне до мотузка.

— Це не гадюка, а вуж!—скрикнув хтось.

Чоловік з зав'язаним лицем та дерев'яною ходою, швидко підійшов до забитої гадюки, глянув на неї й сплеснув своїми дрючкуватими руками.

— Каторжний!—закричав він глухим плаксивим голосом.—Защо ти вужика вбив? Що він тобі зробив, проклятий ти? Ач, вужика вбив! А якби тебе отак?

— Вужа не годиться вбивати, таки так...—спокійно забубонів Пантелей.—Не годиться... Це тобі не гадюка. Він хоч на вигляд і змія, а тварина тиха, безневинна... людину любить... Вуж, сказати...

Димову й чорнобородому, певно, стало ніяково, бо вони голосно засміялися і, не відповідаючи на нарікання, ліниво поплентались до своїх возів. Коли задня підвода зрівнялася з тим місцем, де лежав забитий вуж, чоловік з зав'язаним обличчям, стоячи над вужем, обернувся до Пантелея й спитав плаксивим голосом:

— Діду, ну й завіщо він забив вужика?

Очі в його, як тепер роздивився Єгорущка, були маленькі, тьмяні, обличчя сіре, хворе й також ніби тьмяне, а підборіддя було червоне й видавалося дуже запухлим.

— Діду, ну й защо він забив?—усе правив він своєї, ступаючи поруч з Пантелеєм.

— Дурний чоловік, руки сверблять, через те й забив,—відповів старий.—А вужа бити не годиться... Таки так... Димов відомий шибайголова, усе вб'є, що під руку пона-

деться, а Кирюха не заступався. Заступитися слід було, а він — ха-ха-ха та хо-хо-хо... А ти, Васю, не угнівляйся... Навіщо угнівлятися? Забили, ну й бог з ними... Димов шибайголова, а Кирюха з дурного розуму... Нічого... Люди нерозумні, нетямущі, ну й бог з ними. От Ємельян ніколи в світі не зачепить, чого не слід... Ніколи в світі, таки так... Бо людина, бач, освічена, а вони дурні... Ємельян, еге... Цей не зачепить.

Підводчик у рудому пальті і з губчастою тулею, що диригував незримим хором, почувши своє наймення, спинився й, пождавши, поки Пантелей та Вася зрівнялися з ним, пішов поруч.

— Про що розмова? — запитав він хрипким придушеним голосом.

— Та ось Вася угнівляється, — сказав Пантелей. — Я йому всякі там слова, щоб він ото не угнівлявся... Ех, ніженьки мої недужі, застуджені! Е-ех. Розсвербілись ради неділі, празничка господнього.

— Це від ходіння, — зауважив Вася.

— Ні, бра, ні... Не від ходіння. Коли ходжу, ніби легше, а як лягаю й зогріваюсь — смерть моя. Ходити мені слободніше.

Ємельян у рудому пальті став поміж Пантелеєм та Васею й замахав рукою так, наче б то вони збиралися співати. Помахавши трохи, він попустив руку й безнадійно крякнув.

— Нема в мене голосу! — сказав він. — Напасть та й годі! Цілісіньку ніч і ранок причувається мені потрійне «господи, помилуй», що ми на вінчанні в Мариновського співали; сидить воно мені в голові та в горлі... отак би, здається, й заспівав, а не можу. Немає голосу.

Він помовчав трохи, щось думаючи, і знову заговорив:

— П'ятнадцять років був у півчій, на весь Луганський завод, може, ні в кого такого голосу не було, а як скупався, хай йому враг, позаторік у Дінці, так з того дня жадної ноти не можу взяти чисто. Горлянку застудив. А мені без голосу, як робітникові без руки.

— Таки так, — погодився Пантелей.

— Об собі я так думаю, що пропаща я людина та й край.

У цей час Вася ненароком углядив Єгорушку. Очі йому замаслилися й поробилися ще менші.

— І паничик з нами їде?—мовив він і затулив ніс рукавом, ніби засоромився.—Який візник хороший! Залишайся з нами, з валкою їздитимеш, вовну возитимеш.

Думка про поєднання в одному тілі паничика з візником здавалася йому, певно, дуже комедна й дотепна, бо він голосно захіхікав і взявся розгортати далі цю думку. Ємельян і собі підвів очі на Єгорушку, але мигцем і байдужно. Він був заклопотаний своїми думками, і коли б не Вася, то й не помітив би Єгорушчиної присутності. Не минуло й п'ять хвилин, як він знову замахав рукою, а тоді, вихваляючи перед своїми супутниками усю красу вінчального «господи, помилуй», що притадалося йому вночі, узяв під пахву батога й замахав обома руками.

За верству від села валка спинилася коло криниці з журавлем. Спускаючи в криницю своє відро, чорнобородий Кирюха ліг черевом на цябрину і встромив у темну діру свою мохнасту голову, плечі й частину грудей таким чином, що Єгорушці видко було лише його купці ноги, які ледве досягали до землі; побачивши далеко, на дні криниці відзеркалення своєї голови, він ізрадів і зайшовся дурнуватим, басовим сміхом, а луна з криниці відповіла йому тим самим; коли він підвівся, обличчя й шия в його були червоні, як буряк. Перший підбіг пити Димов. Він пив сміючись, раз-по-раз відриваючись від відра й розповідаючи Кирюсі про смішне щось, а тоді обернувся і голосно, на весь степ промовив щось із п'ять поганих слів. Єгорушка не розумів таких ото слів, але що вони були погані, це він добре знав. Він знав про огиду, з якою мовчки ставились до їх його рідні й знайомі, сам не знаючи, чому, поділяв це почуття й звик думати, що самі тільки п'яні та бешкетники користуються з привілею вимовляти вголос ці слова. Він згадав убитого вужа, прислухався до сміху Димова й відчув до цієї людини щось подібне до ненависти.

І як на те, Димов саме в цей час побачив Єгорушку, що зліз із хури і йшов до криниці: він голосно засміявся й гукнув.

— Братця, старий уночі хлопчака породив!

Кирюха закашлявся від басовитого сміху. Засміявся ще хтось, а Єгорушка почервонів і остаточно надумав собі, що Димов дуже лиха людина.

Русий, з кучерявою головою, без шапки, в розхристаний на грудях сорочці, Димов видавався гарним і надзви-

чайно дужим; у кожному його рухові видко було зайдиголову й дужака, свідомого ціни своєї. Він знизував плечима, брався в боки, говорив і смівся голосніше за всіх, і мав такий вигляд, ніби от-от підніме одною рукою щось дуже важке й здивує цим цілий світ. Його збиточний на-смішкуватий погляд гуляв понад шляхом, понад валкою й під небом, ні на чому не спинявся й, здавалося, шукав, кого б убити отак з доброго дива і з чого б посміятися. Він, бачилось, нікого не боявся, ні в чому не стримував себе, і ма-буть аж ніяк не цікавився Єгорушчиною думкою... А Єгорушка вже щирим серцем ненавидів його русяву голову, чисте обличчя й силу, зогидою й жахом слухав його сміх і видумував, яке б таке лайливе слово сказати йому на відомсту.

Пантелей і собі підійшов до відра. Він витяг з кишені зелену лампадкову шкляночку, витер її ганчірочкою, набрав нею води з відра й випив, далі ще раз набрав, загорнув шкляночку в ганчірочку й поклав її знов до кишені.

— Діду, чого це ти п'єш із лампадки?—здивувався Єгорушка.

— Хто п'є з відра, а хто й з лампадки,—відповів ухляючись старий.—Кожний по-своєму... Ти з відра п'єш, то й пий собі на здоров'я...

— Голубочко моя, гарнісінька моя,—раптом заговорив Вася ласкавим, плаксивим голосом.—Голубочко моя!

Очі йому втопилися в далечінь, маслом пойнялися, всміхалися й обличчя набуло такого виразу, який був у його раніше, коли він дивився на Єгорушку.

— До кого це ти?—спитав Кирюха.

— Лисичка-сестричка... лягла на спину та й бавиться, як собачка.

Усі почали дивитися в далеч і шукати очима лисиці, але нічого не знайшли. Тільки Вася бачив щось своїми ка-ламутними, сірими оченятами й милувався. Зір у його, згодом упевнився Єгорушка, був напрочуд гострий. Він бачив так добре, що бурий пустельний степ був для його раз-у-раз повний життя й змісту. Досить йому було тільки пильно глянути в далеч, як уже й бачив він лисицю, зайця, дрохву або якусь іншу тварину, що тримається якнайдалі від людей. Немудра штука вгледіти зайця на втьоках або

дрохву в льоті—це бачив кожний, хто їхав степом,—а от не кожний достується спостерегання диких тварин у їх хатньому житті, коли вони не тікають, не ховаються й не оглядаються занепокоєно на всі боки. І Вася бачив, як бавляться лисиці, зайці, як вони вмиваються лапками, як випростують свої крила дрохви, як вибиває свої «крапки» хохітва. Завдяки такому гострому зорові у Васі був окрім звичайного світу, що його бачили всі, ще інший світ, світ власний, неприступний нікому і, напевно, прехороший, бо коли він дивився й тішився, важко було не заздрити йому.

Коли валка рушила знов у дорогу, у церкві задзвонили до обідні.

V.

Валка розташувалася в забоці від села на березі річки. Сонце пекло, як і вчора, повітря було нерухоме й похмуре. На березі стояло кілька верб, але тінь від їх падала не на землю, а на воду, де пропадала марно, а в затінку під во-
зами було душно й нудно. Вода, блакитна від того, що в її купалося небо, жагуче вабила до себе.

Підводчик Стьопка, на якого лише тепер звернув увагу Єгорушка, вісімнадцятилітній хлопець-українець, у довгій сорочці, непідперезаний і в широких випущених штанях, що теліпалися підчас ходи, як прапори, швиденько роз-
дятався, збіг униз крутим берегом і шубовснув у воду. Він разів зо три впірнув, далі поплив горілиць і заплющив з насолоди очі. Обличчя йому всміхалося й морщилося, немов би йому було лоскотно, боляче й смішно.

У спеку вдень, коли нікуди сховатися від спеки й за-
духи, плюскіт води й гучний віддих людини, що купається, впливають на вухо так, як хороша музика. Димов і Кирюха, дивлячись на Стьопку, мерщій пороздяталися й один по одному, з гучним сміхом, наперед відчуваючи насолоду, попадали в воду. І тиха, скромна річка оголосилась пир-
сканням, плюскотом і криком. Кирюха кашляв, сміявся й кричав так, ніби його хотіли втопити, а Димов ганявся за ним і намагався вхопити його за погу.

— Ге-ге-ге!—гукав він.—Лови, держи його!

Кирюха реготався і раював, але вираз обличчя в його був такий самий, як і на суходолі: дурнуватий, приго-

ломшений, так наче хтось нишком підкрався до його ззаду й гахнув його довбнею по голові. Єгорушка й собі роздягнувся, але не збігав униз бережком, а розігнався й скочив сторч головою з півторасажневої височини. Пролетівши в повітрі дугою, він упав у воду, глибоко впірнув, але до дна не дістав; якась сила холодна й приємна на дотик, підхопила його й понесла назад утору. Він виринув і, пирскаючи, пускаючи бульки, розплющив очі, але в річці, саме біля його обличчя, відбивалося сонце. Спочатку сліпучі іскри, далі веселки й темні плями заходили йому в очі; він швиденько знов упірнув, розплющив очі в воді й побачив щось каламутно-зелене, схоже на небо місячної ночі. І знов та сама сила, не дозволяючи йому торкнутися дна й побути в прохолоді, понесла його вгору; він виринув і зідхнув так глибоко, що зробилося просторо й свіжо не лише в грудях, а навіть і в животі. Далі, щоб узяти від води все, що тільки можна взяти, він дозволив собі усяке розкошування: лежав горілиць і ніжився, бризкався, перекидався, плавав і на животі й бокаса, і на спині, і навісточки—як тільки хотів, поки не втомився. Другий берег густозаріс очеретом, грав золотом проти сонця, і квітки на очереті прехорошими кетягами понахилялися до води. В одному місці очерет тремтів, уклонявся своїми квітами й тріскотів—то Стюпка з Кирюхою печерували раків.

— Рак! Диви, братця: рак!—гукнув переможно Кирюха і справді показав рака.

Єгорушка поплив до очерету, впірнув і взявся нишпорити коло очеретяного коріння. Шпортаючись у ріденькому слизькому мулі, він намацав щось гостре й гидке, може, й справді рака, але в цю мить хтось ухопив його за ногу й потягнув утору. Захлинаючись і кашляючи, Єгорушка розплющив очі й побачив перед собою мокре сміхотливе обличчя шибайголови Димова. Шибайголова тяжко дихав і, як видно по очах, мав охоту й далі пустувати. Він міцно держав Єгорушку за ногу і вже підвів другу руку вхопити його за шию, але Єгорушка з огидою й жахом, ніби гребуючи й побоюючись, щоб силач часом не втопив його, вирвався від його й сказав:

— Дурень! Я тобі в морду дам!

Почуваючи, що цього замало, щоб виявити ненависть, він подумав і додав:

— Мерзота! Сучий син!

А Димов, мов і не було нічого, вже не зважав на Єгорушку, а плив до Кирюхи й гукав:

— Ге-ге-гей! Нумо рибу ловити! Хлопці, рибу ловити!

— А що ж?—згодився Кирюха.—Певно, тут багато риби.

— Стьопко, бігай по на село, попроси в мужиків волака!

— Не дадуть!

— Дадуть! Ти гарненько попроси. Скажи, замість милостинки, бо ми однаково—подорожні.

— А воно так!

Стьопка виліз із води, швиденько вдягнувся й без шапки, теліпаючи своїми широкими штанами, побіг до села. По сутичці з Димовим вода вже зовсім немила була Єгорушці. Він виліз і почав одягатися. Пантелей і Вася сиділи на крутому березі, поспускавши вниз ноги й дивилися на тих, що купалися. Ємельян голий стояв по коліна в воді під самим берегом, держався одною рукою за траву, щоб не впасти, а другою гладив собі тіло. З костистими лопатками, з гулею під оком, зігнувшись і, очевидно боячись води, він являв собою смішну постать. Обличчя йому було серйозне, суворе, дивився він на воду сердито, ніби збирався вилаяти її за те, що вона колись застудила його в Дінці і відібрала йому голос.

— А ти чого ж не купаєшся?—запитав Єгорушка Васю.

— А так... Не люблю...—відповів Вася.

— А чого це в тебе підборіддя розпухло?

— Болить... Я, паничику, на сірниковій фабриці працював... Лікар казав, що від цього самого в мене й щерлепа пухне. Там повітря нездорове. А опріч мене ще трьом хлопцям щерлепи розперло, а в одного то й геть чисто згнила.

Незабаром повернувся Стьопка з волоком. Димов і Кирюха через те, що довго були в воді, зробилися бузкові й похрипли, але рибу ловити взялися залюбки. Спершу вони пішли глибоким місцем, попід очеретом; тут Димову було по шию, а низенькому Кирюсі—з головою; останній захлинався й пускав бульки, а Димов, натрапляючи на колюче коріння, падав і плутався в волокові, обоє переки-

далися й гомоніли, і з їхнього рибальства виходило лише пустування.

— Глибоко, — хрипів Кирюха. — Нічого не зловиш!

— Не смикай, бісова душа! — кричав Димов, силкуючись надати волокові належного стану. — Держи руками!

— Тут ви не зловите! — гукав їм з берега Пантелей. — Тільки рибу полохаєте, дурні! Беріть ліворуч! Там мілкіше!

Одного разу над волоком заблищала чимала рибчина; всі охнули, а Димов ударив кулаком у те місце, де вона зникла, і в його на обличчі проступила досада.

— Ех! — крекнув Пантелей та ще й топнув ногами. — Проґавили чикамаса! Втік!

Беручи ліворуч, Димов з Кирюхою поволі вибилися на мілке і тут ловитися почало як слід. Вони забрели від підвід кроків за триста; видно було, як вони, мовчки й ледве пересуваючи ноги, намагаючись зайти якнайглибше й найближче до очерету, тягли волока; як вони, щоб сполохати рибу й загнати її до себе у волок, били кулаками по воді й шамотіли в комиші. Від комишів вони йшли до другого берега, тягли туди волока, а тоді з розчарованим виглядом, високо підносячи коліна, йшли назад до комишу. А сонце пекло їм у спину, кусалися мухи й тіло їм з бузкового зробилося темно-червоне. Слідом за ними з відром у руках, качавши сорочку аж до пахви й тримаючи її зубами за пелену, ходив Стьопка. По кожному щасливому влові він підносив угору которусь рибу і, виблискуючи нею проти сонця, гукав:

— Гляньте, який чикамас! Таких уже штук п'ять є!

Видко було, як, витягнувши волока, Димов, Кирюха й Стьопка щоразу довго порались у болоті, щось клали у відро, щось викидали; зрідка щось таке, що потрапило до волока, вони брали з рук до рук, розглядали зацікавлено, а тоді знов кидали...

— Що там таке? — гукнули до їх з берега.

Стьопка щось відповідав, але важко розчутти його слова. Ось він виліз із води і, тримаючи обома руками відро, забуваючи спустити сорочку, побіг до підвід.

— Вже повнісіньке! — вигукував він, важко дихаючи. — Давайте друге!

Єгорушка зазирнув до відра: воно було повне. З води висувала свою негарну морду молода щука, а коло неї во-

рушулись раки й дрібні риби. Єгорушка запустив руку на дно й скаламутив воду; щука зникла під раками, а замість неї спливли окунь та лин. Вася й собі зазирнув до відра. Очі йому зробилися масні, а обличчя стало ласкаве, як і тоді, коли він бачив лисицю. Він вийняв щось із відра, підніс до рота й заходився жувати. Зачулося хрустіння.

— Братця, — здивувався Стьопка: — Васька пічкара живого їсть! Тьху!

— Це не пічкур, а бобирець, — спокійно відповів Вась, жуючи й далі.

Він вийняв з рота риб'ячого хвостика, ласкаво подивився на його й знову всунув до рота. Поки він жував та хрустів зубами, Єгорущі здавалося, ніби він не людину бачить перед собою. Пухке Васьчине підборіддя, його тьмянні очі, надзвичайно гострий зір, риб'ячий хвостик у роті й ласкавість, з якою він жував пічкара, робили його подібним до тварини.

Єгорущі зробилося нудно коло його. Та й рибальство вже скінчилося. Він пройшовся повз вози, подумав і з нудьги поплентався до села.

Трохи згодом він уже стояв у церкві і, поклавши чоло на чийсь спину, що пахла коноплями, слухав, як співали на криласі. Служба вже наближалася до кінця. Єгорушка нічого не тямив у церковному співі і байдужий був до нього. Він послухав трохи, позіхнув і заходився розглядати потилиці й спини. По одній потилиці, рудій та мокрій від недавнього купання, він упізнав Ємельяна. Потилиця була виголена в скобку і вище, ніж воно буває звичайно, і червоні Ємельянові вуха стирчали, як два лопухи й ніби почували себе не на місці. Дивлячись на потилицю й вуха, Єгорушка чогось подумав, що Ємельян, мабуть, дуже нещасний. Він пригадав його диригування, хрипкий голос, несмілий вигляд підчас купання й відчув великий жаль до його. Йому захотілося сказати щось ласкаве.

— А я тут! — мовив він, сіпнувши його за рукав.

Люди, що співають у хорі тенором та басом, особливо ті, кому хоч раз на віку доводилось диригувати, звикають дивитися на хлопчиків суворо й вовкувато. Цієї звички не залишають вони й згодом, коли вони вже не півчі. Повернувшись до Єгорушки, Ємельян подивився на його з-під лоба й сказав:

— Не пустуй у церкві!

Тоді Єгорушка пробився вперед, ближче до іконостасу. Тут він бачив цікавих людей. Попереду від усіх з правого боку на килимі стояли якісь пан і пані. Позад їх стояло по стільцю. Пан був одягнений у свіжо випрасувану чесу-чову пару, стояв нерухомо, немов салдат, віддаючи честь і високо тримав своє синє, голене підборіддя. В його стоячому комірці, в синьому підборідді, в невеличкій лисині та в ціпку позначалося дуже багато гідности. Від надміру гідности шия йому була напружена і підборіддя тягло вгору з такою силою, аж здавалося, ніби голова от-от відірветься й полетить угору. А пані, повна й літня, в білій шовковій шалі, схилила голову набік і дивилася так, наче б то оце тільки зробила комусь ласку й хотіла сказати:— «Ох, не втрудняйте себе подякою. Я цього не люблю...» Кругом килима стояли щільною стіною дядьки. Єгорушка підійшов до іконостасу й почав прикладатись до місцевих ікон. Перед кожним образом він, не кваплячись, уклонявся земно, не встаючи з землі, оглядався назад на людей, а тоді підводився й прикладався. Доторкатися лобом до холодної підлоги було йому дуже приємно. Коли з вівтаря вийшов сторож з довгим гасилом на свічки, Єгорушка мерщій схопився з підлоги й підбіг до його.

— Роздавали вже проскурки?—спитав він.

— Ні, ні...—похмуро забубонів сторож.—Нічого тут...

Відправа скінчилась. Єгорушка, не поспішаючи, вийшов із церкви й пішов блукати майданом. За свій вік чимало бачив він сіл, майданів та мужиків, і все, що потрапило йому тепер на очі, аж ніяк не цікавило його. Від нудьги, щоб абияк згаяти час, він зайшов до крамнички, де висіла над дверима широка кумачева смуга. В крамниці було дві просторих, темнуватих половини: в одній продавали крамне та бакалію, а в другій стояли бочки з дьогтем і висіли на стелі хомути; з цієї, другої половини йшов смачний дух шкіри й дьогтю. Долівка в крамниці була полита водою; поливав її певно, великий фантазер і вільнодумець, бо вся вона була вкрита узорами й кабалистичними знаками. За прилавком, спершись животом на конторку, стояв відгодований крамар з широким обличчям та округлою бородою, видко, великорос. Він пив чай уприкуску і за кожним ковтком глибоко зідхав. Обличчя

його виявляло цілковиту байдужість, але в кожному зідханні чути було: «От зажив, я тобі покажу».

— Дай мені на копійку насіння,—звернувся до його Єгорушка.

Крамар підвів брову, вийшов із-за прилавка й насипав Єгорушці в кишеню на копійку зернят,—за міру правив порожній сліпочок від помади. Єгорушці не хотілося виходити. Він довго розглядав ящики з пірниками, подумав і спитав, показуючи на дрібні в'яземські пірники, такого давнього віку, аж проступила на них іржа:

— По чому ці пірники?

— На копійку два.

Єгорушка добув із кишені пірника, що подарувала йому вчора єврейка, і спитав:

— А такі пірники в тебе по чому?

Крамар узяв у руки пірника, оглянув його з усіх боків і підвів угору одну брову.

— Такі?—спитав він.

Далі підвів другу брову, подумав і відповів:

— Три копійки пара...

Настала мовчанка.

— Ви чиї?—спитав крамар, наливаючи собі чаю з червоного мідного чайника.

— Івана Івановича небіж.

— Івани Івановичі всякі бувають,—зідхнув крамар.

Він подивився Єгорушці через голову на двері, помовчав і спитав:

— Чайку може хочете?

— Та можна...—погодився Єгорушка ніби з неохотою, хоч й дуже тужив за вранішнім чаєм.

Крамар налив йому склянку й подав разом із обгрізеним шматочком цукру. Єгорушка сів на стільчиківі-складанці й почав пити. Він хотів був ще спитати, скільки коштує фунт мигдалю в цукрі, і тільки завів був про це балачку, як увійшов покупець, і хазяїн, відсунувши набік свою склянку, взявся до роботи. Він повів покупця на ту половину, де пахло дьогтем, і довго про щось розмовляв із ним. Покупець, людина, видно, дуже вперта й хитренька, увесь час на знак незгоди крутив головою й оступався до дверей. Крамар переконав його в чомусь і почав насипати йому вівса в великий лантух.

Хіба ж це овес?—Мовив сумно покупець.—Це не овес, а полова, курям на сміх. Ні, піду до Бондаренка!

Коли Єгорушка повернувся до річки, на березі диміло невеличке багаття. Це підводчики варили собі обід. У диму стояв Стьопка й великою щербатою ложкою мішав у казані. Трохи далі, з червоними від диму очима, сиділи Кирюха й Вася й чистили рибу. Перед ними лежав укритий болотом та водорослинами волок, на якому блищала риба й лазили раки.

Ємельян, що недавно повернувся з церкви, сидів поруч із Пантелеєм, помахував рукою й ледве чутно наспівував хрипким голоском: «Тебе поєм...» Димов бродив коло коней.

Почистивши рибу, Кирюха й Вася зібрали її та живих раків у відро, сполоснули і з відра висипали все в окріп.

— Вкинути сала?—спитав Стьопка, здіймаючи ложкою піну.

— Навіщо? Риба з себе сік пустить,—відповів Кирюха.

Перед тим, як здійсмати казан з вогню, Стьопка всипав у воду три пригорщі пшона й ложку соли; нарешті він покуштував, поцмокав губами, облизав ложку й самовдоволено кречнув—це визначало, що куліш уже готовий.

Усі, окріч Пантелея, посідали навколо казану й заходилися працювати ложками.

— Ви! Дайте хлопчині ложку!—суворо зауважив Пантелей.—Адже ж і він певне їсти хоче.

— Наша їда мужицька...—зідхнув Кирюха.

— І мужицька піде во здравіє, аби була охота.

Єгорушці дали ложку. Він почав їсти, та тільки не сідаючи, а стоячи над самим казаном і дивлячись у його як у яму. Від кулішу пахло сирію рибою, раз-по-разу поміж пшоном попадалася риб'яча луска; раків ніяк не можна було зачепити ложкою, і ті, що обідали, добували їх із казану просто руками; особливо давав собі волю щодо цього Вася, вмочаючи у куліш не тільки руки, а й рукави. Проте куліш видався Єгорушці дуже смачний і нагадував йому раковий суп, який пісними днями варила дома його мати. Пантелей сидів осторонь і жував хліб.

— Діду, а ти чому не їси?—спитав його Ємельян.

— Не їм я раків... Хай їм всячина!—озвався старий і гідливо відвернувся.

Поки їли, точилася загальна розмова. З цієї розмови Єгорушка зрозумів, що в усіх його нових знайомих, хоч і відрізнялися вони віком і вдачею, було одне спільне, що робило їх подібними один до одного: всі вони були люди з прегарним минулим і дуже негарним сучасним; про своє минуле вони всі до одного озивалися з захопленням, а до сучасного ставилися мало не з презирством. Руська людина любить згадувати, та не любить жити. Єгорушка ще не знав цього, і перше, ніж устигли куліш доїсти, він уже щиро вірив, що навколо казана сидять люди зневажені й скривджені долею. Пантелей розповідав, як за минулих часів, коли ще не було залізниці, він ходив з валками до Москви й до Нижнього, заробляв стільки, аж нікуди було гроші дівати. А які тоді були купці, яка риба, яке все дешеве було. А тепер шляхи поставали коротші, купці скупіші, люди бідніші, хліб дорожчий, все змізерніло й звузилося вкрай. Ємельян казав, що раніш служив він на Луганському заводі в півчій, мав надзвичайний голос і чудово читав ноти, а тепер пошився в мужики й живе з братової ласки, що посилає його, з своїми кіньми і за це бере собі половину заробітку. Вася служив колись на сірниковій фабриці; Кирюха був за фурмана в хороших людей і на всю околицю не було кращого від його трійкаря. Димов, заможного хазяїна син, жив собі на втіху, гуляв і горя не знав, але скоро минуло йому двадцять років, як суворий, тугий батько, бажаючи до діла його привчити й побоюючись, щоб він дома не розбештався, почав посилати його з підводою, як одиначку, наймита. Лише Стюпка мовчав, але й по його безвусому обличчю видно було, що колись жилося йому куди краще, ніж тепер.

Згадавши про батька, Димов перестав їсти і насупився. Він з-під лоба оглянув товаришів і спинився оком на Єгорушці.

— Ти, нехристе, скинь шапку!—сказав він грубо.— Хіба ж годиться їсти в шапці? А ще й панич, як же!

Єгорушка скинув шапку і не сказав ні слова, але вже не добирав смаку в куліші і не чув, як оступилися за його Пантелей та Вася. У грудях йому важко заворушилась злість на шибайголову і він поклав зробити йому щось лихе.

По обіді всі посунули до возів і залягли в холодку.

— Діду, а чи швидко ми поїдемо?—спитав Єгорушка Пантелея.

— Коли бог дасть, тоді й поїдемо... Зараз не в'їдеш, душно... Ох, господи, твоя воля, владичице... Лягай, хлопче!

Незабаром з-під возів почулося хропіння. Єгорушка хотів був знову піти на село, та подумав, позіхнув кілька разів і ліг поруч з дідом.

VI.

Валка цілий день простояла над річкою й рушила з місця аж тоді, коли сонце заходило.

Знов Єгорушка лежав на багулі, віз тихенько рипів і погойдувався, внизу йшов Пантелей, притоптував ногами, ляскав себе по стегнах і щось бубонів; у повітрі, як і вчора стрекотала степова музика.

Єгорушка лежав на спині й заклавши руки під голову, дивився вгору на небо. Він бачив, як зайнялася вечірня зоря, як потім вона згасла; янголи-хранителі, заступаючи обрії своїми крилами, розташовувалися наніч; день минув щасливо, настала тиха, щаслива ніч і їм можна було спокійно сидіти в себе дома на небі... Бачив Єгорушка, як поволі темніло небо й спускалася на землю імла, як засвітилися одна по одній зорі.

Коли довго, не відриваючись очима, дивишся в безодню неба, то чогось думки й душа зливаються в відчутті самотності. Починаєш почувати себе неоправно самотнім, і все те, що вважав раніше за близьке й рідне, стає без кінця й краю далеким і втрачає свою ціну. Зорі, що дивляться з неба вже тисячі років, саме незрозуміле небо й імла, байдужі до скороминущого життя людського, коли зостаєшся з ними віч-на-віч і намагаєшся збагнути їхній зміст, гнітять душу своїм мовчанням. Спадає на думку та самотність, яка чекає на кожного з нас у могилі, і суть життя уявляється безнадійною, жахливою...

Єгорушка думав про бабуню, яка спить тепер на кладовищі під вишнями; він пригадав, як вона лежала в труні з мідними п'ятаками на очах, як згодом її накрили віком і спустили в могилу; згадав він і глухе гупання грудок землі об віко... Він уявив собі бабуню в тісній і темній домовині, залишену від усіх і безпорадну. Фан-

тазія малювала йому, як бабуня враз прокинеться й, не розуміючи, де вона, стукає в віко, кричить «рятуйте» і, кінець-кінцем, знемігшися від жаху, знов помирає. Уявив собі він мертвих маму, о. Христофора, графіню Драницьку, Соломона. Але хоч як намагався він уявити себе самого в темній домовині, далеко від дому, кинутим, безпорадним і мертвим, нічого з того не виходило; особисто щодо себе він не припускав можливості вмерти й почував, що не вмере ніколи...

А Пантелей, якому пора вже було помирати, йшов униз у й робив перевірку своїм думкам.

— Нічого... пани хороші... — бубонів він.—Повезли хлопчину вчитися, а як він там, не чути про це... У Слов'яносербському, кажу, нема такої школи, щоб до великого розуму доводити... Нема, таки так. А хлопчина славний, нічого собі... Виросте, батькові буде пособляти. Ти, Єгорію, тепер малесенький, а виростеш великий, батька-матір годуватимеш... Так від бога заведено... Шануй батька свого й матір свою... У мене в самого дітки були, та погоріли... І жінка згоріла, і дітки... Таки так, проти водохрища вночі зайнялася хата... Мене самого, бач, удома не було, я до Орла їздив. До Орла... Марія, бач, вискочила на вулицю, та згадала, що діти в хаті сплять, побігла назад і згоріла з дітками... Еге... Другого дня самі тільки кісточки знайшли.

Близько півночі підводчики і Єгорушка знову сиділи навколо невеличкого вогника. Поки розгорався бур'ян, Кирюха й Вася ходили по воду кудись у балочку; вони зникли в темряві, але весь час чути було, як вони брязкотіли й розмовляли; виходить, балочка була недалеко. Світло від багаття лежало на землі великою митливою плямою; хоч і світив місяць, але за червоною плямою все здавалося непроглядно-чорне. Підводчикам світло било в очі і вони бачили лише частину великого шляху. У темряві, ледве помітно, наче якісь гори непевної форми, позначалися вози з багулами та коні. За двадцять кроків від багаття, там, де межувала дорога з полем, стояв дерев'яний хрест на могилі, похилений набік. Єгорушка, коли ще не горіло багаття і можна було бачити далеко, постеріг, що точнісінько такий самий старий, похилений хрест стояв по другий бік великого шляху.

Вернувшись з водою, Кирюха й Вася налили повний казан і припасували його на вогні. Стьопка з щербатою ложкою в руках сів на своє місце в диму коло казана і задумливо дивлячись на воду, почав дожидати, коли з'явиться піна. Пантелей з Ємельяном сиділи поруч, мовчали й думали про щось. Димов лежав на животі, підперши кулаками голову, і дивився на вогонь; тінь від Стюпки стрибала по йому, від чого гарне його обличчя, то темрявою вкривалося, то зненацька спалахувало... Кирюха й Вася блукали здалеку й збирали на вогнище бур'ян та берест. Єгорушка, позакладавши руки в кишені, стояв коло Пантелея й дивився, як вогонь їв траву.

Всі спочивали, про щось думали, мигцем поглядали на хрест, по якому стрибали червоні плями. В самотній могилі є щось журливе, мрійне і високою мірою поетичне... Чути, як вона мовчить і в цьому мовчанні відчувається присутність душі невідомої людини, що лежить під хрестом. Чи добре цій душі в степу? Чи не тужить вона місячної ночі? А степ біля могили видається сумним, похмурым і зажуреним, трава смутнішою, і здається, ніби коники сюркочуть стриманіше... І нема такого подорожнього, котрий не пом'янув би самотньої душі і не оглядався на могилу доти, доки вона не залишиться далеко позаду й не поймається імлою...

— Діду, навіщо оцей хрест стоїть—спитав Єгорушка.

Пантелей глянув на хрест, тоді на Димова й спитав:

— Миколо, чи це часом не те місце, де косарі купців повбивали? Димов неохоче підвівся на лікті, подивився на шлях і відповів:

— Воно саме...

Настала мовчанка. Кирюха затріскотів сухою травою, зім'яв її жужмом і всунув під казан. Вогонь яскраво спалахнув, Стюпку вкрило чорним димом і в темряві шляхом побіля возів пробігала тінь від хреста.

— Еге, повбивали...—озвався неохоче Димов.—Купці, батько з сином, їхали образи продавати. Спинилися недалеко тутечки в заїзді, що його тепер Ігнат Фомін держить. Старий випив зайву чарку та й ну хвалитися, що в його з собою грошей багато. Купці, звісно, які хвальки, не доведи господи... Купець тобі не втерпить, щоб не похизуватися перед нашим братом. А на ту пору в за-

їзді косарі почували. Ну ото й почувли вони, як купець вихвалляється, та й замотали собі на вуса.

— О, господи... царице небесна!—зідхнув Пантелей.

— Другого дня вдосвіта,—провадив далі Димов,—купці зібралися в дорогу, а косарі з ними нав'язалися. «Ходім, ваше степенство, разом. Веселіше та й небезпеки менше, бо місце тут глухе...» Купці, щоб образів не порозбивати, ступою їхали, а косарям воно й на руку ковiнька...

Димов став навколiшки й потягнувся.

— Еге,—провадив він далі, позiхаючи.—Усе гаразд було, а як тільки купці доїхали до цього місця, косарі й давай чесати їх косами. Син, молодець був, вихопив у одного косу та й собі давай чесати... Ну, звiсно, ті подолали, бо їх чоловіка з вісім було. Порiзали купців так, що місця живого на тілі не зосталося; скiнчили своє та й стягли з дороги обох, батька в один бiк, а сина в другий. Навпроти цього хреста по той ще бiк другий хрест є... Чи цілий,—не знаю... Звiдпіля не видно.

— Цілий,—сказав Кириуха.

— Кажуть люди, грошей після цього знайшли мало.

— Мало,—і собі сказав Пантелей.—Карбованців сто знайшли.

— Еге ж, а троє з них згодом померли, бо купець і їх добре таки косою порiзав... Кров'ю зiйшли. Одному купець руку відтяв, дак той, кажуть, верстов із чотири без руки бiг, і аж під Куриковим його на горбочку знайшли. Сидить карачки, голову на колiна поклав, наче задумався, а глянули,—в йому душі нема, помер...

— По слiду кривавому його знайшли...—озвався Пантелей.

Усі глянули на хреста, і знов настала тиша. Звiдкiлясь, певно, з балочки, долетiв сумний пташиний крик: «сплю! сплю! сплю!..»

— Лихих людей багато є на свiті,—сказав Смелян.

— Багато, багато,—згодився Пантелей і присунувся ближче до вогню з таким виразом, ніби йому ставало моторошно.—Багато,—провадив він далі стиха. Перебачив я їх на своєму віку видимо-невидимо... лихих людей отих... Святих і праведних бачив багато, а грiшних без ліку... Спаси й помилуй, царице небесна... Пам'ятаю,

якось годів з тридцять тому, а може й більше, віз я купця з Моршанського. Купець був славний, показний з себе й при грошах... купець, кажу... Хороша людина, нічого собі... Ото, майте, їхали ми собі й спинилися наніч у заїзді. А в Росії заїзди не те, що в тутешніх краях. Там двори вкриті, як от би повітки чи, скажімо, наче клуні по хороших економіях. Тільки клуні, сказати, вищі. Ну, спинилися ми й нічого собі. Купець мій у кімнатці, я при конях, і все як слід. Так ото, братця, помолився я богу, щоб, виходить, спати лягати, і пішов походити на дворі. А ніч була темна, хоч в око стрель, шкода й дивитися. Пройшовся я собі трошки, отак, як до возів, приміром, та й бачу—вогонь блимає. Що воно за причта? Здається, і хазяї вже спати полягали, а окрім мене з купцем інших постояльців не було... І де йому тому вогню взятися? Острах мене взяв... Підійшов я ближче до вогню того... Господи, помилуй і рятуй нас, царице небесна. Дивлюся, а над самісінькою землею віконечко з ґратами... у будинку б то... Ліг я на землю й глянув, а як глянув, то так і пішов мороз поза шкурою...

Кирюха, яко мога тихше, всунув у вогнище пучок бур'яну. Перечасувавши, поки бур'ян перетріскотів і перешипів, старий оповідав далі:

— Глянув я туди, а там льох, величезний, темний та сумний... На бочці ліхтарик горить. Посеред льоху стоїть чоловіка з десять у червоних сорочках, рукави позакочували й довгі ножики наточують... Еге! Це виходить, ми до розбійників потрапили... Що його робити? Побіг до купця, розбудив його нишком та й кажу: «Ти, кажу, купче, не лякайся, а діло наше кепське... Ми, кажу, до розбійницького гнізда потрапили». Він зблід на лиці та й питає:—«Що ж ми тепер, Пантелею, робитимемо? При мені грошей сирітських багато... Що там буде з душею моєю, каже, то на це воля божа, не боюсь померти, а сирітські гроші, каже, страшно занепасти... Що його робити в світі божому? Брама замкнена, нікуди ні виїхати, ані вийти... Якби паркан, то через паркан перелізти можна було б, а то подвір'я під дахом... «Ну, кажу, купче, ти не лякайся, а молись богу. Може господь не захоче сиріт кривдити. Зоставайся, кажу, наче й не знаєш нічого, а я тим часом може й вигадую щось»... Гаразд. По-

молився я богу і напутив мене бог на розум. Виліз я на свій тарантас та нишком... нишком, щоб ніхто не почув, почав висмикувати соломку з стріхи, проробив дірку та й виліз. Еге ж виліз... Далі плигнув я з даху й побіг шляхом з усієї сили. Біг я, біг, замучився вкрай... Може верстов із п'ять пробіг одним духом, коли не більше... Хвалити бога, бачу—стоїть село. Підбіг я до хати, у вікно стукаю.—«Православні, кажу, отак і так, мовляв, не дайте християнську душу занепасти...» Побудив усіх... Зібралися селяни й пішли зі мною... Хто з мотузком, хто з дрюччям, хто з вилами... Виломили ми ото в заїзді браму й зараз же до льоху... А розбійники ножиком, бач, уже поточили і налагодились купця різати. Забрали їх мужики всіх до одного, пов'язали та до начальства. Купець їм на радощах три сотні пожертвував, а мені п'ять лобанчиків дав і ім'я моє на поминання собі записав. Кажуть люди, що згодом у льоху тому кісток людських знайшли силу-силенну. Кісток, еге ж... Вони, виходить, грабили людей, а тоді закопували, щоб слідів не було... Ну, після того вони у Моршанському од катів мали собі кару.

Пантелей скінчив оповідання й оглянув своїх слухачів. Вони мовчали й дивилися на його. Вода вже кипіла, і Стьопка здіймав піну.

— А сало, пак, готове?—спитав його пошепки Кирюха.

— Пожди трошки... Зараз.

Стьопка, не спускаючи очей з Пантелея і ніби боячись, щоб той часом не почав без його оповідати, побіг до возів; незабаром він вернувся з невеличкою дерев'яною чашкою й почав товкти в їй сало.

— Їхав я ото другим разом так само з купцем...— провадив далі Пантелей стиха, як і перше, і не моргаючи очима.—Звали його, от як зараз пам'ятаю, Петро Григорович. Хороша була людина... купець отой... Зупинились ми таким самим маніром у заїзді. Він у кімнатці, я при конях... Хазяї, чоловік та жінка, люди так наче й хороші, ласкаві, наймити також ніби й нічого собі, а тільки, братця, не можу спати, чує моє серце. Чує та й квіт. І брама відчинена, і народу кругом багато, а все воно якось ніби страшно, не по собі. Всі давно поснули, вже зовсім ніч, незабаром і вставати треба, а я сам один лежу в себе в кібітці і очей не заплющую, як отой тобі сич. Коли це,

братця, слухаю я, та й чую; туп, туп, туп. Хтось до кібітки підкрадається. Висовую голову, дивлюся—стоїть жінка в самій сорочці, боса... «Чого тобі, питаю, жіночко?» А вона вся труситься, тее лица на ній нема...—Уставай, каже, добрий чоловіче. Лихо... Хазяї лихе надумали... Хочуть твого купця порішити... Сама, каже, чула, як хазяїн [з хазяйкою шепталися...» Ну, недурно ж серце боліло.—«А хто ж ти сама?»—питаю.—«А я, каже, їхня куховарка...» Добре... Виліз я з кібітки й пішов до купця. Розбудив його та й кажу: «Отаке й таке, кажу, Петре Григоровичу, діло не зовсім чисте... Встигнеш, ваше степенство, виспатись, а тепер поки є час, одятайся, кажу, та по-доброму, по-здоровому тікаймо від гріха...» Тільки-тільки почав він одягатися, аж двері відчинилися і, здрастуйте... дивлюсь—царице небесна!—входить до нас у кімнату хазяїн з хазяйкою та троє наймитів... І наймитів, бач, підговорили... Грошей у купця багато, так от, мовляв, поділимо... У всіх п'ятьох у руках по ножикові, по довгому... По ножикові, еге... Замкнув хазяїн двері на замок та й каже:—«Молітесь, подорожні, богу... А коли, каже, крику наробите, то й помолитися не дамо перед смертю...» Де вже там кричати! Нам від жаху й горло завалило, не до крику тут... Купець заплакав та й каже: «Православні! Ви, каже, порішили мене вбити, бо на мої гроші зазіхаєте. Хай уже так і буде, не я перший, не я останній; багато вже нашого брата купця по заїздах вирізано. Але за що ж, каже, братця православні, мого фурмана вбивати? Чи то ж йому потрібно за мої гроші муку сприймати?» І так тее жалібно говорить. А хазяїн до його: «Коли, каже, ми його живого zostavimo, то він перший на нас викаже. Однаково, каже, що одного вбивати, що двох. І за сім гріхів—одна покута... Моліться богу, та й край, а балакати годі».—Поставали ми з купцем рядочком навколішки, заплакали та й давай богу молитись. Він діточок своїх згадує, а я тоді ще молодий був, жити хотів... Дивлюсь на образи, молилось та так жалібно, що й тепер сльоза проймає... А хазяйка—жінка, сказати, дивиться на нас та й каже: «Ви ж, каже, добрі люди, не згадуйте нас на тім світі лихом і не благайте бога на нашу голову, бо це ми через злидні». Молились ми, молились, плакали, плакали, а бог майте, нас

і почув. Зглянувся, сказати... У самий раз, як хазяїн купця за бороду взяв, щоб ото ножиком його по шиї різнути, хтось враз як застукає з надвору в віконце. Усі ми так і поприсідали, а хазяїнові й руки опустилися... Постукав хтось у віконце та як гукне: «Петре Григоровичу,—гукає,—ти тут? Збирайся, поїдемо». Побачили хазяї, що по купця приїхали, злякалися та навіть... А ми мерщій на двір, запрягли та тільки й бачили нас...

— А хто ж то в віконце стукав?—спитав Димов.

— У віконце, кажеш? Певно, угодник божій або янгол. Бо опріч його нікому... Коли ми виїхали з двору, на вулиці нікогісінько не було... Божих рук діло.

Пантелей розповів іще дещо, і в усіх оповіданнях однаково відігравали роль «довгі ножики» і однаково чути було вигадку. Чи то чув він ці оповідання від когось іншого, чи сам видумав у далекому минулому і згодом, коли пам'ять підупала, поплутав перебуте з вигадкою і вже не вмів відрізнити одне від одного. Усе може бути, та тільки дивне одно, що тепер і підчас усієї подорожі він, коли доводилося розповідати, давав безперечну перевагу вигадкам і ніколи не говорив про те, що перебув. Тепер Єгорушка усе вважав за чисту правду і вірив кожному слову, а згодом йому здавалося дивним, що людина яка об'їхала на своєму віку всю Росію, бачила й знає багато, людина, в якій згоріли жінка й діти, так знецінювала своє розмаїте життя, аж кожного разу, сидячи біля вогнища, або мовчала, або ж говорила про те, чого не було.

Куліш усі їли мовчки і думали про те, що оце зараз почули. Життя страшне й багате на дива, а тому хоч яке страшне оповідання розкажи на Русі, хоч як оздоблюй його розбійницькими кублами, довгими ножиками та чудами, оповідання те раз-у-раз відгукнеться в слухачевій душі бувальщиною, і хіба людина, дуже вже на книжках знаюча, скося неймовірно погляне та й то замовчить. Хрест край дороги, темні багули, простір і доля людей, що зібралися коло вогнища—все це само вже було таке дивне й страшне, що фантастичність небувальщини, чи казки блідла й зливалася з життям.

Усі їли з казана. А Пантелей сидів збоку самотою і їв куліш з дерев'яної мисочки. Ложка в його була не

така, як у всіх, а кипарисова та ще й з хрестиком. Сто-рушка, на нього дивлячись, згадав про лампаду шкля-ночку й нишком спитав Стьопку.

— Чого це дід окремо сидить?

— Він старої віри,—пошепки відповів Стьопка й Вася, і так дивилися в той час, ніби говорили про якусь хворобу або таємний порок.

Усі мовчали й думали. Після страшних оповідань не хотілося вже говорити про звичайні речі. Раптом серед тиші Вася випростався й втопив свої тьмяні очі в одну точку, нашорошив вуха.

— Що там таке?—спитав його Димов.

— Чоловік якийсь іде,—відповів Вася.

— Де ж ти його бачиш?

— Он де він. Ледве-ледве біліє...

Там, куди дивився Вася, не видно було нічого, окрім пільми; всі прислухались, але ходи не чути було.

— Шляхом він іде?—спитав Димов.

— Ні, полем... Сюди йде.

Хвилину всі помовчали.

— А може це в степу гуляє купець, що тут похова-ний?—озвався Димов.

Усі скося подивилися на хрест, глянули один на од-ного і враз засміялися; соромно стало за свою полохли-вість.

— І чого б то він отут гуляв?—сказав Пантелей.— Це тільки ті ночами ходять, кого земля не приймає. А купці—вони нічого собі люди... Купці—вони вінець мученицький узяли на себе...

Аж ось почулася хода. Хтось ішов, поспішаючись.

— Щось несе,—мовив Вася.

Усі почули, як під ногами того, хто йшов, шелестіла трава і тріскотів бур'ян та за вогнищем нічого вглядіти не можна було. Аж ось хода залунала десь із близька, хтось кашлянув; миготливе світло ніби розступилося, з очей упала заслона і враз підводчики побачили перед собою людину.

Чи то вогонь отак мигнув, чи через те, що всім хоті-лося насамперед в обличчя глянути цій людині, але чо-мусь так дивно сталось, що всі, уперше глянувши на його, побачили насамперед не вид, не одяг, а усмішку. То була

усмішка напрочуд добра, широка й лагідна, як у розбудженої дитини, із тих ото заразливих усмішок, що важко нам на їх усмішкою не відповісти. Незнайомий, коли його оглянули, з'явив себе людиною років отак на тридцять, негарною з обличчя і аж ніяк невидатною. Це був високий українець, довговолосий, довгорукий і довгоносий; узагалі все в йому здавалося довге, і тільки шия була така коротка, що робила його сутулим. Одягнений він був у чисту сорочку з коміром вишиваним, у білі штани й нові чоботи і, рівняючи до підводчиків, здавався чепуріном. У руках держав він щось велике, біле і на перший погляд чудне, а з-за плечей йому визирало дуло рушниці, також довге.

Потрапивши з п'ятьми у світляне коло, він став, як укопаний, і півхвилини дивився на підводчиків так, ніби хотів сказати: «Гляньте, яка в мене усмішка». Потім він ступив до багаття, усміхнувся ще ясніше й сказав:

— Хліб вам, братця, й сіль.

— Просимо,—одказав за всіх Пантелей.

Незнайомий поклав біля багаття те, що мав у руках—а це була забита дрохва,—і ще раз привітався.

Усі підійшли до дрохви й узялись її оглядати.

— Славна птиця. Чим це ти її?—спитав Димов.

— Картечею... Шротом її не досягнеш, не підпустишь... Купіть, хлопці. Я б вам за два гривеника віддав.

— А до чого воно нам? Вона смажена добра, а варена певно жорстка—не вгризеш...

— Ех, шкода! Якби її панам до економії віднести, то вони б полтинника дали, та далеко, п'ятнадцять верстов.

Невідомий сів, скинув рушницю і поклав її коло себе. На вигляд він був стомлений, усміхався, щурився від огню, певно, думав про щось дуже приємне. Йому дали ложку. Він узявся їсти.

— А ти хто ж такий будеш?—спитав його Димов.

Незнайомий не чув запитання: він не відповів і навіть не глянув на Димова. Певно, цій усмішкуватій людині не смакувала й їжа, бо він жував якимось машинально, ліниво, підносячи до рота ложку то дуже повну, то порожнісіньку. П'яний він не був, але в голові йому блукало щось очайдушне.

— Я тебе питаю, ти хто такий?—ще раз сказав Димов.

— Я б то?—стріпнувся невідомий.—Кость Дзвоник із Рівного. Звідціля верстви чотири.

І бажаючи відразу довести, що він не такий мужик, як усі інші, а кращий, Кость мерщій додав:

— Ми пасіку маємо й свиней годуємо.

— При батькові живеш, чи сам?

— Ні, тепер сам живу. Відділився. Цього місяця після Петра оженився. Жонатий тепер... Сьогодні оце вісімнадцятий день, як обзнакомився.

! — Діло добре!—сказав Пантелей.—Жінка нічого... Це бог благословив...

— Молода жінка вдома спить, а він по степу тиняється, засміявся Кирюха.—Чудило!

Кость, ніби його вщипнуто за найболючіше місце, стрепенувся, засміявся, спалахнув...

— Та боже ж мій, нема ж її вдома!—озвався він, похалцем виймаючи з рота ложку й оглядаючи всіх радісно й здивовано.—Немає. Поїхала до матері на два дні. Присяйбі, вона поїхала, я ніби й нежонатий...

Кость махнув рукою й покрутив головою. Він хотів і далі думати, але радість, якою осяяне було його обличчя, заваджала йому. Він, наче б то йому недобре було сидіти, прибрав іншу позу, засміявся й знов махнув рукою. Ніяково було виявити перед чужими людьми свої приємні думки, але водночас нестримно хотілося поділитися своєю радістю.

! — Поїхала до Демидового, до матері!—мовив він, червоніючи й перекладаючи на інше місце рушницю.—Завтра повернеться... Сказала, що в обід назад буде.

— А тобі скучно?—спитав Димов.

— Та, господи... а то ж як! Без року тиждень, як оженився, а вона поїхала... Га? Ух, та й бідова ж, богом присягаюся! Там така хороша та славна, така до співів та до смішків удалася, що чистий тобі порох. З нею голова обертом іде, а без неї так наче загубив щось, як той дурень по степу тиняюся. З самісінького обіду тиняюся, хоч і вальт кричи.

Кость протер очі, подивився на вагон і засміявся.

— Любиш, виходить?..—сказав Пантелей.

— Там така хороша та славна,—ще раз промовив Кость,—не слухаючи:—така хазяйка, розумна та мудра,

що іншої такої з простого роду по всій губернії не знайдеш. Поїхала... А скучає ж, я зна-аю! Знаю сороку. Казала, що завтра в обід повернеться... А яка сторія, майте собі,—мало не скрикнув Кость, відразу взявши голосом вище і змінивши позу:—тепер любить і скучає, а от же не хотіла за мене заміж іти.

— Та ти їж,—озвався Кирюха.

— Не хотіла за мене йти!—провадив далі Кость, не зважаючи.—Три роки з нею полюбився. Побачив я її на ярмарку в Калачику, полюбив до смерті, хоч на шибенницю лізь... Я в Рівному, вона в Демидовому, одне від одного за двадцять п'ять верстов і сили моєї нема. Засилаю до неї старостів, а вона: не хочу! Ох, ти ж, сороко! Я вже її й так і так, і сережки, і пірників, і меду півпуда—«не хочу». От тут і роби, що хочеш. Воно таки, коли розмірковувати, то яка я їй пара? Вона молода, гарна, з порохом, а я старий, скоро тридцять років буде, та й вродливий удався напрочуд—борода широка—цвяхом, лице чисте—усе в гулях. Де ж мені з нею рівнятися! Хіба тільки й того, що заможного живемо, але ж і вони, Вахраменки, добре живуть. Три пари волів і двох наймитів держать. Полюбив, братіки, і здурів... Не сплю, не їм, у голові отих думок і дурману стільки, що не доведи господи. Хочеться її побачити, а вона в Демидові... І що ж ви думаєте? Богом присягаюся, що не брешу, разів зо три на тиждень пішки туди ходив, щоб подивитися на неї. Роботу покинув. Таке на мене найшло, що навіть у наймини в Демидові хотів стати, аби до неї, виходить, ближче. Замучився! Мати ворожку кликали, батько разів з десять бити намірявся. Ну, три роки промучився і вже був так поклав: будь ти тричі анахтема, піду до міста в візники... Виходить, не судилось. На великодньому тижні пішов я до Демидова останній разочок на неї глянути...

Кост відкинув назад голову й зайшовся таким дрібним веселим сміхом, ніби от-от дуже хитро ошукав когось.

— Дивлюсь, а вона з парубками над річкою,—казав він далі. Взяла мене злість... Відкликав я її набік, і, певно, цілісіньку годину всякі їй слова... Полюбила! Три роки не любила, а за слова полюбила!..

— А які слова?—спитав Димов.

— Слова? І не пам'ятаю вже... Хіба ж пам'ятатимеш? Тоді так, як ота вода з жолоба, одним духом: та-та-та-та! А тепер жадного слова не вимовлю... Ну й пішла за мене... Поїхала тепер сорока до матері, а я от без неї по́ступу. Не можу дома всидіти. Сили моєї нема.

Кость незграбно визволив з-під себе ноги, розлігся на землі й підпер голову кулаками, далі підвівся й знов сів. Усі тепер чудово рузуміли, що це закохана й щаслива людина, щаслива до болю: його усмішка, очі і кожний рух виявляли томливе щастя. Він місця собі не знаходив і не знав, якої придбати пози й що робити, щоб не умлівати від надміру приємних думок. Виливши перед чужими людьми свою душу, він нарешті сів спокійно й, поглядаючи на вогонь, замислився.

Бачивши щасливу людину, всім стало сумно і захотілося й собі щастя. Всі зажурились. Димов підвівся, тихенько пройшовся біля вогнища і по ході, по рухах його лопаток видно було, що він тужить і світом нудить. Він постояв, подивився на Костя й сів.

А багаття вже згасало. Світло вже не мигтіло, і червона пляма звузилася, притьмарилась... І що швидше догорав вогонь, то ясніша ставала місячна ніч. Тепер уже видно було шлях на весь його обшир, багули, голоблі, коней, що жували; на тому боці невиразно вимальовувався другий хрест.

Димов підпер рукою щоку і стиха заспівав якоїсь жалібної пісні. Кость сонно всміхнувся й підтяг йому тоненьким голосом. Поспівали вони з пів хвилини й замовкли... Ємельян стрепенувся, задвигтів ліктями й заворушив пальцями.

— Голуб'ята,—сказав він благально.—Ану, заспіваймо якоїсь божественної.

Сльози проступили йому на очах.

— Голуб'ята,—ще раз сказав він, притискаючи руку до серця.—Ану, заспіваймо якоїсь божественної.

— Я не вмію,—озвався Кость.

Усі відмовились; тоді Ємельян заспівав сам. Він замахав обома руками, захитав головою, розтулив уста, але з горла йому вихопився тільки хрипкий, беззвучний віддих. Він співав руками, головою, очима і навіть ґулею, співав палко і з болем, і що дужче напружував груди,

щоб вирвати з їх хоч одну ноту, то беззвучніший ставав його віддих.

Єгорушку, як і всіх, узяла нудьга. Він пішов до свого воза, виліз на багул і ліг. Дивися він на небо і думав про щасливого Костя та його жінку. Навіщо люди желяються? До чого на цьому світі жінки? Єгорушка давав собі невиразні запитання й думав, що чоловікові, певно, добре, коли біля його заз-у-раз живе ласкава, весела й гарна жінка. Спала йому чогось на думку графіня Драницька і він подумав, що з такою приємною жінкою мабуть дуже приємно жити; він чого доброго з охотою одружився б з нею, якби це не було так соромно. Він ізгадав її брови, зіниці, коляску, годинника з вершником... Тиха, тепла ніч спускалася на його й щось шептала йому на вухо, а йому здавалося, що це та вродлива жінка схиляється до його, з усмішкою дивиться на його і хоче поцілувати...

Від вогнища лишилося тільки двоє маленьких, червоних очей, що ставали все менші й менші. Підводчики й Кость сиділи коло їх темні, нерухомі і здавалося, ніби їх тепер було далеко більше, ніж раніше. Обидва хрести однаково було видно, і далеко-далеко, деь на великому шляху, світився червоний вогник,—так само хтось, певне, варив куліш.

— «Наша матушка Росія всему свету га-ла-ва!»—заспівав нараз диким голосом Кирюха, захлинувся й замовк. Степова луна підхопила його голос, понесла, і здавалося, що степом покотила на важких колесах сама дурість.

— Пора їхати!—сказав Пантелей.—Уставайте, хлопці.

Поки запрягали, Кость ходив коло підвід і захоплювався своєю жінкою.

— Бувайте здорові, голуб'ята!—гукнув він, коли валка рушила.—Спасибі вам за хліб, за сіль. А я оце знов піду на вогонь. Сили моєї немає.

І він швидко зник у темряві і довго ще було чути, як він ступав туди, де світився вогник, щоб розповісти чужим людям про своє щастя.

Коли другого дня прокинувся Єгорушка, було дуже рано; сонце ще не сходило. Валка стала. Якийсь чоловік у білому картузі й убранні з дешевої сірої матерії, верхи

на козацькому жеребчикові, розмовляв про щось з Димовим та з Кирюхою. Попереду, верстві за дві від валки, білили довгі, невисокі комори й хатки під черепицею; біля хаток не видно було ні дворів, ні дерев.

— Діду, яке це село?—спитав Єгорушка.

— Це, голубчику, вірменські хуторі,—відповів Пантелей.—Тут вірмени живуть. Люди нічого собі... вірмени, сказати.

Чоловік у сірому скінчив розмову з Димовим та з Кирюхою, осадив свого жеребчика й подивився на хуторі.

— Діла-а, подумати тільки!—зідхнув Пантелей і собі дивлячись на хуторі й зщулюючись від ранішнього холоду.—Послав він чоловіка на хутір по якийсь папір, а той не їде... Стьопку б послав.

— Діду, а хто це такий?—спитав Єгорушка.

— Варламов.

— Боже мій! Єгорушка швиденько схопився, став на коліна й подивився на білого картуза. У низенькому, сірому, взутому в великі чоботи чоловічкові, що сидів на негарній конячці і розмовляв з мужиками в той час, коли всі порядні люди сплять, важко було впізнати таємничого невловного Варламова, якого всі шукають, який раз-у-раз «круження» і має грошей далеко більше, ніж графіня Драницька.

— Нічого, хороша людина...—говорив Пантелей, дивлячись на хуторі.—Дай йому, боже, здоров'я, славний пан... Варламов би то, Семен Олександрович... На таких людях, голубе, земля держиться... Таки так... Півні ще не співали, а він уже на ногах... Інший би спав, або дома з гостями тари-бари-роздобари, а він цілісінький день у степу... Круження... Цей уже часу не згайнує... Ні-і. Це молодчага...

Варламов не спускав очей з хутора і про щось говорив. Жеребчик нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Семен Олександрович!—гукнув Пантелей, скидаючи шапку:—дозвольте Стьопку послати! Смеляне, гукни там, щоб Стьопку послали.

Аж ось таки від хутора відділився вершник. Дуже подавшись набік і махаючи поверх голови нагаєм, ніби джигітуючи й бажаючи здивувати всіх своєю сміливою їздою, він швидко як птах полетів до валки.

— Це, мабуть, його об'їждчик, — сказав Пантелей. — У нього їх, об'їждчиків сказати, чоловіка зо сто, а то й більше.

Зрівнявшись з переднім возом, вершник зупинив коня, і скинувши шапку, подав Варламові якусь книжку. Варламов вийняв із книжки декілька папірців, перечитав їх і гукнув:

— А де ж записка від Іванчука?

Вершник узяв назад книжку, переглянув папірці й знизнув плечима. Він почав щось говорити, певно, виправдувався і прохав дозволу поїхати ще раз на хуторі. Жеребчик раптом заворушився так, ніби Варламов зробився важчий. Варламов теж заворушився.

— Геть к бісу! — скрикнув він сердито і замахнувся на вершника нагаєм.

А тоді повернув коня назад і, розглядаючи в книжці папери, поїхав ступою поздовж валки. Коли він під'їжджав до заднього воза, Єгорушка напружив свій зір, щоб якнайкраще розглянути його. Варламов був уже старий. Обличчя його з невеличкою сивою борідкою, просте, руське, засмалене обличчя було червоне, мокре від роси і вкрите синіми жилочками; воно виявляло таку саму ділову жорстокість, як і обличчя Івана Івановича, той самий діловий фанатизм. Та яку ж, проте, різницю можна було відчутти між ним і Іваном Івановичем! У дядька Кузьмічова поруч із діловою жорстокістю раз-у-раз були на обличчі турбота й страх, що він не знайде Варламова, спізниться, пропустить добру ціну; нічого такого, властивого людям маленьким і залежним, не помітно було ні на виду, ні в поштані у Варламова. Цей чоловік сам втворював ціни, нікого не шукав, ні від кого не залежав; хоч і який звичайний собі був він на вигляд, але на всьому, навіть на манірі тримати нагая, відчувалася свідомість сили й звичайної влади над степом.

Їдучи повз Єгорушку, він не глянув на його; лише жеребчик ушанував Єгорушку своєю увагою й подивився на його великими, нерозумними очима, та й то байдуже. Пантелей уклонився Варламову; той спостеріг це і, не спускаючи очей з папірців, промовив гаркаво:

— Здастуй, стагий.

Розмова Варламова з вершником і замах нагаєм, видно,

справили на всю валку гнітюче враження. У всіх були серйозні обличчя. Вершник, спантеличений гнівом владою людини, без шапки, попустивши повіддя, стояв коло переднього воза, мовчав і ніби не йняв віри, що для його так зле почався день.

— Крутий дід...—бубонів Пантелей.—Біда, який крутий! А нічого, хороша людина... Не скривдить дурно... Нічого...

Переглянувши папери, Варламов поклав книжку в кишеню; жеребчик, ніби зрозумівши його думки, не дожидуючи наказу здригнув і помчався великим шляхом.

VII.

І наступної ночі хурманщики перепочивали й варили куліш. Цим разом із самого початку на всьому відбивалася якась невиразна туга. Було душно. Всі багато пили й ніяк не могли затамувати спраги. Місяць зійшов дуже червоний та похмурий, немов би хорий. Зорі й собі хмурилися, імла була густіша, далина каламутніша. Природа ніби передчувала щось і мліла.

Коло багаття вже не було вчорашньої жвавості й балачок. Усі нудилися й говорили мляво й без охоти. Пантелей лише зідхав, нарікав на ноги і все заводив розмову про наглу смерть.

Димов лежав на животі, мовчав і жував соломинку; обличчя в його було гидливе, так наче від соломки негарно дхнуло, лихе й утомлене... Вася скаржився, що йому ломить щелепу, і пророкував негоду. Ємельян не махав руками, а сидів нерухомо й похмуро дивився на вогонь. Нудив світом і Єгорушка. Їзда ступою втомила його, а від денної спеки йому боліла голова.

Коли куліш зварився, Димов з нудьги почав чіплятися до товаришів.

— Розсівся, мов яке цабе, і попереду всіх преться з ложкою!—сказав він, злісно поглядаючи на Ємельяна.— Ненажера! Так і дивиться, щоб попереду всіх до казана сісти. За півчого був, то вже й думає, що пан. Багато вас таких півчих на битому шляху жебрає.

— Та чого це ти в'їдаєшся?—спитав Ємельян, і собі дивлячись на нього лихим оком.

— Бо не прись перший до казана. Не забирай собі так багато в голову.

— Дурень, та й годі,—прохрипів Ємельян.

Знаючи з досвіду, як здебільша кінчаються такі розмови, Пантелей та Вася втрутилися і почали вмовляти Димова, щоб не сварився по-дурному.

— Півчий...—не вгавав шибайголова, зневажливо всміхаючись.—Так ото кожне може співати. Сиди собі під церквою та й співай: «Подайте милостиньки Христа ради!» Ех, ви!

Ємельян змовчав. Димова його мовчання тільки роздратувало. Він ще з більшою зненавистю подивився на колишнього півчого й сказав:

— Не хочеться тільки паскудитись, а то б я тобі показав, як кирпу гнути.

— Та чого ти до мене присікався, мазепо?—спалахнув Ємельян.—Я тебе займаю?

— Як ти на мене сказав?—спитав Димов, випростуючись, і очі йому налилися кров'ю.—Як? Я мазепа? мазепа? Так ось же тобі! Іди, шукай!

Димов вихопив із рук Ємельянових ложку і жбурнув її далеко вбік. Кирюха, Вася й Стюпка скочили й побігли шукати її, а Ємельян, благально й запитливо утопив очі в Пантелея. Обличчя йому зробилося враз маленьке, зморщилося, заморгало, і колишній півчий заплакав, як мала дитина.

Сгорушка, що вже давно ненавидів Димова, відчув, як у повітрі відразу зробилося нестерпуче душно, як вогонь від багаття палив обличчя; йому захотілося швидше бігти до валки в темряву, але лихі, знуджені очі шибайголови тягли його до себе. Палко жадаючи сказати щось надзвичайно образливе, він приступив до Димова й промовив, задихаючись:

— Ти найгірший з усіх! Я тебе ненавиджу!

По цій мові слід було б бігти до валки, а він ніяк не міг зрушити з місця і говорив далі:

— На тім світі ти горітимеш у пеклі. Я Івану Івановичу пожаліюсь. Ти не смієш ображати Ємельяна!

— Ще й воно лізе!—усміхнувся Димов.—Усяке тобі поросся, якому ще молоко на губах не обсохло, пнеться в укажчики. А коли за вухо, га?

Єгорушка відчув, що йому вже нічим дихати; він—ніколи з ним такого на бувало—раптом затремтів усім тілом, затулав ногами і несвоїм голосом закричав:

— Бийте його! Бийте його!

Сльози бризнули йому з очей; його взяв сором, і він, хитаючись, побіг до валки. Яке враження справив його крик, він не бачив. Лежачи на багулі й плачучи, він сіпав руками й ногами й шептав:

— Мамо! мамо!

І ці люди, і тіні навколо вогнища, і темні багули, і далека блискавка, що кожної хвилини спалахувала десь далеко,—все тепер здавалось йому відлюдним і страшним. Він жахався й розпачливо питав себе, як це й навіщо потрапив він до невідомої землі, в компанію до страшних мужиків. Де тепер дядько, о. Христофор та Дениска. Чого вони так довго не їдуть. Чи не забули вони про його. Від думки, що його забули й покинули на призволяще, йому робилося холодно і так моторошно, що він кілька разів поривався сплигнути з багула і прожогом, не оглядаючись, побігти назад шляхом, але спомин про темні, похмурі хрести, на які він конче натрапить дорогою, та блискавка, що мигтіла здалеку, зупиняли його... І тільки, як він шептав: «мамо! мамо!»—йому ніби ставало легше.

Та й хурманщикам, певно, було моторошно. Після того, як Єгорушка втік од багаття, вони спершу довго мовчали, далі нишком і глухо заговорили про щось, що воно йде, і що мерщій треба збиратися й тікати від його... Вони швиденько повечеряли, погасили вогонь і мовчки взялися запрягати. З їх метушні та уривчастих речень було видно, що вони передбачали якесь лихо.

Перед тим, як рушати в дорогу, Димов надійшов до Пантелея і спитав тихо:

— Як його звуть?

— Єгорій...—відповів Пантелей.

Димов став одною ногою на колесо, взявся за вірьовку, якою був зав'язаний багул, і піднявся. Єгорушка побачив його обличчя й кучеряву голову. Обличчя було бліде, втомлене й серйозне, але вже не злісне.

— Єро!—сказав він тихенько.—На, бий!

Єгорушка здивовано глянув на його. Саме тоді свінула блискавка.

— Нічого, бий!—ще раз сказав Димов.

І не чекаючи, поки Єгорушка битиме його або розмовлятиме з ним, він скочив униз і сказав:

— Нудно мені!

Потім, перехиляючись з ноги на ногу, рухаючи лопатками, він ліниво поплентався вздовж валки і ще раз промовив голосом, в якому чи то плач брєнів, чи досада:

— Нудно мені! Господи! А ти не ображайся, Ємеля, — промовив він, ідучи повз Ємельяна.—Життя наше пронаще, люте.

Праворуч свінула блискавка і, немов би відбившись у люстрі, вона зараз же свінула в далині.

— Єгорію, візьми!—гукнув Пантелей, подаючи знизу щось велике й темне.

— Що це?—спитав Єгорушка.

— Рогожка. Буде дощик, то накриєшся.

Єгорушка підвівся й глянув навколо себе. Долина різно почорніла і вже частіше, ніж щохвилини, мигтіла блідим світлом, як повіками. Її чорнота, ніби від ваги, схилялася праворуч.

— Діду, буря буде?—спитав Єгорушка.

— Ох, ніженьки мої хворі, застуджені,—говорив нависпів Пантелей, не чуючи його й притоптуючи ногами.

Ліворуч, так наче хто криснув по небу сірником, мигнула бліда, фосфорична смужка і погасла. Почулось, як десь дуже далеко хтось пройшов залізним дахом. Певно, дахом ішли босоніж, бо залізо загарчало глухо.

— А він обкладний!—гукнув Кирюха.

Поміж долиною й обрієм з правої руки мигнула блискавка, та так яскраво, що осяяла частину степу й те місце, де ясне небо межувало з чорнотою. Страшна хмара насувалася поволі, суцільною масою; на кінці її висіло велике, чорне лахміття; зовсім таке саме лахміття душило одне—одне й нагромаджувалося на правому й лівому обрії. Цей обідраний, розпатланий вигляд хмари надавав їй якогось п'яного, розбуялого виразу. Виразно і неглухо загарчав грім. Єгорушка перехристився й почав швиденько вдягатись в пальто.

— Нудно мені!—долинув з передніх возів вигук Димова, і з голосу його можна було здогадатись, що він уже знову починав лютувати. — Нудно!

Враз шугнув вітер, та з такою силою, що ледве не ви-
хопив у Єгорушки вузлика й рогожу; затріпотівши, ро-
гожа рвонулася на всі боки й заляскала по багулі й по
Єгорушчиному обличчі. Вітер, засвиставши, помчався сте-
ном, безладно закрутився й наробив з травою такого гомону,
що через його не чути було ні грому, ні рипу коліс. Він
віяв з чорної тучі, несучи з собою хмари пилу і запах дощу,
та мокрої землі. Місячне сяйво туманом поїнялося, зро-
билося ніби брудніше, зорі ще дужче насупились, і видно
було, як край дороги поспішали кудись назад пилові
хмари та їхні тіні. Тепер, напевно, вихори, кружляючи
й забираючи з землі пил, суху траву й пір'я, підіймалися
аж до неба; мабуть, аж під чорною тучею літало перекоти-
поле, і як йому, мабуть, було страшно. Але крізь пил, що
заліплював очі, не видно було нічого, окрім блискавки.

Єгорушка, думаючи, що ось зараз полетіться дощ, став
навколюшки й накрився рогожею.

— Пантеле-єю!—гукнув хтось спереду.—А... а... ва!

— Не чути!—озвався голосно і нависпів Пантелей.

— А... а... ва! Аря... а!

Загримів сердито грім, покотився небом з правої руки
ліворуч, далі назад і завмер коло передніх підвід.

— Свят, свят, свят, господь Саваоф!—зашептав Єго-
рушка, христячись, ісполнь небо і земля слави твоєї...

Чорнизна на небі розтулила рота і дихнула білим огнем;
зараз же знову загримів грім; тільки замовк він, як блис-
кавка свінула так широко, що Єгорушка крізь щілини
в рогожі побачив нараз увесь великий шлях геть-геть да-
леко, всіх підводчиків і навіть Кирюшину жилетку. Чорне
лахміття з лівого боку вже підносилося вгору, і один його
клапоть, грубий, вайлуватий, подібний до лапи з пальцями,
тягся до місяця. Єгорушка намислив щільно заплющити очі,
не звертати уваги і ждати, поки все скінчиться.

Дощ чомусь не починався. Єгорушка, надіючись, що
хмара може проходить стороною, визирнув з рогожі. Було
страшенно темно. Єгорушка не побачив ні Пантелея, ні
багула, ні себе; скося глянув він туди, де був недавно
місяць, але там чорніла така сама пільма, як і на возі.
А блискавки в пільмі здавалися ще більші й сліпучіші,
аж очам було боляче.

— Пантелею!—покликав Єгорушка.

Відповіді не було. Аж ось, нарешті, вітер востаннє смикнув рогожу і втік кудись. Почувся рівний, спокійний шум. Велика холодна крапля впала на коліно Єгорушці, друга полізла по руці. Він постеріг, що коліна йому не вкриті, і хотів був поправити рогожку, але в цей час щось посипалось і застукотіло на шляху, далі на голоблях, на багулі. Це був дощ. Він і рогожа, наче зрозуміли один одного, забалакали про щось швидко, весело й вельми прикро, як дві сороки.

Єгорушка стояв на колінах, чи, певніше, сидів на чоботях. Коли дощ застукав об рогожу, він подався тулубом уперед, щоб заступити собою коліна, які відразу змокрили. Коліна пощастило закрити, а зате менше, як за хвилину гостра, неприємна вогкість відчулася ззаду, нижче від спини, і на литках. Він узяв попередню позу, виставив коліна на дощ і почав думати, що йому робити, як поправити в п'яті рогожу, якої не видно. Але руки його були вже мокрі, в рукави й за комір текла вода, в лопатки було холодно. І він вирішив нічого не робити, а сидіти нерухомо і ждати, поки все скінчиться.

— Свят, свят, свят!—шептав він.

Раптом просто над головою його з страшним, оглушливим тріском розломилось небо; він нагнувся й затаїв дух, дожидаючи, коли йому на спину й потилицю посиплються уламки. Очі йому ненароком розплющились і він побачив, як на його пальцах, мокрих рукавах і струмочках, що дзюрчали з рогожі, на багулі і внизу на землі спалахнуло і разів з п'ять мигнуло сліпуче, гостре світло. Вдарило знову, так само сильно й страшно. Небо вже не гриміло, не грюкотіло, а випускало сухі, тріскучі, подібні до тріскоту сухого дерева звуки.

«Тррах! тах! тах! тах!»—виразно рубав грім, котився небом, спотикався і десь коло передніх возів або далеко позаду валився зі злісним, уривчастим—«трра!..»

Спершу блискавки були тільки страшні, а з таким громом вони здавалися лиховісними. Чарівницьке їх світло пробивалося крізь заплющені повіки й холодом розливалось по всьому тілі? Що зробити, щоб не бачити її. Єгорушка намислив повернутися обличчям назад. Обережно, ніби боячись, що за ним стежать, він став рачки і, сковзаючись долонями по мокрому багулові, обернувся назад.

«Трах! тах! тах!»—понеслося в його над головою, впало під віз і розірвалося—«ррра!»

Очі знов ненароком розплющились, і Єгорушка побачив нову небезпеку: за возом йшло троє страшених велетнів з довгими списками. Блискавка засяяла на вістрях їхніх списів і дуже виразно освітлила їхні постаті. Це були люди незмірно великі, з затуленими обличчями, похиленими головами і з важкою ходою. Вони здавалися смутними й зажуреними, затопленими в думи. Може йшли вони за валкою не на те, щоб наробити шкоди, а проте від сусідства їхнього огортав жах.

Єгорушка швиденько обернувся вперед і, тремтячи всім тілом закричав:

— Пантелею! Діду!

— «Трах! тах! тах!»—відповіло йому небо.

Він розплющив очі, щоб подивитися, чи тут хурманщики. Блискавка свінула в двох місцях і освітлила шлях геть-геть далеко, всю валку і всіх хурманщиків. По шляху бігли струмки й плигали бульки. Пантелей ступав коло воза, його високий бриль і плечі були накриті невеличкою рогожею; постать не виявляла ні жаху, ні турботи, так наче він оглух від грому й осліп від блискавки.

— Діду, велетні,—гукнув до його Єгорушка, плачучи.

Але дід не чув. Далі йшов Ємельян. Цей був накритий великою рогожею з голови до ніг і мав тепер трикутникову форму. Вася, нічим не вкритий, ступав так само дерев'яно як і завжди, високо підіймаючи ноги і не згинаючи колін. У сяйві блискавки здалося, ніби валка стоїть на місці, і підводчики застигли, що у Васі здеревеніла піднесена нога... Єгорушка ще покликав діда. Не добившись відповіді, він сів нерухомо і вже не чекав, коли все скінчиться. Він був певний, що от зараз його вб'є грім, що очі ненароком відкриються і він побачить страшних велетнів. І він уже не христився, не кликав діда, не думав про матір, а тільки дубів від холоду і певности, що буря ніколи не скінчиться.

Аж ось залунали голоси.

— Єгорію, та ти спиш, чи що?—гукнув знизу Пантелей.—Злазь! Оглух, дурненький...

— Оце так громовиця!—сказав якийсь незнайомий бас і кркнув так, наче випив добру шклянку горілки.

Єгорушка розплющив очі. Внизу коло воза стояли—Пантелей, трикутник Ємельян і велетні. Останні тепер були далеко нижчі на виріст і, коли придивився до їх Єгорушка, виявилось, що це звичайнісіньки селяни, які мали на плечах не списи, а габлі. Між Пантелеєм та трикутником світилося вікно в низенькій хаті. Виходить, валка в селі. Єгорушка скинув із себе рогожу, узяв вузлика й мерщій зліз з воза. Тепер, коли зблизька розмовляли люди й світилося в вікні, йому вже не страшно було, хоч грім тріскотів, як і раніше, і блискавка пронизувала смугами все небо.

— Гроловиця хороша, нічого...—бубонів Пантелей.— Хвалити бога... Ніжки трошечки промокли від дощук, воно й нічого... Зліз, Єгору? Ну, йди до хати... Нічого...

— Свят, свят, свят!..—захрипів Ємельян.—Безпремінно десь ударило... Ви тутешні?—спитав він велетнів.

— Ні, з Глинова... Ми Глинівські.—У панів Платерів робимо.

— Молотите, чи як?

— Всякого буває. Тимчасом і пшеницю збираємо. А блискавка, бра, от так блискавка! Давно такої гроловиці не було...

Єгорушка ввійшов у хату. Його зустріла суха, горбата баба з гострим підборіддям. Вона держала в руках лойову свічку, щулилася й розтягливо зідхала.

— Гроловицю яку бог послав!—говорила вона.—А наші в степу почують, ото натерпляться сердешні! Роздятайся, голубе, роздятайся...

Тремтячи від холоду й огидливо зщулюючись, Єгорушка стягнув з себе мокре пальто, далі широко розставив руки й ноги і довго не рухався. Кожний найменший рух викликав у його неприємне відчуття мокрого й холодного. Рукави й спина на сорочці були мокрі, штани поприлипали до ніг, з голови текло.

— Чого ж, хлопчику, розкорякою отак стояти?—казала баба.—Іди сідай.

Широко розставивши ноги, Єгорушка надійшов до столу й сів на лаві біля чиеїсь голови. Голова заворушилася, пустила носом струмок повітря, пожувала й заспокоїлась. Від голови повздовж лави заліг горб, накритий кожухом. Це спала якась жінка.

Баба, зідхаючи, вийшла і незабаром повернулася з кавуном та динею.

— Їж, голубчику. Більше нічим приймати...— сказала вона, позіхаючи, далі попоралась у столі й вийняла звідтіля довтого, гострого ножика, дуже подібного до тих ножів, якими по заїздах розбійники ріжуть купців...— Їж, голубчику.

Єгорушка трусився, як у пропасниці, з'їв скибку дині з чорним хлібом, а тоді скибку кавуна, і від цього йому ще холодніше зробилося.

— Наші в степу ночують...— зідхала баба, поки він їв.— Страхіття яке... Свічечку б перед образом засвітити, та не знаю, де її Степанида поділа. Їж, голубчику, їж...

Баба позіхнула і, закинувши назад праву руку, почувала нею ліве плече.

— Певно, година друга вже,—мовила вона.—Незабаром і вставати пора. А наші в степу ночують... Надісь, помокли всі...

— Бабуню,—сказав Єгорушка—я спати хочу.

— Лягай, голубчику, лягай...— зідхнула баба, позіхаючи.— Господи Ісусе Христе! Сама й сплю і чую, ніби хтось стукає. Прокинулась, дивлюсь, аж це господь громовицю послав. Свічечку б засвітити, та не знайшла.

Розмовляючи з собою, вона скинула з лави якесь ганчір'я, певно, свою постіль, зняла з кілочка біля печі два кожухи і взялася стелити Єгорушці.

— А громовиця, бач, не вщухає,—бубоніла вона.— Як би, не доведи, господи, не запалило чого... Наші в степу ночують... Лягай, голубчику, спи... Господь з тобою, онучку... Дині я не прибиратиму, може, вставши, з'їси собі.

Зідхання й позіхання бабине, рівне дихання жінки, що спала, присмерк у хаті та гомін дощу за вікном навівали сон. Єгорушці було ніяково роздягатися при бабі. Він скинув тільки чоботи, ліг і накрився кожухом.

— Хлопчина ліг?—залунало через хвилину Пантелеєве шептання.

— Ліг!—відповіла пошепки баба. А яке робиться, господи милостивий. Гримить, гримить і кінця-краю не видно...

— Зараз пройде...—прошипів Пантелей, сідаючи.— Тихше стало... Хлопці пішли по хатах, а двоє коло коней

зосталися... Хлопці, кажу... Не можна... Покрадуть коней... От посиджу трішечки та й піду на зміну... Не можна, покрадуть...

Пантелей з бабою сиділи поруч коло Єгорушчиних ніг і говорили шипучим пошептом, перебиваючи свою розмову зідханнями та позіхами. А Єгорушка ніяк не міг нагрітися. На йому лежав теплий, важкий кожух, а все тіло тряслось, руки й ноги корчило, усе в середині дрижало... Він роздягнувся під кожухом, але й це не побило. Його морозило дедалі більше й більше.

Пантелей пішов на зміну і потім знову вернувся, а Єгорушка ще й досі не спав і тремтів усім тілом. Щось душило йому голову й груди, гнітило його, і він не знав, що це таке: чи шепотіння старих, чи важкий дух від кожуха. Від кавуна й дині, що він їв, у роті був прикрий, металевий смак. А до того всього ще й блохи кусали.

— Діду, мені холодно!—сказав він і не впізнав свого голосу.

— Спи, онучку, спи...—зідхнула баба.

Тит на тонких ніжках підійшов до постелі й замахав руками, потім виріс аж до стелі й перевернувся у вітряк. о. Христофор, не такий, як він сидів у шарабані, а в ризах, як до одправи, і з кропилом у руці, пройшовся навколо вітряка, покропив його свяченою водою, і вітряк перестав махати. Єгорушка, знаючи, що це маячня, розплющив очі.

— Діду!—покликав він.—Дай води!

Ніхто не озвався. Єгорушці зробилося нестерпуче душно і недобре лежати. Він устав, одягнувся й вийшов із хати. Вже настав ранок. Небо було хмарне, але дощу вже не було. Тремтячи й кутаючись у мокре пальто, Єгорушка пройшовся брудним подвір'ям, прислухався до тиші; в око йому впав маленький хлівчик з очеретяними прочиненими дверима. Він заглянув до цього хлівчика, ввійшов туди і сів у темному кутку на кіз'як.

У його важкій голові плуталися думки, в роті було сухо й бридко від металевого смаку. Він оглянув свого капелюха, підправив на йому пав'яче перо і згадав, як ходив з мамою купувати цього капелюха. Заклав руку до кишені і добув звідтіля грудочку бурої липкої замазки. Як ця замазка опинилася в його кишені? Він подумав.

понюхав: Пахне медом. Ага, це єврейський пірник! Як же він, бідолаха, розмок!

Єгорушка оглянув своє пальто. А пальто на йому було сіреньке, з великими кістяними гудзиками, пошите на взірєць сурдута. Як нова і дорога річ, удома висіло воно не в передпокої, а в спочивальні, поруч із маминими сукнями; вдягати його дозволялося тільки на свята. Глянувши на його, Єгорушка відчув до його жаль, згадав, що він і пальто—обое покинуті на призволяще, що їм уже не вернутися додому, і заривав так, що мало не впав з кізяка.

Здоровий, білий собака, помочений дощем, з клаптями шерсти на морді, подібними до папільойток, ввійшов до хліва і зацікавлено втопив очі в Єгорушку. Він, певно, думав: загавкати, чи не загавкати. Надумавши, що загавкати не слід, він обережно надійшов до Єгорушки, з'їв замазку і вийшов.

— Це варламівські?—гукнув хтось на вулиці.

Виплакавшись, Єгорушка вийшов із хліва і, обминаючи калюжу, поплентався на вулицю. Якраз під ворітьми, на дорозі стояли вози. Мокрі хурманщики з брудними ногами, кволі та сонні, як осінні мухи, блукали зокола або сиділи на голоблях. Єгорушка подивився на їх та й подумав: «Як нудно й недовігодно бути мужиком». Він підійшов до Пантелея й сів поруч його на голоблю.

— Діду, мені холодно!—сказав він, трусячись і закладаючи руки в рукави.

— Нічого, скоро вже на місце приїдемо,—позіхнув Пантелей.—Воно нічого, нагрієшся.

Валка рушила з місця рано, бо не було душно. Єгорушка лежав на багулі й тремтів від холоду, хоч сонце незабаром з'явилося на небі й висушило його одєжу, багул і землю. Ледве він розплющив очі, як ізнов побачив Тита й млин. Відчуваючи, що його нудить і все тіло зробилося важке, він напружував сили, щоб прогнати від себе ці образи, але тільки вони зникали, як на Єгорушку ревучи кидався шибайголова Димов із червоними очима та піднесеними кулаками, або ж чути було, як він мучився: «Нудно мені!» Проїздив на козацькому жеребчикові Варламов, проходив зі своєю усмішкою та з дрохвою щасливий Костянтин. І які ж ці всі люди були важкі, осоружні й набридливі!

Одного разу—це було вже надвечір—він підвів голову, щоб попрохати води. Валка стояла на великому мості, що стелився через широку річку. Внизу над річкою темнів дим, а крізь його видко було пароплава, що тягнув буксиром баржу. Спереду за річкою рябіла величезна гора, засіяна будинками й церквами; край підніжжя гори, коло вантажних вагонів, бігав льокомотив...

Досі Єгорушка ще ніколи не бачив ні пароплавів, ні льокомотивів, ані широких рік. Глянувши тепер на їх, він не злякався, не здивувався; на обличчі в його не проступило навіть нічого схожого на цікавість. Він тільки відчув, що його нудить, і мерщій ліг грудьми на край багула. Його вирвало. Пантелей, побачивши це, кречнув і покрутив головою.

— Захворів наш хлопчина!—мовив він.—Певно, живота застудив... хлопчина, кажу... На чужій стороні... Кепська робота.

VIII.

Валка спинилася недалеко від пристані на великому торговельному подвір'ї. Злазячи з воза, Єгорушка почув чийсь дуже знайомий голос. Хтось помагав йому злазити й говорив:

— А ми ще вчора ввечері приїхали... Цілий день сьогодні чекали на вас. Хотіли вчора догнати вас, та не рука була, іншою дорогою поїхали. Ач, як ти свою пальтишку пом'яв, буде ж тобі від дядечка!

Єгорушка придивився до мармурового обличчя того, хто говорив, і пригадав, що це Дениска.

— Дядечко й о. Христофор тепер у нумері,—казав далі Дениска:—чай п'ють. Ходімо.

І він повів Єгорушку до великого двоповерхового корпусу, темного та похмурого, подібного до Н-ської благодійної установи. Пройшовши сіньми, темними сходами й довгим вузьким коридором, Єгорушка з Денискою увійшли до невеличкого нумерка, в якому справді за чайним столом сиділи Іван Іванович та о. Христофор. Побачивши хлопця, обоє старих виявили на обличчях здивування й радість.

— А-а, Єгор Миколайович!—проспівав о. Христофор.—Добродій Ломоносов!

— А, панове дворяни!—сказав Кузьмічов.—Милости просимо!

Єгорушка скинув пальто, поцілував руку у дядька та о. Христофора і сів до столу.

— Ну, як доїхав, рюг боне?—закидав його о. Христофор запитаннями, наливаючи йому чаю і своїм звичаєм променисто всміхаючись. Певно, надокучило? І не доведи, господи, валкою або волами їхати! Ідеш, ідеш, прости, господи, глянеш уперед, а степ усе такий самий протяжистозложений, як і був: кінця-краю не видко. Не їзда, а мука та й годі! Чого ж ти чаю не п'єш? Пий! А ми без тебе, поки ти з валкою ото тягся, всі чисто діла одчебучили. Хвалити бога. Продали вовну Черепахіву, та так, що дай, боже, кожному... Добре заробили!

Уперше глянувши на своїх, Єгорушка відчув неопорну потребу скаржитися. Він не слухав о. Христофора, а думав, з чого б почати й на що саме поскаржитись. Але голос о. Христофора, що видавався неприємним і гострим, заваджав йому зосередитися й плунав йому думки. Не посидівши й п'ять хвилин, він устав з-за столу, пішов до канали й ліг.

— От тобі й маєш!—здивувався о. Христофор.—А як же буде з чаєм?

Надумуючись, на що б таке поскаржитись, Єгорушка припав чолом до стінки на каналі і зненацька заридав.

— От тобі і маєш!—ще раз сказав о. Христофор, підводячись і йдучи до канали. Єгорію, що тобі таке? Чого ти плачеш?

— Я... я слабий,—промовив Єгорушка.

— Слабий!—здивувався о. Христофор.—Оце вже й негарно, голубе... Хіба ж можна в дорозі слабувати? Ай-ай, який же ти, голубе... га?

Він приклав руку до Єгорушкиної голови, доторкнувся до щок и сказав:

— Еге, голова гаряча... Це ти, певно, застудився або чогось із'їв такого... Ти до бога вдавайся...

— Хініни йому дати...—озвався стурбований Іван Іванович.

— Ні, йому б чогось гаряченького попоїсти... Георгію, хочеш супчику? Га?

— Ні, не хочу...—відповів Єгорушка.

— Тобі холодно, чи як?

— Перше холодно було, а тепер гаряче. Мені все тіло болять...

Іван Іванович надійшов до канапи, помацав Єгорушку за голову, ніяково кркнув і повернувся до столу.

— Ось що, ти роздягайся й спати лягай,— мовив о. Христофор:—тобі виспатись треба.

Він допоміг Єгорушці роздягнутися, дав йому подушку і вкрив його ковдрою, а поверх ковдри Івана Івановича пальтом, а тоді відійшов навшипиньки і сів за стіл. Єгорушка заплющив очі і відразу йому почало здаватися, ніби він не в нумері, а на великому шляху коло вогнища; Ємельян махнув рукою, а Димов з червоними счима лежав на животі й глузливо дивився на Єгорушку.

— Бийте його! Бийте його!—скрикнув Єгорушка.

— Маячня...—промовив нишком о. Христофор.

— Клопіт та й годі!—зідхнув Іван Іванович.

— Треба буде його олією з оптом вимазати. Бог дасть, назавтра счуняє.

Щоб позбутися важких примар, Єгорушка розплющив очі й псчав дивитися на вогонь. О. Христофор та Іван Іванович вже напилися чаю й щось говорили пошепки. Перший щасливо всміхався і, видко, ніяк не міг забути, що добре заробив на вовні; його тішив не так зиск, як думка про те, що приїхавши додому, він ізбере всю свою велику родину, лукаво підморгне та й зареочеться; спочатку він усіх одурить і скаже, що за вовну й своєї ціни не взяв, а тоді дасть зятеві Михайлові товстого гаманця й скаже: «На, забирай! От-як треба діло робити!» А по Кузьмічову не видко було, що він задоволений. На обличчі в його, як і раніше, була діловита шорсткість та турбота.

— Ех, якби знаття, що Черепахін дасть таку ціну,—говорив він нишком:—то я б удома не продавав Макарову отих триста пудів! Така досада! Та хто ж його знав, що тут ціна підскочила?

Хтось у білій сорочці прибрав самовар і засвітив у кутку перед образом лямпадку. О. Христофор пошептав йому щось на вухо; той зробив таємниче обличчя, наче змовник—розумію, мовляв,—вийшов і, повернувшись трохи згодом, поставив під канапу посудину.

Іван Іванович постелився долі, кілька разів позіхнув, ліниво помолився та й ліг.

— А завтра я до собору збираюсь...—сказав о. Христофор.—Там у мене є ключар знайомий. До преосвященного треба б було по обідні, та, кажуть, нездужає.

Він позіхнув і погасив лампу. Тепер уже світила тільки лампадка.

— Кажуть, не приймає,—говорив далі о. Христофор, роздягаючись.—Отак і поїду, не побачившись.

Він скинув каптана, і Єгорушка побачив перед собою Робінсона Крузо. Робінсон щось розмішав у мисочці, підійшов до Єгорушки й зашептав:

— Ломоносов, ти спиш? Вставай по. Я тебе олією з оцтом вимажу. Воно добре, ти тільки на бога уповай.

Єгорушка швиденько підвівся й сів. О. Христофор скинув з його сорочку і, зщулюючись, дихаючи вривчасто, так наче йому самому було лоскотно, заходився розтирати Єгорушці груди.

— Во ім'я отця і сина і святого духа...—шептав він.—Лягай спиною догори!.. Отак. Завтра здоровий будеш, тільки надалі не согрішай... Як вогонь гарячий! Певно підчас бурі в дорозі були?

— В дорозі.

— Ще б пак не занедужати! В ім'я отця і сина і святого духа... Ще б пак не занедужати!

Вимастивши Єгорушку, о. Христофор надів на його сорочку, вкрив, перехристив і відійшов. Далі Єгорушка бачив, як він молився богу. Певно, старий знав напам'ять дуже багато молитов, бо довго стояв перед образом і шептав. Помолившись, він перехристив вікна, двері, Єгорушку, Івана Івановича, ліг без подушки на каналі й укритися своїм каптаном. У коридорі годинник пробив десять. Єгорушка пригадав, як багато ще часу залишилося до ранку, у тузі припав чолом до спинки канали і вже не намагався позбутися затуманених гнітючих примар. Але ранок настав далеко раніше, ніж він сподівався.

Йому здавалося, ніби він недовго лежав на каналі, чолом припавши до її спинки, але коли він розплющив очі, з обох вікон нумерка вже стелилися до підлоги косі соняшні промені. О. Христофора та Івана Івановича не було. В нумерку було прибрано, ясно, захисно й пахло

о. Христофором, від якого раз-у-раз ішов дух кипарису й сухих васильків (вдома він робив із васильків кропила та оздоби на кіюти, а тому й пропахся ними наскрізь). Єгорушка подивився на подушку, на косе проміння, на свої чоботи, що тепер були виваксувані й стояли рядочком коло канали, і засміявся. Йому було дивно, що він не на багулі, що навколо все сухе, а на стелі нема блискавки й грому.

Він стрибнув з канали й почав одягатись. Почував він себе чудово; від учорашньої недуги залишилася тільки кволість у ногах та в шиї. Виходить, олія й оцет пособили. Він ізгадав пароплав, льокомотив та широку річку, їх наче в тумані бачив учора, і тепер поспішався якнайшвидше вдягнутися, щоб побігти на пристань і подивитися на їх. Коли він, умившись, надівав кумачову сорочку, враз цокнув у дверях замок і на порозі виріс о. Христофор у своєму циліндрі, з патерицею та в шовковій брунатній рясі поверх парусинового каптана. Усміхаючись і сяючи (старі люди, повернувшись з церкви, раз-у-раз випромінюють сяйво), він поклав на стіл проскурку і якийсь пакуночок, помолвився й сказав:

— Бог милости послав. Ну, як здоров'я?

— Тепер добре,—відповів Єгорушка, цілючи його в руку.

— Хвалити бога... А я з обідні... Ходив із знайомим ключарем побачитися. Кликав він до себе чай пити, та я не пішов. Не люблю по гостях ходити з самісінького ранку. Бог з ними.

Він скинув рясу, погладив себе по грудях, і не поспішаючи, розгорнув пакунка. Єгорушка побачив бляшаночку з зернистим кав'яром, шматочок балика й французьку булку.

— Оце йшов повз живорибну крамницю та й купив,—сказав о. Христофор.—У будень і не годилося б розкошувати, та подумав собі: дома болящий, то воно наче б то й не гріх. Кав'яр хороший, осятровий...

Чоловік у білій сорочці приніс самовар та тацю з посудом.

— Призволяйся, — мовив о. Христофор, намазуючи кав'яр на скибочку хліба й подаючи Єгорушці.—Тепер їж та гуляй, а настане час—учитися будеш. Гляди ж, учись уважно й старанно, щоб пуття було. Що напам'ять треба

вчи на зубок, а де треба своїми словами внутрішній зміст розказати, не торкаючись зовнішнього, там своїми словами. І старайся так, щоб усіх наук навчитися. Інший математику знає чудово, а про Петра Могилу й не чув, а інший Петра Могилу знає, а не може про місяця пояснити. Ні, ти так учись, щоб усе розуміти. Вивчись латини, французької, німецької... географії, звичайно, історії, богословії, філософії, математики... А коли всього навчишся, не кваплячись та з молитвою, та з пильністю, тоді й ставай на службу. Коли все будеш знати, тобі на всякій стежі легко буде. Ти тільки вчись та благодаті набирайся, а вже бог покаже, ким тобі бути. Чи лікарем, чи суддею, чи інженером...

О. Христофор намазав на маленький шматочок хліба трішечки кав'яру, поклав його в рот і сказав:

— Апостол Павел каже: «На ученія странна і різні не прилагоджуйтеся». Звичайно, коли чорнокнижність, бусловіє або духів з того світу викликати, як Саул, або такі науки вивчати, що від їх користі ні собі, ні людям, то краще й не вчитися. Треба сприймати лише те, що бог благословив. Ти вважай... святі апостоли розмовляли всіма мовами,—от і ти вивчай мови; Василій Великий вивчав математику й філософію,—і ти вивчай, святий Нестор писав історію—і ти вивчай та пиши історію. Із святих бери взори...

О. Христофор сьорбнув з мисочки, витер вуса й покрутив головою.

— Добре,—мовив він.—Я по-старосвітському вивчений, багато чого вже позабував, а проте живу не так, як інші. І рівняти навіть не можна. Приміром, десь отак у великому товаристві, чи то за обідом, чи на зборах скажеш щось по-латині або з історії, чи філософії, а людям і приємно... Або от ще, коли приїздить окружний суд і доводиться приводити до присяги; всі інші батюшки соромляться, а я з суддями, з прокурорами та з адвокатами за-панібрата: по-вченому побалакаю, чайку з ними поп'ю, посміюсь, попитаю, чого сам не знаю... І їм приємно. Отаке то, голубе. Наука не в ліс веде, а виводить із лісу... Учись! Воно, звичайно, важко: у теперішній час навчання дорого коштує... Матуся твоя вдовиця, на пенсію живе, але ж...

О. Христофор перелякано глянув на двері й говорив далі пошепки:

— Іван Іванович допомагатиме. Він тебе не забуде. Дітей у його своїх нема, і він тобі допоможе. Нетурбуйся.

Він зробив серйозне обличчя й зашептав ще тихше:

— Тільки ж гляди мені, Георгію, борони тебе, боже, не забувай матері та Івана Івановича. Шанувати матір велить заповідь, а Іван Іванович тобі благодітель і замість батька. Якщо ти вийдеш в учені люди і, боронь боже, будеш пуратися людей і зневажатимеш їх через те, що вони дурніші від тебе, то горе, горе тобі!

О. Христофор підніс угору руку і ще раз промовив тоненьким голоском:

— Горе! Горе!

О. Христофор розговорився і, як то кажуть, саме добрав смаку; не скінчив би він і до обіду, та розчинилися двері і ввійшов Іван Іванович. Дядько похашцем привітався, сів до столу й почав швидко ковтати чай.

— Ну, впорався з усіма справами,—сказав він.— Оце б сьогодні й додому їхати, та от ще з Єгором клопіт. Треба його влаштувати. Сестра казала, що тут десь її подружка живе, Настасья Петровна, так от може вона його до себе на квартиру візьме.

Він попорався у себе в гаманці, добув звідтіля пом'ятого листа й перечитав:

— «Мала Нижня вулиця, Настасьї Петровні Тоскуновій, у власному будинку». Треба буде зараз піти та пошукати її. Клопіт та й годі!

Напившись чаю, Іван Іванович та Єгорушка незабаром уже виходили з подвір'я.

— Клопіт!—бубонів дядько,—причепився ти до мене, як той реп'ях, і хай тобі всячина! Вам наука та шляхетність, а мені тільки морока з вами...

Коли вони йшли подвір'ям, то возів і хурманщиків уже не було, всі вони ще вранці виїхали до пристані. На подвір'ї в закутку темніла знайома бричка; коло неї стояли гніді й їли овес.

«Прощай, бричко!»—подумав собі Єгорушка.

Спочатку довелося довго йти нагору бульваром, а тоді переходити великий базарний майдан. Тут Іван Іванович довідався від городовика, де Мала Нижня вулиця.

— Еге!—всміхнувся городовик.—Вона далеченько, аж туди до вигону.

По дорозі натрапляли на візничі дροжки, але таку забаганку, як їздити візниками, дядько дозволяв собі тільки як вийняток, та й то великими святами. Він і Єгорушка довго йшли брукованими вулицями, а далі пішли такими вулицями, де були самі тільки пішоходи, а бруку не було, і кінець-кінцем опинилися на таких вулицях, де не було ні бруку, ні пішоходів. Коли ноги і язик довели їх до Малої Нижньої вулиці, обое були червоні і, покидавши брилі, витирали піт.

— Скажіть, будь ласка,—удався Іван Іванович до якогось дідуса, що сидів під ворітьми на лавочці:—де ту Настасї Петровни Тоскунової будинок?

— Ніякої тут Тоскунової нема,—відповів дідусь, подумавши.—Може, Тимощенко?

— Ні, Тоскунова...

— Вибачте, Тоскунової нема...

Іван Іванович знизав плечима й почвалав далі.

— Та не шукайте!—гукнув до його ззаду дідусь.— Кажу нема, то й нема.

— Слухай, тітко,—звернувся Іван Іванович до баби, що продавала на розі насіння й груші:—де тут Настасї Петровни Тоскунової будинок?

Баба здивовано подивилася на його та й засміялася.

— Та хіба ж Настасья Петровна тепер у своєму домі живе?—запитала вона.—Господи, та вже років вісім, як вона дочку заміж віддала і дім свій на зятя відписала. Там тепер зять живе.

А очі її говорили:—«Та як це ви, дурні, такої дурниці і то не знаєте?»

— А де ж вона тепер живе?—спитав Іван Іванович.

— Господи!—здивувалася старенька, руками сплеснувши. — Вона вже давно на квартирі живе. Вже років з вісім як свій будинок на зятя відписала. Що це вам таке?

Вона, певно, сподівалася, що й Іван Іванович здивується і скрикне: «Та що ви кажете?», але він дуже спокійно спитав:

— А де ж її квартира?

Перекупка закотила рукави й, показуючи голою рукою, почала кричати верескливим тонким голосом:

— Ідіть усе просто, просто, просто... Ото як пройдете повз червоненький будиночок, то в ліву руку буде завулочок. Так от ідіть ви в цей завулочок і дивіться на треті ворота в праву руку...

Іван Іванович з Єгорушкою дійшли до червоного будиночка, звернули ліворуч у завулок і подались до третіх воріт у праву руку. По обидва боки цих сірих, дуже старих воріт постелився сірий паркан з широкими щілинами; праворуч частина паркану дуже нагнулася вперед і нахвлялася впасти, а ліворуч—здавалось—ще вибирали, куди їм краще повалитися—вперед чи назад. Іван Іванович відчинив хвіртку і разом з Єгорушкою побачили великий двір, геть зарослий бур'яном та будяками. За сто кроків від воріт стояв невеличкий будинок з червоним дахом та з зеленими віконцями. Якась огрядна жінка, з закованими рукавами та з підтиканим хвартухом, стояла серед двору, сипала щось на землю й кричала так верескливотоненько, як і перекупка:

— Цип... цип, цип!

Позад неї сидів рудий собака з гострими вухами. Побачивши гостей, він побіг до хвіртки й загавкав тенором (усі руді собаки гавкають тенором).

— Кого вам?—гукнула жінка, закриваючись рукою від сонця.

— Здорові були!—і собі гукнув до неї Іван Іванович, відмахуючись ціпком від рудого собаки.—Скажіть, будь ласка, чи тут живе Настасья Петровна Тоскунова?

— Тут. А навіщо вона вам?

Іван Іванович і Єгорушка надійшли до неї ближче. Вона підозріло оглянула їх і промовила:

— Нащо вона вам здалася?

— Та може ви і є Настасья Петровна?

— Ну, я!

— Дуже приємно... Маєте собі, кланялась вам ваша давня подруга Ольга Іванівна Князева. Оце її синок. А я, може пам'ятаєте, рідний брат її, Іван Іванович... Адже ж ви Н-ська?.. Ви в нас і народилися та й заміж виходили...

Настала мовчанка. Огрядна жінка втопила безглузді очі в Івана Івановича, ніби не ймучи віри чи не розуміючи, а тоді вся спалахнула і ляснула руками; з хвартуха в неї посипався овес, а з очей бризнули сльози.

— Ольга Іванівна!—завищала вона, важко зідхаючи від хвилювання.—Голубонька моя рідна! Ой, лишенько, та чого ж це я, як та потороча, стою? Янголятко ти моє гарнісіньке!

Вона обняла Єгорушку, сльозами зросила йому лице і зовсім заплакала.

— Господи!—сказала вона, заламуючи руки.—Олечки синочок! От так радість! Викапана мати! Вилита мати! Та чого ж це ви надворі стоїте? Прошу до господи.

Плачучи, задихаючись і розмовляючи в ході, вона мерщій подалась до хати; гості потягли за нею.

— У мене не прибрано!—говорила вона, вводячи гостей до невеличкої задушливої залі, геть заставленої образами та вазонами з квітками. Ох, матінко моя. Василисо, піди хоч віконниці повідчиняй! Янголятко моє! Красо моя невиписана! Я й не знала, що в Олечки такий синочок.

Коли вона заспокоїлася й при звичаїлась до гостей, Іван Іванович сказав, що хоче з нею побалакати сам-на-сам. Єгорушка вийшов до другої кімнати; тут стояла машина до шиття, на вікні висіла клітка з шпаком і було так багато образів і квітів, як і в залі. Коло машини стояла, як нежива, якась дівчинка, засмалена, з щоками опухлими, як у Тита, та в чистенькій ситцевій сукенці. Вона, не мигаючи, дивилася на Єгорушку і, видно, почувала себе дуже ніяково. Єгорушка глянув на неї, помовчав і спитав:

— Як тебе звуть?

Дівчинка заворушила губами, зробила плаксиве обличчя й нишком відповіла:

— Атька...

Це означало: Катька.

— Він у вас житиме,—шептав у залі Іван Іванович:—якщо ви будете такі ласкаві, а ми вам по десять карбованців на місяць будемо платити. Він у нас хлопчик не розбещений, тихий...

— Я вже й не знаю, що вам сказати, Іване Йвановичу!—плаксиво зідхала Настасья Петровна.—Десять карбованців гроші добрі, та чужу ж дитину брати страшно. А як заслабне, або що?..

Коли Єгорушку знов покликали до залі, Іван Іванович уже стояв з капелюхом в руках і прощався.

— Що ж? Виходить так, що нехай тепер і зостається у вас,—говорив він.—Прощавайте. Зоставайся, Єгоре!—сказав він, звертаючись до небожа.—Не пустуй тут, слухайся Настасї Петровни... Прощавай. Я ще завтра прийду.

І він пішов. Настасья Петровна ще раз обняла Єгорушку, назвала його янголятком і, заплакана, почала накривати на стіл. За три хвилини Єгорушка вже сидів поруч із нею, відповідав на її безкраї розпитування і їв масний, гарячий борщ.

А ввечері він знову сидів за тим таки столом і, поклавши голову на руки, слухав, що казала Настасья Петровна. Вона, і сміючись і плачучи, розповідала йому про молоді літа його матері, про своє одруження, про свої діти... У грубі сюрчав цвіркун і ледве чутно гуділа машина на лямпі. Хазяйка говорила нишком і раз-по-раз, хвилюючись, упускала наперстка, а Катя, її онука, лазила по його під стіл і щоразу довго сиділа під столом, мабуть, розглядаючи Єгорушчині ноги. А Єгорушка слухав, куняв і розглядав обличчя старенької, її бородавку з волосинками, смужки від сліз... І йому було сумно, дуже сумно. Спати його положили на скрині й попередили, що коли вночі йому схочеться їсти, то щоб сам собі пішов до коридорчика і взяв собі там на вікні курча, накрите тарілкою.

Другого дня вранці приходили прощатися Іван Іванович і о. Христофор. Настасья Петровна зраділа і збиралася була ставити самовара, але Іван Іванович, якому було дуже ніколи, махнув рукою й сказав:

— Ніколи нам з чаями та цукрами! Ми зараз підемо.

Перед тим, як прощатися, всі посідали й хвилину помовчали. Настасья Петровна тяженько зідхнула й заплаканими очима глянула на образи.

— Ну,—почав Іван Іванович, підводячись:—так от ти й зостаєшся...

З лиця йому враз десь поділася ділова шорсткість, він трошки почервонів, сумно всміхнувся й промовив:

— Гляди ж мені, учись... Не забувай матері й слухайся Настасї Петровни... Коли, Єгоре, добре вчитимешся, то я тебе не забуду.

Він добув з кишені гаманця, повернувся до Єгорушки спиною, довго порпався в дрібних грошах і, знайшовши

гривеника, дав його Єгорушці. О. Христофор зідхнув і, не поспішаючи, поблагословив Єгорушку.

— В ім'я отця і сина і святого духа... Учись,—сказав він.—Працюй, голубе... Коли помру, поминай. Ось візьми й від мене гривеничка...

Єгорушка поцілував його в руку й заплакав. Щось на душі зашептало йому, що вже ніколи він не побачиться з цим дідусем.

— Я, Настасьє Петровна, вже подав до гімназії прохання,—мовив Іван Іванович таким голосом, ніби в залі був покійник. Сьомого серпня ви його на іспит відведете... Ну, прощайте. Зоставайтесь здорові. Прощай, Єгоре.

— Та ви хоч би чайку викушали,—застогнала Настасья Петровна.

Крізь сльози, що оповивали очі, Єгорушка не бачив, як вийшли дядько й о. Христофор. Він кинувся до вікна, але в дворі вже їх не було, а від воріт з виглядом докона-ного обов'язку біг назад рудий собака, що оце тільки гавкав. Єгорушка, сам не знаючи навіщо, сіпнувся з місця й полетів з хати. Коли він вибіг за ворота, Іван Іванович і о. Христофор, розмахуючи перший ковінькою, а другий патерицею, повертали вже за ріг. Єгорушка відчув, що з цими людьми для його зникло навіки, як той дим, усе перебуте до цього часу; він, знесилений, сів на лавочці й гіркими слізьми вітав нове, невідоме життя, що тепер стелилося перед ним...

Яке ж то буде оте життя?

БІБЛІОТЕКА
УНІВЕРСИТЕТУ

З М І С Т.

	Стор.
До українського видання творів А. Чехова. Стаття	
І. Лакизи	V
Спрямування й засоби чеховського сміху. Стаття	
Є. Перліна	IX
Роман з контрабасом, пер. Б. Антоненка-Давидович	3
Оратор, пер. Г. Косинки	10
Дочка Албіона, пер. С. Вільхового	13
Сирена, пер. І. Рильського	17
Мень, пер. М. Рильського	23
Ну, публіка, пер. Я. Качури	28
Винт, пер. А. Харченка	32
Хірургія, пер. Дмитра Тася	36
Смерть чиновника, пер. Дмитра Тася	40
У бані, пер. І. Рильського	43
Товстий і тонкий, пер. С. Вільхового	51
Вислужений раб, пер. Наталії Горової	53
Зловмислець, пер. І. Рильського	56
Похлібці, пер. Є. Плужника	60
Хамелеон, пер. А. Лебеда	66
✓ Унтер Прішібеєв, пер. А. Хуторяна	70
Дітвора, пер. І. Рильського	74
Удома, пер. Дмитра Тася	80
Ванька, пер. І. Рильського	83
Устриці, пер. В. Підмогильного	93
Білолобий, пер. І. Рильського	97
Каштанка, пер. Д. Фальківського	103
Туга, пер. М. Рильського	122
Злодії, пер. Є. Плужника	127
Неприємність, пер. В. Підмогильного	142
Верочка, пер. А. Харченка	160
Красуні, пер. М. Зерова	172
Степ, пер. Л. Пахаревського	180

КНИГОСПІЛКА

Харків, Горяїновський пр., 2.
Київ, ул. Воровського, 48.

А. ЧЕХОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

Редакція В. Іванушкіна і М. Рильського

- I т. До українського видання творів А. Чехова. Стаття І. Лакizzi. — Спрямування й засоби чеховського сміху. Стаття Є. Перліна. — Оповідання.
- II т. Чехов по-українському. Стаття М. Рильського. — Оповідання.
- III т. Вступна стаття В. Іванушкіна. — Оповідання.
-

МИКОЛА ГОГОЛЬ

Т В О Р И

Загальна редакція І. Лакizzi і П. Филиповича
Стилістична редакція М. Зерова і А. Харченка

- I т. Вечорі на хуторі під Диканькою. (Сорочинський ярмарок. — Вечір проти Йвана Купайла. — Майська ніч або утоплена. — Загублена грамота. — Ніч проти Різдва. — Страшна помста. — Іван Федорович Шпонька та їх тітонька. — Зачароване місце. — Примітки й додатки).
- II т. Миргород. (Старосвітські поміщики. — Тарас Бульба. — Вій. — Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем).
- III т. Мертві душі.
- IV т. Петербурзькі повісті. (Ніс. — Шинеля. — Коляска. — Портрет. — Невський проспект. — Записки божевільного).
- V т. Драматичні твори. (Ревізор. — Одружіння. — Грачі).

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

<i>Стор.</i>	<i>Рядок</i>	<i>Надруковано:</i>	<i>Треба читати:</i>
5	10 зв.	штани	шати
15	11 зв.	натягнувся	натяглась
17	14 зв.	карательним	катаральним
21	14 зн.	самородна	саморобна
56	1 зв.	слідством	слідчим
81	2 зв.	теж лякався	так лякався
98	16 зв.	але	аж
129	7 зв.	далі	долі
131	8 зв.	коли не	коли це
133	9 зв.	Мижирана	Мижирича
134	6 зв.	завійшли	зайшли
138	5 зн.	проскоче	проскаче
„	2 зн.	поціливши	поцілив,
140	16 зн.	на коня,чий він	на коня, не питаючись, чий він
149	1 зн.	ненормально	неморально
156	18 зв.	об'ємо	б'ємо
159	2 зв.	сіл	сів
162	2 зн.	на ньому	на ній
172	4 зн.	нафарбовані	нефарбовані
175	11 зн.	мостиках	мостилах
177	12 зн.	знайомилися	знайомимося
177	4 зн.	чакяун	чаклун

---

293 - 4

Вн 30648/1

СКЛАД ВИДАННЯ
КНИГОСПІЛКА
Харків, Горьківськ. пр. 2.
Київ, ул. Воронського 48.

Ціна 1 карб. 60 коп.